

Zárug Péter Farkas

**A tudós-politikus alakja a dualista politikai arénában
(Az MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai 1867–1918 között)**

Doktori értekezés

ME BTK Irodalomtudományi Iskola

Vezető: Dr. Kemény Gábor DSc

Konzulens: Dr. Ferenczi László DSc

Miskolc

2008.

Bevezetés.....	3
A tudós-politikus alakja a dualista politikai arénában.....	9
(Az MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai 1867–1918 között).....	9
I. A dualista Magyarország, mint politikai aréna	9
1. Állam és politikai aréna a dualista Magyarországon.....	11
2. Társadalmi nyilvánosság és politika.....	20
3. Politikus-kiválasztódás és politikusi professzió	29
4. Politikus típusok és a tudós-politikus alakja	42
II. Az MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai.....	56
1. Az első nemzedék politikus-elnökei.....	58
2. Az 1900-as nemzedék elnök-politikusa, politikus-elnöke.....	75
3. Tudós-politikusok az MTA és miniszteri tárcák élén.....	83
(Eötvös, Lónyay, Trefort).....	83
4. Tudós-politikusok az MTA és minisztériumok élén	105
(Eötvös Loránd, Berzeviczy Albert).....	105
III. A tudós-politikus beszédmódjának vázlata a dualizmus korában	116
1. Politikai beszédmódok a XIX. századból	119
2. Tudós-politikusi szótár és nyelv az MTA elnökök beszédeiben	126
3. a) Érvelések és toposzkészlet.....	126
3. b) „Nation-building”-felfogás és referenciák	135
3. c) Identitás és patriotizmus	142
Felhasznált irodalom	148
Források.....	153
Névmutató.....	155

Bevezetés

Dolgozatom rövid bevezetőjében néhány fontos alapállását tisztáznám e munkának. Először a téma- és címválasztásról, majd a dolgozatot meghatározó legfontosabb kérdésekről szólnék. Ezek után vázolnám azt a tudományos prizmat, amely meghatározza e dolgozat tudományos látásmódját, és utalok mindazon diszciplináris területekre, amelyeket beemeltem vizsgálódásaimba, és röviden kitérek a dolgozat formálódásának lényeges szempontjaira. Külön indoklom a dolgozat szerkezetét is. Ennek áttekintésekor csak érintőlegesen utalok a kutatásaim forrásaira és a felhasznált irodalomra, amelyről bőséges tájékoztatást ad dolgozatom *felhasznált irodalom-* és *forrásjegyzéke*. Végül pedig köszönetemet fejezem ki mindazoknak, akik szóban és írásban, bírálattal és dicsérettel segítették e munka megszületését.

(A téma- és címválasztásról) Dolgozatom a dualizmus korának egy jellegzetes, – de a politikatudományok eszköztárával nem tipizált – politikus típusát, a tudós-politikus karakterét kívánja megrajzolni. E politikus típus nem ismeretlen a XIX. század Európájában, sőt a század nagy angol és francia politikusainak jelentős része ebbe a politikus kategóriába tartoznak. Ők azok, akik egyben példaképei is a reformkor pesti egyetemi ifjúságának.

Magyarországon a nemzeti ébredéssel együtt, a társadalmi piramis csúcsán indul meg e politikus típus kiválasztódása, szelektálódása és rekrutációja az 1820–1830-as években. Az első reformnemzedék köréből a rendi politikai arénának népképviselői rendszerbe történő átmenetéhez nagymértékben járult hozzá az a politikusi kör, amelyet *Beksics Gusztáv* a *Magyar doctinairek* című munkájában „*doctrinaire phalanx*”-nak nevez. A Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston, Csengery Antal, Kemény Zsigmond nevével fémjelzett, majd a körülöttük szerveződő centralisták és később a Deák-párt soraiban találjuk azokat a jelentős államférfiakat, akik egyben a tudomány szférájában is bírják koruk elismeréseit. A főcím első része, „*A tudós-politikus alakja*”, már szóösszetételében is ezt az önálló politikus típus kategóriát kívánja megragadni. A dolgozat első fejezetében részletesen foglalkozok e kategória tipizálási lehetőségével, e politikus típus kialakulásával, helyével, szerepével a XIX. században és azon belül a dualizmus korában.

A funkcionálisan differenciálódott politika és tudomány intézményi világának kialakulása szintén e korszakhoz kötődik. A főcím második része, „*a dualista politikai*

arénában”, funkcionalista-strukturalista alapszemléletet tükrözi, és azt, hogy a XIX. század politikatörténetére, mint modern értelemben vett politikai arénára tekintek.

A főcímben megadott témaválasztás ugyanakkor elválaszthatatlan a Magyar Tudományos Akadémiától. A tudomány XIX. századi intézményes világának egyik leglényegesebb mozzanata a Tudós Társaság, majd Magyar Tudományos Akadémia létrejötte. Ezen intézmény alapítója által egyszerre tűz ki maga elé egyrészt tisztán tudományos, másrészt tisztán politikai célt. Az első a tudományok intézményes művelése, a második a magyar nyelv ügyének szolgálata. Tagsága pedig szintén e kettős cél követése mentén bővül, s tagsága – különösen az 1880-as évek végéig – az első reformnemzedék jelentős tudós-politikusait tömörítette. Azonban az *1900-as nemzedék* megjelenésével a tudomány és politika intézményes világának vezető politikusok, tudósok személyében történő összefonódása nem szűnik meg. A dualizmus egész időszakában jellemző, hogy az MTA tagok, különösen vezető tisztségviselői egyben a politikai aréna aktív aktorai, képviselők, miniszterek, miniszterelnökök.

A tudós-politikus alakjának a dualizmus időszakára bontakozik ki az a sajátos karrier utat feltételező alakja, amelynek mintáit az MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai adták. Azok a politikusok, akik egyszerre bírták a tudomány és a politika funkcionálisan differenciálódott, a professzionalizálódás útján elindult intézményeinek elismeréseit, címeit, rangjait, tagságát és hatalmi pozícióit. Mindezért – a főcím témaválasztása mellett – főbb kutatási területemet, és a dolgozat szűkebb témáját igazán pontosan az alcím jelöli ki: „(Az *MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai 1867-1918 között*)”

(*A dolgozat megválaszolandó kérdései*) Dolgozatom alapkérdései, probléma körei is követik a címválasztás általános, majd konkrét témafelvetését.

Alapkérdésünk, hogyan lehet megragadni önálló politikatudományi kategóriaként és leírni modern politikatudományi terminológiákkal a „tudós-politikus” alakját a dualizmus korában? Mivel politikus és kora elválaszthatatlanok egymástól ezért ugyanilyen igénnyel fordultam a dualista politikai rendszer megragadása felé is, és jellegzetesen, mint modern politikai arénát kívántam újrarajzolni a politikatudományok fogalomkészletével a megannyi történettudományi munka mellett.

Munkám második kérdésköre, az, hogy hogyan fonódik össze a tudós-politikusi karrierút a XIX. század során a funkcionálisan differenciálódott politika és tudomány intézményes világában, és hogyan válik az MTA központi szerepűvé e folyamatban. Így áll

majd e kérdés megválaszolásának középpontjába az MTA politikus-elnökeinek, elnök-politikusainak karrierútja.

A dolgozat harmadik nagy kérdésköre az, hogy a tudós-politikus *per definicionem* használt ismérve, a sajátos politikai beszéd, nyelv és szótár miként ragadható meg és tárható fel az MTA elnökök esetében? E kérdés kapcsán Gazda István hívta fel figyelmemet, hogy az elnökök MTA közgyűlésén mondott beszédei, nemcsak, hogy mind politikai beszédeknek minősülnek, hanem, mint egységes szövegkorpusz is vizsgálható az adott korszakban, amely vizsgálattal a politikatudományok művelői mindeddig adósok maradtak. Ezért az „Ünnepi Közületek” elnöki beszédeit, több országgyűlési beszéd mellett annak a kérdésnek a megválaszolására vizsgáltam meg, hogy lokalizálható-e bennük egy, a tudós-politikusra jellemző szótár és nyelv, és ha igen mennyire rögzíthetők általuk egy önálló politikai beszédmód, a tudós-politikus beszédmódja.

(*Látásmód, módszertan, pozíció*) Az alapkérdések és a vázolt problémakörök máris jelzik, hogy több diszciplináris terület oldaláról kell megközelítenem választott témámat és kérdéseit. Dolgozatom – a vállaltan eklektikus tudományos szemléletmód mellett – a *történeti politológiai* munkák közé sorolható. Módszertanában egyszerre jelentkezik a történettudományi, szociológiai, több politikatudományi, majd a beszédelemzéseknél az irodalomtudományi meghatározottság. A téma komplexitása is megkívánta az eltérő tudományterületek módszerével történő vizsgálatot, és néhol még külön utalok arra, hogy milyen egyéb tudományos módszertan segítségével lehetne kiegészíteni jelen kutatásomat. Az *interdiszciplinaritás* dolgozatom kapcsán, nem a témához való hozzáférés könnyebb módszere, hanem a kötelezően elvégzendő munka része. Ahogyan a levéltári kutatások, és a manuscript-ek kibetűzése is mind olyan adalék a feltárás és leírás munkafolyamatában, amelyek a komplex téma komplexebb megértéséhez vezet. A beszédelemzéseknél pedig a cambridge-i eszmétörténészek, *Skinner* nevével fémjelzett módszertanát alkalmaztam arra, hogy az elnöki beszédek újabb jelentésrétegét írjam le a beszédek toposz készletének, érvelési rendszereinek, sajátos nemzetfelfogásának és állandó referencia készleteiknek a feltárása által.

Ugyanakkor az eltérő tudományterületek diszciplináris szemléletét és módszertanát igyekeztem követhetően elkülöníteni a dolgozaton belül, ahogy a deduktív-induktív módszer váltakozó alkalmazását is.

(*Szerkezet, felépítés, fejezetek*) Mindezek után tekintsük át a dolgozat felépítését!

Dolgozatom *I. fejezetében* a dualista állam és politikai aréna jellegével, mint kerettel foglakozom, amelyik elsődlegesen határozza meg a kor politikus tipizálásának

lehetőségeit. E fejezetben – figyelembe véve a már említett tényt, hogy politikus és kora elválaszthatatlan egymástól – röviden áttekintem az Osztrák–Magyar Monarchia közjogi intézményeit és a politikai aréna átstrukturálódását a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozásának tükrében. A nyilvánosság szerkezetváltozásának azért kell nagyobb figyelmet szánunk, mert a XIX. század második felére a sajtó olyan erővel jelentkezik a politikai folyamatokban, amilyenvel a politika szereplői soha korábban nem találkoztak. Vagyis a politikai cselekvések erőtereként már nem csupán a politika hagyományos intézményvilága jelentkezik, hanem önálló befolyásoló tényezővé válik a sajtó nyilvánossága, amely nemcsak visszahat a politika intézményes világára, hanem szervezi is a politikai életet. E folyamatban pedig már egy új generáció, az 1990-as nemzedék megszületését konstatálhatjuk.

Megvizsgálom azt az Erdei Ferenc által *kettős társadalmi struktúrának* nevezett társadalmi berendezkedést is, amely meghatározta a korszak politikus-kiválasztódását és a politikusi professzió felfogását, felfogásait. Mindezek tükrében a dualizmus korának sajátos politikus tipizálási lehetőségeit vázolom, külön kitérve közöttük a tudós-politikus alakjának megrajzolásához szükséges ismérvekre. E politikus típus összetett személyiség- és karakterjegyei kapcsán tisztázom, hogy a tudós-politikus önállását a politikai arénán belül három tényező által írhatjuk le: *a politikus-kiválasztódás, a politika és a tudomány intézményes világán belüli karrierút, és a tudós-politikus sajátos politikai nyelve, szótára által, esetleges önálló beszédmódja szerint.*

(II. fejezet) A dualista politikai aréna és annak politikus-kiválasztódásának bemutatása után, a második fejezetben a tudós-politikusok egyfajta modelljeként jelentkező MTA elnökök – Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, Eötvös Loránd, Berzeviczy Albert – karrierútjait vázolom. Az elnökök tudós-politikusi pályája választ ad arra a kérdésünkre, hogy hogyan fonódik össze a tudós-politikusi karrierút a XIX. század során a funkcionálisan differenciálódott politika és tudomány intézményes világában. A tudós-politikus típusa sajátos karrier utat feltételez az összes többi politikus típussal szemben, s a dualizmus időszakában alakja szervesen összefonódott az akadémiai munkával, és bizonyos miniszteri tárcák irányításával. A fejezet bemutatja azt is, hogy miként válik az MTA központi szerepüvé e folyamatban.

Az MTA elnökeinek nem életrajzi alaposságú karrierútját írom le ebben a fejezetben. Inkább a politika és a tudomány intézményes világához kötődő, és ezekben összefonódó pályájukra koncentrálok, ami egyben új megközelítési lehetőséget is kínál a politikus-elnökök, elnök-politikusok életpályájának feldolgozásához. Mindehhez jó néhány

olyan történeti forrást is használok – leginkább az MTA Kézirattárában őrzött leveleket, dokumentumokat – amelyek első közlése egyben adalékul szolgálhat az elnökök tudós-politikusi voltának pontosabb megértéséhez.

(III. fejezet) A harmadik, egyben záró fejezet, a tudós-politikus sajátos nyelvével, szótárával foglalkozik a XIX. századi beszédmodok tükrében. A tudós-politikusi szótárat és nyelvet elsősorban abban a több mint ötven elnöki beszédben próbálom lokalizálni, amelyeket a politikus-elnökök, elnök-politikusok az MTA éves közgyűlésein mondtak, miközben parlamenti beszédeikre is utalok.

A közgyűlési beszédek együttes, átfogó vizsgálatával eddig nem foglalkozott önálló tudományos munka – bár e beszédek az egyes elnökök életrajzi feldolgoásaiban jól ismertek. A sajátos diszkurzív környezet, amely a *tudós-politikus communitas* celebrális seregszemléjének környezetét jelenti az Akadémián, a beszédek politikusi jellege, valamint az, hogy az elnökök szándékos kohézióteremtés végett, vagy akaratlanul is ezt teremtő módon, gyakran hivatkoznak saját, illetve korábbi elnöktársuk beszédeire, mind azt a hipotézist alapozzák meg, hogy az MTA Közgyűlések elnöki beszédei egy önálló, átfogó vizsgálat tárgyát képezhetik. Ez egyben lehetőséget kínál arra, hogy e szövegekben a *cambridge-i iskola* módszerével egy sajátos tudós-politikusi szótárat és nyelvet, netán egy önálló beszédmod alapját lokalizáljuk.

A dolgozat végén erre teszek kísérletet. Megvizsgálom a politikus-elnökök formalizált, ceremoniális beszédeit néhány fontos szempont szerint, amelyek egyben eszmetörténeti adalékkal is szolgálhatnak a két Eötvös, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston és Berzeviczy Albert munkásságának megértéséhez. Áttekintem a beszédekben jelentkező értékek és érvelések rendszerét, az ezekből építkező sajátos toposz készletet, a beszédekből feltárható „*nation-building*” felfogást. Mindezek pedig kiegészülnek egy sajátos referencia készlettel, amelyre a tudós-politikusok beszédeikben viszonylag állandóan hivatkoznak.

A zárófejezet végén a tudós-politikus identitását és ezen identitásban jelentkező patriotizmust vizsgálom meg. Feltárom mindazon elemeit az elnöki beszédeknek, amelyekből kiderül, hogy a XIX. század elején, a *res publica litteraria* virtuális közösségét konstituáló identitáselemek a dualizmus időszakára egy tényleges, tagságok, címek, rangok, pozíciók által behatárolt önálló, új *communitas* identitásával fejlődött. Végül bizonyítom, hogy e *communitas* tagjai, a tudós-politikusok, nyelvük, szótáruk, referencia készletük és identitásuk mentén magukat elkülönítik a *res publica scientifica*-hoz tartozás által a dualista politikai aréna összes többi szereplőjétől.

-ooo-

Ezúton szeretném megköszönni Ferenczi László professzor nemcsak konzulensi, hanem baráti segítségét is, amit disszertációm megírásához adott. Köszönöm Gazda Istvánnak a kiváló témajavaslatát, pontos tudományos útbaigazítását munkám megkezdéséhez és a munka kijavításához. Külön köszönettel tartozom Vekerdi Lászlónak és Jónás Károlynak, akik az MTA-n és az Országgyűlési Könyvtárban segítettek kutatómunkámat. Köszönöm Kabdebó Lórántnak örökös baráti jóindulatát, valamint dolgozatom szakmai véleményezését. Szintén köszönöm Soltész Erzsébet odaadó munkáját dolgozatom javítása kapcsán, ahogyan köszönet illeti Csizmadia Ervint is, aki személyesen, valamint *Politikatudomány és politikai* elemzés című munkája által egyaránt sokat inspirált dolgozatom orientáló bevezetőjének megírása, és a fejezetek tudományos módszertanának tisztázása és szerkesztése kapcsán.

Végül hálával tartozom állandó mentoromnak, Oláh Annának, aki önzetlen őre tudományos munkáimnak, és mindig szigorú ítéске leírt mondataimnak. Köszönet érte!

A tudós-politikus alakja a dualista politikai arénában **(Az MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai 1867–1918 között)**

I. A dualista Magyarország, mint politikai aréna

A funkcionálisan differenciálódott modern polgári társadalom és ennek politikai arénájának kiindulópontja Magyarország történetében az Osztrák–Magyar Monarchia duális állammodellje. A modern politikai erőterek, társadalmi törésvonalak és a parlamentarizmus párt- és kormánystruktúrája, a gazdaság mint hatalom, valamint a nyilvánosság szerkezetváltozása ebben a félszáz évben alapozta meg a XX. századi politikai struktúra kibontakozási lehetőségeit, miközben lassan lebontotta a XIX. század rendi társadalmi és politikai rendszerét.

A dualizmus állam- és politikai rendszere lezárása annak a hosszú időszaknak, amelyet a Habsburg uralom Magyarországra kényszerített, és kezdete annak az új típusú politikai és társadalmi berendezkedésnek, amely már Magyarország XX. századi konfliktusaihoz vezet.

Ahhoz, hogy e korszak politikai szereplőinek és politikus típusainak lehetséges tipizálásába kezdjünk, és közülük kiemelten foglalkozzunk a dualizmus egy sajátos politikus típusával, nélkülözhetetlen feladatként adódik magának a keretnek – amelyen belül e politikusok tevékenykedtek – rövid jellemzése.

A korszak vázlatos, a teljesség igénye nélküli történeti, politikatörténeti áttekintése annál is inkább fontos, mert politikus és kora elválaszthatatlan egységet alkot még akkor is, ha eszmetörténeti szempontból némelyik munkássága talán messzebbre mutat koránál.

A történeti vázlathoz választott szempontrendszerünk pedig kizárólag a szűken értelmezett politikai arénára vonatkozik. Elemzésünk így az államformára, a kormányformára, az országgyűlésre és a pártstruktúrára, valamint a politikai jogok gyakorlásának lehetőségeire korlátozódik, és kevésbé kívánjuk elemezni a kor pártharcait és a politikai erőterre történő külpolitikai behatásokat.

Elsősorban tehát a politikai struktúra közjogi vonatkozásaira koncentrálunk, s emellett külön kitérünk a társadalmi nyilvánosság átalakulása és a politikai részvétel, valamint a választójogi berendezkedés összefüggéseire.

Majd a dualista magyar állam politikus-kiválasztódását, rekrutációját és szelektálódását, valamint csoportosítási lehetőségeit vizsgáljuk meg. E téren az eddigi próbálkozások döntő mértékben a politikai programok, ideológiai állásfoglalások és az ezekből következő párthovatartozások szerint történtek. A politikusi professzió dualizmus kori meghatározását pedig a klasszikus weberi kategóriák tükrében elemezzük, egyben bizonyos politikusi karriertípusokra is utalva.

Ez utóbbiak között jelentkezik egy sajátosan kiemelkedő politikusi kör, akiknek többsége politikai pályafutását már az 1840-es években elkezdte, és a társadalomtudományok terén szerzett hírnevük, valamint a tudomány intézményeiben elért rangjuk alapján – amelyek legtöbbször a Magyar Tudományos Akadémia tagságában és vezető tisztségének betöltésében érte el tetőfokát – a kiegyezés korának, valamint az azt követő 10–15 évnek legmeghatározóbb politikusaivá lettek, és akiknek karrierjük a dualizmus során később modellé is vált bizonyos szakpolitikai területeken. Ők a tudós-politikusok, akiknek mintáját a Magyar Tudományos Akadémia elnökei adták. Az ő politikai karrierútjukat viszont már a következő fejezetben vázoljuk röviden.

1. Állam és politikai aréna a dualista Magyarországon

Az Osztrák–Magyar Monarchia dualista állammodelljének közjogi alapja az a tizenkét törvénycikk volt, amelyeket 1867. július 28-án Ferenc József–június 8-i megkoronázását követően mint magyar király szentesített a kiegyezési tárgyalások eredményeként. A forradalom utáni, közel húsz évig tartó politikai passzív ellenállás és közjogi vita, amely Deák szavaival „a rosszul gombolt kabát újragombolásáról”,¹ a Habsburg kézen elvesztett államiság újratерemtéséről szólt, ezzel lezárult.

A magyarországi politikai élet a kiegyezéstől alapvetően parlament központúvá vált. A hosszú politikai vita, amely az 1840-es évektől zajlott a municipalisták és centralisták között a magyar közéletben, s amely a magyar politikai-, állambölcseleti- és közjogi gondolkodás jelentős publicisztikai teremtéséhez vezetett, nyugvópontra jutott. A Szalay László, Eötvös József, Trefort Ágoston, Csengery Antal nevével fémjelzett centralisták Deák vezetése alatt váltak résztvevő aktoraivá a népképviselői alapokon szerveződő új parlamentáris rendszernek. Ezzel egyidejűleg, ahogy a vármegye politikai súlya, úgy az ennek erejében, mint az ősi alkotmány alapbástyájában hívők tábora is elapadt, és az új politikai berendezkedés a „szobatudósok”² politikai szereplésének fénykorát hozta el.

A kiegyezés országgyűlése, amely „sok tekintetben alkotmányozó nemzetgyűlésnek is volt tekinthető”,³ az 1865-ben választott és ez év december 10-én megnyitott Országgyűlés volt. A Nyugat-Európában már két évszázada jelen lévő polgári parlamentarizmus és az ezt garantáló alkotmányos berendezkedés elfogadása és kialakítása Magyarországon e parlament munkájához köthető. A feudális rendi hagyományok és a történeti alkotmány, valamint a polgári politikai berendezkedés népképviselői jellege együttesen jelent meg a kétkamarás, főrendiházból és képviselőházból álló Magyar Országgyűlésben. A T. Ház törvényhozó hatalmát az államfővel együtt gyakorolta.

A főrendiház a rendi Magyarország arisztokratikus politikai berendezkedésének a lenyomataként örökítődött át az új népképviselői befolyás alatt álló parlamentáris rendszerbe. Tagjai egyrészt születési előjoguk alapján a hercegek, bárók, grófok, vagyis az

¹ GRATZ Gusztáv: *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918.* 1–2. köt. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934, 20.

² Kossuth Lajos nevezte így a centralisták vezetőit.

³ GRATZ Gusztáv: *uo.* 31.

ország mágnásai, másrészt – a ház reformjáig – a főispánok, harmadrészt pedig a katolikus és görögkeleti főpapok voltak. A főrendiház politikai súlya csekély volt, amit az is jól jelez, hogy nem szerveződnek benne pártformációk, inkább érdekcsoportok szerint tagolódtak. Szerkezete a dualizmus során egyszer változott, 1884-ben. *A főrendiháznak, mint felsőháznak szervezéséről* címmel a Tisza-kormány nyújtott be törvényjavaslatot az országgyűlésnek, amely hosszas vita után, több módosítással 1885:VII. tc.-kel átalakította az utoljára 1791–1792-ben pusztán tagjaiban bővülő, ám azt követően változatlan főrendiházat. A reform előtti utolsó ülést a főrendiház tagjai 1885. május 21-én tartották a Nemzeti Múzeumban.⁴ A reform adócenzenzushoz – háromezer forint évi egyenes földadóhoz – kötötte a mágnások tagságát és a kormány javaslatára az uralkodó ötven tagot nevezhetett ki élethosszig. A reform eredményeként a centralisták végső győzelmet arattak a megyén, ugyanis a törvény megszüntette a főispánok főrendiházi tagságát. Ugyanakkor helyet kapott a Kúria, a Fővárosi Ítéltábla elnöke és képviseltették magukat a bevett vallások is. A protestáns (református, evangélikus, unitárius) egyházakhoz képest az izraelita vallásúaknak még tíz évet kellett várniuk a főrendiházi, felsőházi tagságra.⁵ A főrendiház tagsága nagymértékben megváltozott, de jellege változatlan maradt. Az adócenzenzusz eredményeként ugyanis csak a nagybirtokos arisztokrácia maradhatott a politikai aréna e szegletében.

A népképviselőten nyugvó és e szerint szerveződő képviselőház 1861-ben, 1865-ben, 1869-ben, valamint még 1872-ben is az 1848-as választójogi törvény alapján lett megválasztva. A választójog reformja már a kiegyezés során is fontos politikai vitatéma volt. A 48-as törvény első módosítására Lónyay Menyhért kormánya tett először törvényjavaslatot 1872-ben, azonban az ellenzéki képviselők, a Balközép Párt, a '48-as Párt és a nemzetiségiek képviselőinek ellenállásán a javaslat elbukott. A javaslat leginkább kifogásolt része az volt, hogy a választók létszámát jelentősen csökkentette volna az a kitétele, amely szerint az egyenes adóval hátralékban lévők nem szavazhatnak. Az obstrukció ellenállási technikájának első sikeres alkalmazásaként – amelyet a képviselőházi ellenzék a dualizmus során rendre bevetett politikai fegyverként – a törvényjavaslatról a T. Ház nem szavazott.

⁴ A főrendiház a Nemzeti Múzeumban ülésezett egészen a jelenlegi Országház millenniumi, 1896-os ünnepségéig. A képviselőháznak is itt volt a székhelye 1866-ig. Ekkor az utóbbi átköltözött a Sándor – ma Bródy Sándor utcai – palotába. Mindkét ház 1904-től folytatta munkáját az ekkor befejezett, Steindl Imre által tervezett Országházban.

⁵ A főrendiházi reform Tisza-javaslatára már tartalmazta egy zsidó rabbi hivatalból való részvételét a főrendiházban, ám csak azt sikerült elfogadtatni, hogy a kinevezettek között izraelita vallású is lehessen. A változás 1895-ben állt be az emancipációs törekvések sikereként, az izraelita vallás recepciójával.

A Bittó István által vezényelt kabinet idején született meg a Balközép támogatásával, a függetlenségek kisebbségi tiltakozása mellett az 1874. évi XXXIII. törvénycikk a választójogról. E törvény alapvető jelentőségű a dualista magyar állam és politikai rendszer szempontjából, hiszen a teljes korszak változatlan jogi keretét adja. Bár a kettős monarchia fennállásának utolsó évtizedében két alkalommal is a politika porondjára kerül egy új választójogi törvény bevezetésének a szándéka, de sem az 1913. évi XIV. tc. sem pedig a felbomlás előtti 1918. évi XII. tc. alapján nem voltak választások.

Az 1874. évi XXXIII. tc.⁶ hét fejezetének összesen 121 paragrafusa hűen tükrözi a magyar társadalmi, politikai és alkotmányos berendezkedés kereteit és behatárolja a politikai aréna lehetséges szereplőinek kiválasztódási esélyeit.

Erdei Ferenc mondja a választójog dualizmus kori társadalmára gyakorolt hatása kapcsán, hogy: „A választójog szűk keretei és korlátai, a választások tényleges lebonyolítása, a virilis jog, a főrendi ház mind olyan elemei voltak a törvényhozásnak, illetve a vármegyei és községi autonómiának, hogy rajtuk keresztül nem érvényesült valóságos népuralom.”⁷

A törvény értelmében választójoga a 20. életévet betöltött, magyar állampolgárságú férfiaknak volt, akiknek adócenzusként egynegyed telek földtulajdonnal kellett rendelkezniük, szabad királyi és rendezett tanácsú városokban három lakrészből álló házat, vagy olyan földet kellett tulajdonolniuk, amely 16 forint tiszta jövedelem után volt földadóval megróva. Szintén választójoga volt, akiknek 105 forint adóköteles évi jövedelmük volt, önálló iparosok esetében legalább egy segédmunkás alkalmazását írta elő feltételként a törvény. A jogszabály megőrizve az 1848-as tanultsági, műveltségi cenzust, és tételesen felsorolta az értelmiségi kategóriákat a választásra jogosultak körében. Számukra nem határozott meg jövedelem küszöböt a törvény. Választhatott minden diplomás értelmiségi, azonban a lelkész, segédlelkész csak hivatalos egyházközségi alkalmazása, a tanár, tanító, kiseddóvó és községi jegyző csak kinevezése, megválasztása után élhetett ezzel. A törvény 10–12. paragrafusa kizárta a szavazati jogból azokat, akik „gazdai hatalom alatt állnak”, egyenruhás testületnél szolgálnak, büntetés vagy csődeljárás alatt állnak vagy vizsgálati fogságban vannak, és akik adóhátralékosok.⁸

⁶ Corpus Juris Hungarici: XXXIII. Törvény-czikk az 1848:V. törvényczikk és az erdélyi II. törvényczikk módosításáról és kiegészítéséről, Budapest, 1896. Franklin Társulat.

⁷ ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 305.

⁸ A törvényt több pontban az 1899. évi XV. tc. által megváltozott, ekkor törölték el az adóhátralékosokra vonatkozó passzusokat is.

Képviselőjelölt pedig minden választójoggal bíró, 24. életévét betöltött, magyarul tudó férfi lehetett.

A választási rendszer és eljárás szabályozása is fontos mutatója az általában liberálisnak mondott dualista állam szabadságfelfogásának. Az ország 413 választó kerületében,⁹ kizárólag egyéni jelöltekre voksolva, nyilvánosan és élőszóval választották meg a képviselőház tagjait. A választási korteskedés a „minden eszköz bevethető” alapon állt, és a legtöbb párt és jelölt kimeríthetetlen eszköztárat vetett be ennek az alapelvnek az érvényre juttatására.¹⁰

A kerületek beosztása nyugat-európai mintát követett és alapja a népességszám volt, azonban a választójogosultak körzetenkénti eltérő számát semmilyen módon nem kompenzálta a rendszer, és ez körzetenként óriási torzulásokhoz vezetett. Ráadásul egy képviselő nemcsak egy kerületben indulhatott, így egyes politikusok politikai ringben maradásának megtöbbszöröződött az esélye, míg a politikusi rekrutációt másfelől ez a lehetőség egyben le is szűkítette. A lényeg az volt, hogy valamelyik körzetben mégiscsak mandátumot szerezzen az adott politikus. Ha több helyen választották meg a jelöltet, akkor döntenie kellett, hogy melyik mandátumot fogadja el, így a visszaadott mandátumok, az időközi választások és a pótválasztások újabb és újabb lehetőséget adtak a kormánypárt többségének megerősítésére.¹¹ A körzetek aránytalanságára jó példa, hogy a millennium évében – Romsics Ignác adatai szerint – 12 körzetben kevesebb, mint 500 választó, 11 körzetben pedig több mint 5000 fő voksa döntötte el egy mandátum sorsát. Ezek a tényezők a politikai karriereket is determinálták, de legalábbis lehetőségeit nagymértékben befolyásolták.

A választókerületek beosztása semmilyen társadalmi, politikai mozgást nem követett. A kormánypárt oldaláról a választójogi rendszer statikus jellegének szándékos fenntartása, az arányosítástól és az eljárás titkosságától való elzárkózás, az ellenzékiek oldaláról pedig a demokratikus választójog követelése vezetett el a századelőre a dualista Magyarország legkomolyabb belpolitikai konfliktusaihoz. Kozári Monika írja a dualizmus választójogi rendszere kapcsán, hogy „A dualizmusban a politikai döntéshozó helyzetben

⁹ 1914-ben ez 435-re módosul

¹⁰ MIKSZÁTH Kálmán: *Két választás Magyarországon* című műve ennek a jelenségnek korhű irodalmi bemutatása.

¹¹ Jónás Károly, az Országgyűlési Könyvtár igazgatója szerint ez az oka annak, hogy különösen 1892-ig nem lehet pontosan feltérképezni a mandátum számok – egy konkrét időpontban – való alakulását. A források pedig sok esetben nem pontosak. Az Országgyűlés ekkor még nem vezetett precíz nyilvántartást, csak a mandátumlevelet igazolta.

lévő konzervatív szabadelvű elit persze tudatában volt annak, hogy ez a választójog és választási rendszer nem korszerű. Egyet is értettek abban, hogy ideális cél Magyarországon is az általános választójog megteremtése lenne. Ezt azonban nem merték megvalósítani, mert tartottak a nemzetiségek széthúzó mozgalmaitól és az alsóbb néposztályok társadalmi megmozdulásaitól. Azaz az állam egységét és a fennálló társadalmi rend megmaradását látták biztosítva a nagyon is keretek közé szorított választási rendtől.”¹²

A választók aránya mindezekből adódóan és e keretek között a dualizmus korszakában mindvégig átlagosan az összlakosság 6–7%-át tette ki. Bár ez folyamatos abszolút számbeli növekedést jelentett a politikai résztvevők oldalán, ez mégsem tudta feloldani a robbanásszerű lakosságnövekedés és a stagnáló politikai struktúra között feszülő ellentéteket. Hanák Péter vizsgálatai szerint 1787 és a 1880 között a történelmi Magyarország lakossága 9,2 millióról 15,6 millióra nőtt, és ez a szám a társadalmi mozgásokkal együtt is – kolera, kivándorlás, galíciai zsidóság betelepülése a nagyobb magyar városokba – 1910-re 20,9 millióra növekedett.¹³ Míg az 1880–1910 közötti időszak természetes szaporodásának már a századfordulón mélyreható és konkrét társadalmi és gazdasági következményei voltak, addig a politikai változások igényét megfogalmazó képviselők rendre alul maradtak a régi politikai struktúrát működtető elittel szemben.¹⁴

Rövid közjogi vázlatunk végén, a politikai aréna jól ismert színterei közül térjünk át a dualizmus kormány- és pártstruktúrájára, hangsúlyozva, hogy nem a dualizmus egyes kormányainak és pártjainak politikai programjait kívánjuk ismertetni, hanem politikatudományi oldalról összegezzük a korszak leglényegesebb jellemzőit.

A felelős kormány és a felelős minisztériumok polgári jogállami kritériuma szintén sajátos módon került szabályozásra a kiegyezési törvényben. Ennek értelmében a miniszterelnök nem a választások közvetlen eredményeként kerül hatalomba, hanem elsősorban az uralkodó joga a miniszterelnök kinevezése. A kormányzat működőképessége érdekében azonban a király rendre figyelembe vette a képviselőválasztások eredményét, s így miniszterelnököt a képviselőházi többséggel rendelkező pártalakulatból választott. Ettől egy esetben tért el Ferenc József, amikor is a kiegyezést követő 38. évben az Ausztriával szembenálló nemzeti koalíció először tudta legyőzni, a választójogi törvény

¹² KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer (1867-1918)*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2005, 132.

¹³ HANÁK Péter: *A dualizmus korának történeti problémái*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1971, 36.

¹⁴ John Lukacs *Budapest 1900* című munkájában részletesen kitér a századelő e jelenségére, In: John LUKACS: *Budapest 1900*. Európa Kiadó, Budapest, 2004.

adta, eredménytorzító lehetőségeket folyton kihasználó kormánypártot. Az uralkodó azonban, amikor a parlamentáris kormányzás lényegi játékszabályainak önkéntes betartását és az erre való politikai érettséget kellett volna bizonyítania, könnyűnek találtatott. Nem a választásokon győztes pártból kért fel valakit, hanem legrégebbi fegyverhordozóját, Fejérváry Gézát nevezte ki 1905-ben miniszterelnökké.

A parlamentáris kormányzás formailag adott volt a dualista Magyarország politikai struktúrájában, ahogy a pluralizmusé is. Tartalmi szempontból azonban – a már ismertetett jogi keretek miatt – hegemon és monocentrikus volt ez a rendszer, amelynek lényegi eleme az érdemi verseny lehetőségének központi akadályoztatása, valamint kizárása volt. Mindez a politikusi rekrutációra is döntő hatással volt, ahogyan a pártpolitikai csatározások végkimenetelét is eldöntötték.¹⁵ Ez részben indoka is annak, hogy a dualizmus kormánystruktúrája szinte változatlan maradt Andrássy Gyula gróf kormányától (1867. február 20. – 1871 november 14.) Wekerle Sándor harmadik kormányáig (1917. augusztus 23. – 1918. október 31.). A politikai fluktuációt így nem a struktúra, hanem a kormánytagok gyakori változása jelentette.

A dualizmus 19 kormánya közül legtöbbször, három alkalommal, Wekerle Sándor került a miniszterelnöki bársonyszékbe (1892–1895, majd 1906–1910, végül 1917–1918 között), a leghosszabb ideig pedig a Szabadelvű Párt vezetőjeként, 1875–1890 között, Tisza Kálmán töltötte be a posztot. A gyakori miniszter cserék mellett a szaktárca vezetők közül kiemelkedik Trefort Ágoston, aki barátjától, Eötvös Józseftől örökölte meg a vallás és közoktatási tárcát és 1871-től haláláig, 1888-ig, 16 éven keresztül építette a magyar kulturális és tudományos életet.¹⁶ A leghosszabb ideig miniszteri posztot betöltő személy Fejérváry Géza, honvédelmi miniszter volt 1884–1903 között, akinek pályája a darabont kormány élén, ennek bukásával ért véget 1906 áprilisában.

Az uralkodónak mint államfőnek viszonylag erős politikaformáló jogköre volt. Egyfelől, mint a törvényhozó hatalom aktív résztvevője jelentkezik a magyar politikai arénában, aki összehívhatta, elnapolhatta, feloszlathatta az országgyűlést, másfelől pedig a kormányzásra is befolyást gyakorolt azáltal, hogy a kormányprogram egyeztetését és közös elfogadását követően mind a miniszterelnököt, mind pedig a minisztereket ő nevezte ki. A kormány kinevezési jogkörét csak uralkodói jóváhagyás mellett gyakorolhatta.

¹⁵ A választóköri körzetek beosztásánál említett torzítás nemcsak pusztán arányossági kérdés, hanem pártpolitikai is. Míg az ellenzéki, függetlenségi körzetekben több mint 5000 fő szavazata adott egy mandátumot, addig kormánypárti jelöltet már 500 fő körüli szavazó is képviselői székbe juttathatott.

¹⁶ Trefort kimagasló szakmai elismertségét mutatja, hogy négy egymást követő kormányban is (Szlávy-, Bittó-, Wenckheim-, és Tisza-kormány) a kultusztárca irányítója volt.

A dualista politikai aréna pártrendszerének legfőbb ismérve az, hogy hegemon jellegű. Fő törésvonala pedig a kiegyezéshez való viszony volt. A választójogi rendszer nyilván a kiegyezés közjogi alapjain álló és ezt támogató pártformációknak kedvezett. Az ellenzéki, Magyarország függetlenségéhez ragaszkodó, vagy „a kiegyezési mű zátonyait”¹⁷ bíráló pártok egyfelől az uralkodó szempontjai szerint voltak eleve kormányképtelenek, másfelől pedig a mindenkori kiegyezés pártiak–választási visszaélések sokaságával – zárták ki a valós politikai lehetőségek közül e pártok kormánypozícióba kerülését.

A Deák-párt, mint a kiegyezést közjogilag megszavazó párttömörülés, a dualizmus első öt kormányát adta (Andrássy-, Lónyay-, Szlávy-, Bittó-, Wenckheim-kormány).¹⁸ Majd a Deák-párt bomlásával és addigi mérsékelt ellenzékének, a Balközép pártnak a kiegyezés közjogi alapjait elfogadó magatartásával jött létre 1875-ben a dualizmus nagy fúzió-pártja: a Szabadelvű Párt, amelynek vezetője és 1890-ig miniszterelnöke Tisza Kálmán volt.

Ettől kezdve 1905-ig, majd 1910-től Nemzeti Munkapárt néven a politikai struktúra hegemon helyzetű pártja a Szabadelvű Párt volt. A választásokon, amelyek tehát sem demokratikusak, sem szabadok nem voltak,¹⁹ mindig abszolút többséget értek el jelöltjei, több esetben ez a 60%-ot is meghaladta. A kiegyezéssel szembenálló, Magyarország nagyobb önállóságát követelő Függetlenségi és 48-as Párt pedig az érvényes voksoknak mindig csak 20% körüli arányát tudta megszerezni. A konzervatívok és liberálisok mindkét táborban megtalálhatóak voltak és egy pártképződményben több, mai értelemben vett platform is működött, amelyek leggyakrabban az ipari és a mezőgazdasági érdekeket fejezték ki.

Az államjogi viszony megítélése a dualizmus pártjainak és pártrendszerének a legmeghatározóbb alapját adja, azonban nem egyetlen szervező ereje volt. A XIX. század eszméi, a nagy társadalmi törésvonalak és a kor társadalmi konfliktusai mentén szintén jelentkezett a pártosodás folyamata.

¹⁷ PETHŐ Sándor: *Világostól Trianonig*. Enciklopédia R.-T. Kiadása, Budapest, 1925, 81.

¹⁸ A Deák-párt bomlása, már Lónyay Menyhért miniszterelnökségével elkezdődött. Az 1872-es választások agresszív kormánypárti lebonyolítása, valamint Lónyay híveinek, rokonaink mandátumhoz juttatása, mind a Deák-pártban, mind a választásokon vesztes Balközép Pártban nemtetszést váltott ki. Az ellene való fellépés volt az első lépés a fúzió létrejöttében. A megbuktatott Lónyay híveivel közös vacsorákat tartott és a Deák-pártból önállósodott Lónyay -pártot ezért gúnyolták „vacsorapárt”-nak. Az utána jövő kormányok Deák-pártiak, azonban Deák visszavonulásával és beleegyezésével már mind a Balközéppel való fúziót készítették elő.

¹⁹ Az általános, egyenlő, arányos és titkos rendszert értjük ez alatt.

A galíciai zsidóság nagyszámú betelepülésének társadalmi, gazdasági és politikai feszültségeit tükrözi Istóczy István – politikai értelemben súlytalan – Országos Antiszemita Pártja (1883). A politikai paletta legbefolyásosabb részei egyébként mind elítélték az antiszemita beszéd és politikai törekvés megjelenését. Még Kossuth az emigrációból is intencióként üzent: „az antisemitikus agitációt mint a XIX. század embere szégyellem, mint magyar restellem, mint hazafi kárhoztatom”.²⁰

A kapitalista társadalmi rend kritikáját adó, a marxista felfogást és a munkásság érdekeit megjelenítő, 1890-ben megalakult Magyarországi Szociáldemokrata Párt a tőkés-munkás törésvonal meglétét tükrözte. Az MSZDP volt a dualista Magyarország pártjai közül az első modern értelemben vett szervezett párt, a vallási törésvonal mentén létrejött pártként pedig a konzervatív nézeteket valló Katolikus Néppártot említhetjük (1895).

A soknemzetiségű, de egy politikai nemzethez tartozó nemzetiségek, a horvátokkal történt kiegyezés, valamint az Erdéllyel való unió után szintén önálló törésvonal mentén kezdték szervezni nemzetiségi pártjaikat (Román Nemzeti Párt, Szlovák Nemzeti Párt, Szerb Nemzeti Párt).

A századforduló éveiben már a modern politikai aréna jegyei mutatkoznak Magyarországon. A politikai struktúra alakításában ekkor már meghatározó szerepűvé válnak a politikai mozgalmak és ezek intézményesülésével jelennek meg a szervezett pártok. Az egyik legmeghatározóbb ilyen mozgalom a parasztság politikai öntudatra ébredésének jelét mutató agrármozgalom. Ennek legmarkánsabb képviselője a Nagyatádi Szabó István vezette, 1909-ben alakult Országos Függetlenségi és 48-as Gazdapárt, közismertebb nevén a Kisgazdapárt. De hasonló fajsúlyú volt a választójogi mozgalom is. A szociáldemokraták mellett a liberális értelmiségiek is a választójog radikális demokratizálását követelték. A fővárosi zsidóság kis- és középpolgárságának Demokrata Pártja (1900), valamint a Jászi Oszkár és a Huszadik Század folyóirat körül csoportosulók Országos Polgári Radikális Pártja (1914) is részben e mozgalomból nőtt ki magát.

A korszak pártjainak döntő része választási párt volt, amelyeknek többségét arisztokratikus jellegük miatt notabilitárius, vagy honorácior pártnak is nevezhetjük. Alapításuk nem volt hatósági engedélyhez kötve, pusztán a rendszeres politikai életet élők kellett klubot, kaszinót, pártkört alakítsanak egyesületi formában, amelynek alapszabályát a belügyminiszter hagyta jóvá és működését a hatóság felügyelte. A pártrendszer e tekintetben tehát nyitott volt. A kiegyezés utáni évek pártjai nem rendelkeztek még

²⁰Idézi ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 75.

párttagsággal, ahogyan bürokratizált szervezettel sem. Szervezettséget csak a választásokkor mutattak. Ekkor a rendőrség engedélyével és képviselőjének jelenlétében alkalmi politikai gyűléseket szerveztek és képviselőjelöltjeik számára választókerületenként egy támogató bizottságot hoztak létre. A választások között a pártok csak az országgyűlésben működtek, a pártélet pedig a T.Házban, és a képviselői klubokban, kaszinókban zajlott.

Összegzésként megállapítható, hogy a dualista magyar állam- és politikai struktúra követi a kor kettős társadalmi struktúráját, amely Erdei Ferenc szerint „...a kapitalizálódással együtt fejlődött polgári társadalom és a kapitalista fejlődésben is fennmaradt rendiségbeli társadalomszerkezet együttese. Ilyenformán egészen különálló struktúrák illeszkednek egybe a magyar társadalomban, s bár ugyanannak a gazdasági szerkezetnek az osztályhelyezeteit töltik ki, mégis egymás mellett, külön-külön megálló társadalomalakulások, amelyek csak közlekedésben, kapcsolódásban és szövetkezésben állnak egymással, de még ebben a korszakban sem oldódtak egybe polgári társadalommá.”²¹ Az állam és politika intézményei a feudális rendi hagyományok és a modern polgári eszmeáramlatok sajátos elegyét tükrözték. Olyan politikai rendszer ez, amely többnyire liberálisnak, szabadelvűnek hirdeti magát, de fél a demokráciától, hirdeti az állampolgári egyenlőséget, de elutasítja a politikai egyenlőséget, széles körű nemzetiségi autonómiát biztosít, de egy politikai nemzetként fogalmazza meg magát, és a politikai rendszer fenntartói közt közel ugyanannyian vannak, akik akár „érte” vagy „belőle” is élhetnének. Működése pedig egyre bővülő társadalmi nyilvánosság előtt zajlik, amelynek struktúrája az ötven év során nagymértékben átalakult.

²¹ ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 295.

2. Társadalmi nyilvánosság és politika

A XIX. század társadalmi nyilvánosságának szerkezetváltozása alapvetően kötődik a politikai-, gazdasági struktúra megváltozásához. A század négy jelentős időszakában – a felvilágosult abszolutizmus és reformkor, a rövid idejű forradalom és szabadságharc, majd a neoabszolutizmus és végül a dualizmus korában – nem kizárólag az állammodell és politikai rendszere határozta meg a nyilvánosság jellegét, hanem a „politikum”²² egy másik szektora, az oktatási rendszer és ennek változásának társadalmi hatásai is befolyásolták ezt.

A magyar sajtó, mint egyben a társadalmi nyilvánosság megjelenésének a története, elválaszthatatlanul összeforr a Ratio Educationis-szal. Kornis Gyula – feudális kötöttségei ellenére – joggal mondta a rendeletről, hogy ez „a magyar művelődés első egységes kódexe”.²³ Ürményi József²⁴ iskolareformja, amelyet két éves munka után Mária Terézia 1777. augusztus 22-én hagyott jóvá, a legfontosabb előfeltétele volt a magyar sajtóélet és nyelvújító mozgalom beindulásának. Bár a rendeletben a magyar nyelv nem kapott helyet a közép- és felsőfokú oktatásban, amelynek nyelve a latin volt, – mégis, az írni és olvasni tudás, valamint az európai műveltség terjedéséhez nagymértékben hozzájárult. A magyar nyelv kisgimnáziumi oktatása, még ha „segédnyelvként”²⁵ is, olyan intézményi rendszerbe került, amely majd kiszélesíti a Rát Mátyás, Révai Miklós²⁶, vagy Szacsavay Sándor²⁷ által elindított magyar sajtóéletet, ez pedig a magyar nyelvújító mozgalom legtermőbb talajává is válik.

A társadalmi nyilvánosság kiszélesedése a politikai nyilvánosság megerősödését hozta magával. A jozefinista hírlapírók cicerói mottója, amely szerint „Nem tudni, amik

²² Mária Terézia az oktatás államhatalmi és nemcsak egyházi jellegére vonatkozóan mondta, hogy „az iskolaügy politikum”.

²³ KORNIS Gyula: *A magyar művelődés eszményei*. I-II. Budapest, 1927.

²⁴ Ürményi József, mint ifjú kancellária tanácsos kapta, 1775-ben, az uralkodótól feladatként a magyar iskolarendszer reformjának kidolgozását. Ürményi MAKÓ Pál, egyetemi tanárral, Tersztyánszky Dániel, levéltár- igazgatóval és Kollár Ádám bécsi udvari könyvtár-igazgatóval látott neki a feladatnak. Munkájuk végeredménye az 1777-ben kiadott oktatási rendelet, a Ratio Educationis. Ezt a rendeletet 1806-ban módosították, így a magyar nyelv oktatására vonatkozó részletekről is újra rendelkeztek.

²⁵ A rendelet az ország hét nemzetiségének anyanyelven történő oktatását nevezi így. Anyanyelven a kisgimnáziumban addig tanulhattak a tanulók „segédnyelvként”, amíg latin tudásuk nem tette lehetővé a latin nyelvű magyarázatok megértését.

²⁶ Rát Mátyás a *Magyar Hírmondó* alapítója 1780. január 1-én. Révai Miklós 1783–84 között szerkesztette a lapot.

²⁷ Révai után a *Magyar Hírmondó* szerkesztője, aki saját lapot indít 1786-ban *Magyar Kurír* címmel.

körülöttünk történnek, annyi, mint szüntelenül idétlen gyermekkorban maradni”²⁸, intenció is volt egyben, és a reformkor időszakában a korszerű sajtóélet létrejötté a társadalmi nyilvánosság erejét is megmutatta a politika világának. Az 1830-as, 1840-es évekre a magyar nyilvánosság kinőtt gyermekkorából és erőteljes ifjúként tájékozódott a világban. A Fejér György, Thaisz András és Teleki József által elindított Tudományos Gyűjtemény, Széchenyi Jelenkora, Kossuth Országgyűlési Tudósításai, majd a Pesti Hírlapban publikált, műfaj teremtő vezércikkei, vagy az őt követő centralisták, Szalay, Eötvös, Csengery, Trefort, a konzervatívok élén Dessewffy Emil Budapesti Híradója és még számos újság mind a ciceroi intenció jegyében próbálták vázolni a kor eszmeáramlatai közepette a „haza és haladás” lehetőségeit. Ekkor fonódik össze az újságírói professzió és a politikai karrier, valamint a politikussá válás először jelentkezik a társadalmi nyilvánosság részleges eredményeként. A politikai pártosodás pedig a lapok köré csoportosult elitek igen magas színvonalú politikai publicisztikaiban formálódott. A közvélemény-formálás, politikusi karrier és a sajtó hármasának legszorosabb összefüggéseit elsőként Kossuth ismerte fel. Míg ellenfelei agitátorok, addig ő ezeken túlmenő propagandista is volt. Míg a „szobatudósok” a társadalmi-politikai reformok menetére francia és angol minták alapján megfontoltan érveltek, addig ő egyedül a nemzeti szabadság premisszáját szem előtt tartva gyújtotta lángra a közvéleményt.

1848-ban a sajtószabadság és cenzúra eltörlése már a népképviselőten nyugvó új alkotmányos rend szellemében fogalmazódott meg, amelyben a társadalom már nem pusztán újkori szemlélője a politika világának, hanem aktív alakítója is. Az új politikai erőter szereplői pedig megtapasztalták, hogy a politikában elfoglalt hatalmi pozíciók gyakran a nyilvánosság általi megítélésétől függ. A magyar társadalom és politikai elitje ezt tanulta meg Világosig.

A neoabszolutizmus monocentrikus, utólagos cenzúrán és a megintés rendszerén nyugvó sajtópolitikája²⁹ a társadalmi nyilvánosság nagyfokú csökkenéséhez, a korábbi véleményformálók közélettől való demonstratív távolmaradásához, a Deák Ferenc által képviselt passzív ellenálláshoz vezetett. A magyar államiság alapjainak elvesztése és az

²⁸ Idézi KÓKAY – BUZINKAI – MURÁNYI: *A magyar sajtó történet*. Pécsi Nyomda Rt, 1994, 30.

²⁹ A megintés rendszerét a büntetőjogi alapon álló, 1852. évi sajtótörvény szabályozta. Ennek 22.§-a szerint „ha valamelyik időszaki nyomtatványban folyamatosan a thrón, a birodalom egysége és épsége, a vallás, az erkölcsiség vagy általában, az álladalmi társaság alapja elleni, vagy közcsend és rend fönntartásával egybe nem férő irány követtetik, előrebocsátott kétszeri sikertelen intés után az ilyen időszaki nyomtatványnak további kiadása, azon koronaország helytartója által, melyben az kiadatik, időlegesen három hónapra megszüntethetik. A hosszabb ideig tartó vagy egészen megszüntetés csak a minisztertanács által mondathatik ki.”

országgyűlés politikai nyilvánosságának hiánya többnyire zárt ajtók mögé, a privát szférába és a Magyar Tudományos Akadémia falai közé szorította vissza a közről való gondolkodást.

A társadalmi nyilvánosság szerkezetéről, a sajtó- és a közjog vitájának, valamint a kiegyezésről zajló tárgyalásoknak újabb lendületet a politikai nyilvánosság ismételt megjelenése adott az 1861-es országgyűlésen. Ez egyben a dualizmus politikai arénájában a két markánsan különböző közjogi felfogású oldalnak, a kiegyezés pártiaknak és az azzal szemben állók eszmei pártjának tényleges politikai pártformációkba szerveződését eredményezte a képviselőházban. A felirati és határozati párti alapállás lesz az, amelyik a kiegyezés után a Deák-párt, majd a Balközéppel való fúzió után (1875), a Szabadelvű Párt és a Függetlenségi és 48-as Párt állandó harcához vezet. A kiegyezés előtti években a politikai döntéshozatal „a nemzettel egyetemben”, vagyis az ország közvéleményének formális bevonásával történt. Ez a folyamat jut el Deáknak a Pesti Naplóban, 1865 -ben közzétett, húsvéti cikkéhez, valamint Eötvös és Trefort aktív megegyezést sürgető Politikai Hetilapjának létrejöttéhez (1865–1866). Szintén a megélénkült politikai és társadalmi nyilvánosság fontos személyisége Jókai, akit nemcsak regényíróként ismer már a magyar nyilvánosság, hanem mint a sajtótörvényt megszenvedett politikai szereplőt is.³⁰ Lapja, a Hon, négyezres példányszámban talán legszínvonalasabban állt ki a magyar függetlenség eszméje mellett és méltó vitapartnere volt a nála háromszor több példányban megjelenő, a kiegyezést nyilvánosság előtt vezénylő Pesti Naplónak. A Habsburg birodalom háborús pozíciói és vereségei, a külpolitikai kényszerek ugyanúgy aktív sajtófigyelmet kaptak, mint ahogy Kossuth Lajos emigrációból Deáknak írt nyílt levele is, amelyek ötvenezer példányban terjesztve talán a legnagyobb számban kiadott időszakai sajtótermékek voltak a kiegyezést közvetlenül megelőző időszakban. Kossuthnak a Pesti Naplóban, a lap szerkesztője, Kemény Zsigmond adott részletes elemzésben választ, és Kossuth hiába agitált még a kiegyezés előtti hetekben is az Osztrák–Magyar Monarchia ellen, a dualizmus kora beköszöntött.

A társadalmi nyilvánosság és a politika viszonyának szabályozása 1867. március 17-én ismét a '48-as szabadság alapjára került, és hatályba lépett a korábbi, 1848. évi.

³⁰ 1863-ban sajtóvétség miatt fogházbüntetésre ítélik, amely egyben ismét felívelő politikai népszerűséget hozott számára.

XVIII. tc. a szabad sajtóról, amelynek módosítására hosszabb képviselőházi vita után 1871-ben kerül sor.³¹

A dualizmus korának politikai, társadalmi és gazdasági változásai, a népképviselői nyugvó parlamentarizmus, az ország polgárosodása, a termelési viszonyok kapitalizálódása mind a társadalmi nyilvánosság soha nem tapasztalt szélesedéséhez vezetett. Az Eötvös–Trefort-féle oktatási reform az írástudók új generációjának felnövekedését és a sajtó terjedéséhez szükséges, új, kiszélesedett piac megjelenését eredményezte. Az 1868. évi. XXXVIII. tc. a magyar oktatás intézményi alapjait, az elemi iskolák országos hálózatának kiépítését eredményezte. Romsics Ignác írja a törvény eredményeit összefoglalva: „Az iskolák száma 1869 és 1914 között közel 14 ezerről 17 ezerre, a tanítóké 18 ezerrel 34 ezerre, az iskolákba járó diákoké pedig 729 ezerről több mint 2 millióra emelkedett. A századforduló éveiben az ország 12 655 községéből 10 690 rendelkezett iskolával. 1751 község tankötelesei más település iskoláiba jártak, és teljesen iskola nélkül mindössze 214 falu maradt. A 6–12 éves iskolaköteles korosztálynak 1870-ben 50, 1890-ben 81, s 1913-ban 85%-a járt ténylegesen iskolába.”³² Horváth Zoltán, a második reformnemzedék történetéről írt munkájában fontos adatokkal világít rá az olvasni tudás és a sajtópiac kapitalizálódási lehetőségeinek összefüggéseire. „A millennium évének Budapestjén több mint 700 000 ember lakik, az analfabéták aránya az 1870-es állapottal szemben 32%-ról 12%-ra csappant, körülbelül 4000 pedagógus tanít iskoláiban mintegy 120 000 növendéket (magyarosodás terén messze maga mögött hagyta az ország valamennyi városát és vegyes nyelvű megyéjét), körülbelül 400 napi- és időszakos lap jelenik meg a fővárosban, és évi összpéldányszámuk meghaladja az 55 milliót. Könyvek, röpiratok egész légiója hagyja el az éppen akkoriban felszerelt új rotációs nyomdagépeket – s mégis mindenfelől támadják, magyartalannak, műveletlennek, léhának mondják.”³³ A sajtótermékekre való feltartóztathatatlan igényt és ezeknek társadalmi befolyásoló erejét jól mutatja az a tény, hogy 1896-ban csak Budapesten 12 magyar és 5 német nyelvű napilap jelent meg.

A rohamosan növekvő információs igény kielégítésének, a politikai nyilvánosság strukturálásának, az aktualitás, publicitás, periodicitás sajtókövetelményének kielégítésére

³¹E vitában mondta Deák, hogy a sajtótörvénynek mindössze egyetlen passzusa kéne legyen, a „Hazudni márpedig nem szabad!” parancsa. Erdélyben csak 1871-ben vezették be a magyarországi szabályozást, addig az 1852-es törvény volt hatályban. Horvátországban és Fiumében azonban továbbra is az 1852-es sajtótörvény, a katonai határőr területeken pedig az 1862-ben kiadott sajtópátens szabályozta a sajtóéletet.

³²Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 41.

³³HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló*. Gondolat, Budapest, 1974, 160.

az 1870-es évek végére, 1880-as évek elejére a pesti nyomdák száma meghaladta a háromszázat. Az iparszabadság és a kommunikációs tömegigény a nagyobb profit érdekében ebben az időszakban találkozik. E találkozás megtermékenyítő eredményei pedig a nyomda- és sajtótechnika tömegtermeléshez szükséges találmányai, mint a rotációs gép, a hírek világát átalakító távíró vagy a nyomdai betűszedést meggyorsító szedőgép alkalmazása.³⁴

A technikai találmányok eredményeként megjelenő példányszám-növekedés és a lapoknak olvasókhoz való eljuttatása a hagyományos postai lapterjesztés megreformálásához, új típusú megszervezéséhez is vezetett. Ennek jogszabályi hátterét az 1867. június 26-i 173/R. sz. belügyminiszteri rendelet adta. Eszerint a lap bemutatását követően a törvényhatóságok engedélyezik a területükön a lap forgalmazását. Üzleti megszerveződését 1885-ben a Csomagszállító Rt. megalakulása jelentette, amely kizárólagosan szállította és árulta a pályaudvarokon a heti- és napilapokat. Mindezek mellett a lapok önálló terjesztést is végeztek, amelynek eredményeként kialakult a kolportázs, a lapok utcai terjesztése. Ettől kezdve Budapest körútjain és az Andrassy úton mindennapos tevékenységgé és lehetőséggé vált az újságeladás, újságvásárlás. A professzionalizálódó sajtóipar ezzel eljutott utolsó láncszeméhez, az újságáros rikkancshoz. Személye és lapterjesztésének módja vissza is hatott a lapok jellegére. A szenzációk – gyakran csak az újság eladását szolgáló, rikkancsok által kitalált álhírek³⁵ – mind a lapeladást növelték. Ennek a folyamatnak az eredménye a – korábban már az élclapokban kialakult – bulvár-nyilvánosság további erősödése. A sajtópia ez irányban céltudatosan 1896-ban nyit, elsőként az Esti Újság Zilahi Simon általi alapításával. Az 1896. november 20-i rendőr-főkapitányi engedély után – a Fővárosi Lapok 1896 november 21-én közölt adatai szerint – összesen 21 lap kért utcai árusításra engedélyt.³⁶

A sajtónak mint behaviorista értelemben vett hatalmi tényezőnek a felfogása – nem véletlenül – ebben az időszakban jelenik meg Magyarországon. A sajtónak a befolyáson és

³⁴ Az 1865-ben feltalált rotációs gépet Magyarországon először a Pester Lloyd nyomtatásánál használták 1873-ban. A hírek világának közvetítésére szakosodott kezdeti vállalkozások után a rendszeres hírszolgáltatást az 1881-ben alapított Magyar Távirati Iroda Rt. valósította meg. A kézi betűszedést közvetlenül a századforduló idején váltja fel a szedőgépek használata.

³⁵ Buzinkai Géza becslése szerint nagyjából négyezer rikkancs működött Budapesten. Munkájukat először 1897-ben, majd 1913-ban belügyminiszteri rendelet szabályozta, mely szerint tilos gyermekek, betegek rikkancsként való alkalmazása, valamint csak az újság címét és árát szabadott kikiabálni. A rendeleteket a rikkancsok folyamatosan megszegték. Főrikkancsok „alvállalkozóként” gyerekrikkancsokat alkalmaztak éhbérért, ők pedig bármit kikiabáltak a lapok eladása érdekében. Buzinkay Géza: *Kis magyar sajtótörténe*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993.

³⁶ *Fővárosi Lapok*. 1896 XI. 21. 1-2.

befolyásoláson nyugvó hatalma egyfelől a választók meggyőzésében, rábeszélésében jelentkezik, másfelől pedig a politikai cselekvéseket és cselekvőket irányító jellegéből fakad. Piaci versenyének, politikai tagolódásának eredményeként jelentkezik a sajtó belső rendszerének hatalmi strukturáltsága. Lengyel Géza írja a XIX–XX. század fordulójának sajtóvállalkozásainak jellemzésére, hogy „Különböző volt irányuk, politikai magatartásuk, vagyoni tekintetben voltak közöttük milliomosok és voltak, amelyek bár túlzással szinte proletár-vállalkozásoknak nevezhetők.”³⁷ A sajtópiac szereplőinek hatalmi differenciáltsága Lengyel Géza szerint három tényezőn múlik: a vállalkozás mögött álló vagyon mértékétől, az olvasók számától vagy a kormány- és társadalompolitikai befolyástól. Ennek alapján valóságos „újságmágnások” lettek a Légrády testvérek a Pesti Hírlappal, valamint Miklós Andor az Est-konszernnel. Inkább közéleti befolyása által, mintsem az előzőekhez fogható vagyona miatt, szintén ilyen Rákosi Jenő is a Budapesti Hírlappal. A harmadik tényezőnél fogva meghatározó volt még Vészi József vállalkozása, a Molnár Ferencnek, később Adynak igazi publicitást adó Budapesti Napló is. Vészinék leginkább az újságírókkal és a politikusokkal való jó kapcsolata biztosított sajtóhatalmi pozíciót ideiglenesen.³⁸ Ezek mellett, a hirdetési piac rohamos növekedésének eredményeként, még jónéhány sajtóvállalkozás méltán viselhette a „mágnás” jelzőt, így a Pester Lloyd Falk Miksa szerkesztésében, a Franklin Társulat, a Pallas Rt., a Pesti Könyvnyomda Rt. Ez utóbbi igazolására szemléletes Buzinkay Géza adatsora, amely szerint „Az 1907. karácsonyi lapszámoknál például az Újság 160 újságoldalából 65 lapnyi volt a hirdetés, vagy a Pester Lloyd 108 oldalából 64, sőt még a katolikus Néppárt lapja, az Alkotmány 34 oldalából is 10 volt hirdetés.”³⁹ A hirdetési piac különösen felívelt azután, hogy félszáz évet követően, 1900-ban a képviselőház eltörölte a hirdetési bélyeg fizetésének kötelezettségét.⁴⁰

A gazdasági és politikai hatalommá váló sajtót és a dualizmus kori Magyarország átalakuló politikai nyilvánosságát jól jellemzi Gergely András és Veliky János A magyar sajtó történetében. Példaként említik a jelentős átalakulásra, hogy míg 1872-ben a Lónyay Menyhért miniszterelnök megbuktatását célul kitűző balközép párti Csernátorny Lajos,

37 Lengyel Géza: Magyar újságmágnások. (Irodalomtörténeti Füzetek 41.szám) Akadémiai Kiadó, Budapest, 1963, 6.

38 LENGYEL Géza: id. mű

39 BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Haza és Haladás Alapítvány, Budapest, 1993, 78.

40 A bélyegadót még 1850. szeptember 6-án vezette be egy császári rendelet. A századvégre ennek egységes tarifarendszerén túllépett a kapitalista sajtóvilág. Az 1900. évi. X. tc. megszüntette a hirdetési bélyeg.

lapszerkesztő-képviselő korrupciós vádjait a parlamentben mondja el, és lapja, az Ellenőr csak tudósít a T. Ház vitájáról, addig 1879-ben Asbóth János ellenzéki újságíró-képviselő hasonló vádakát Zichy-Ferraris Viktor belügyminiszteri államtitkár ellen már a *Magyarország* című újságban hoz először nyilvánosságra. „A sajtó hovatovább egyes politikusok lejáratásán vagy népszerűsítésén túlmenően is átvette azt a feladatkört, amelyet korábban jórészt a parlament látott el. Az új eszmék, programok meghirdetésére gondolunk. Mert amíg korábban, például 1875-ben a pártfúziót vagy a konzervatív párt megalakulását Tisza Kálmán, illetve Sennyey Pál parlamenti beszédben jelentette be, a sajtó csak utólag regisztrálta az eseményeket, most az új politikai elképzelések előbb bukkannak fel a sajtóban.”⁴¹ A politikaformálás sajtó általi szervezése egyszerre befolyásolta a közvélemény alakulását, a pártok belső életét és az országgyűlés vitáit. „A korszak elején működő nagy pártok – Deák-párt, balközép párt, szélbal, szabadelvű párt – mindegyikének volt saját napilapja. Amelyik pártnak nem volt saját lapja, az is találhatott magának támogató újságot, amely a politikával rokonszenvezett, habár formailag független volt.”⁴² – jegyzi meg Kozári Monika a korszak párt- és sajtóéletének összefüggései kapcsán.

A dualizmus korának sajtóját ugyanolyan ellentmondásosan ítélik meg a különböző politikai- és világnézeteket valló szerzők, mint magát a kiegyezést és történelmi következményét. A konzervatívok, nemzeti liberálisok ennek magyartalanságát, idegenszerűségét és pusztán profitorientáltságát hangsúlyozzák, gyakran a dualizmus válságának az okozóját látva a sajtóban, míg a kozmopolita liberálisok, és a századelő polgári-radikálisai a piac természetes szabályainak eredményeként értékelik a háború előtti sajtóviszonyok alakulását.⁴³ Szekfü Gyula bár a kiegyezésről szólva azt mondja, hogy „négy száz éves közjogi történetünknek 67 a tetőpontja”,⁴⁴ ám amikor „egy hanyatló kor történetét” írja, a hanyatlás egyik jelentős okának a „megfertőzött” sajtót tartja, melyben

⁴¹ *A magyar sajtó története II. 1867–1892.* Szerk.: KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla. Írták: BUZINKAY Géza, ERÉNYI Tibor, GERGELY András, NÉMETH G. Béla, VELIKY János, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1985, 263.

⁴² KOZÁRI Mónika: *A dualista rendszer (1867-1918).* Pannonica Kiadó, Budapest, 2005, 135.

⁴³ CSIZMADIA Ervin, a *Két liberalizmus Magyarországon* című kötetében értelmezi a modernkori liberalizmus és konzervativizmus jellemzőit és mutatja be az ideológiai távolságot a nemzeti és általunk kozmopolitának nevezett liberalizmus között. CSIZMADIA Ervin: *Két liberalizmus Magyarországon.* Századvég Kiadó, Budapest, 1999.

⁴⁴ SZEKFÜ Gyula: *Három nemzedék. „Élet”* Irodalmi és Nyomda Társaság, Századvég, Budapest, 1922, 285.

nagy szerepet tulajdonít a Magyarországra bevándorolt zsidóságnak.⁴⁵ „Józan történet szemlélet megtanít rá, hogy a hírlapirodalom a kapitalizmus korában nem Juniusok és Swiftek foglalkozása, hanem egyszerűen üzlet, melyhez jellem és műveltség helyett üzleti szellem kívántatik. Olyan üzleti szellem, mely a közönség érdeklődését kihasználva, a termelt árúból a lehető legnagyobb példányszámot tudja piacra dobni és a kapitalista tulajdonosok profitját lehető nagyra növelni. Kapitalizmus és modern hírlapirodalom egymástól szét nem választhatók, és ha a kapitalizmus zsidók kezén van, természetes, hogy a sajtó is zsidó lesz és zsidó ideológiát fog szolgálni.”⁴⁶ – foglalja össze Szekfű egyfelől a kor sajtóviszonyainak kritikáját. Ha a másik oldal liberális alapállására, a szegfűi „megfertőzés” vádjára akarunk sommás választ találni, akkor Ignótus idézhetjük. *Olvasás közben* című munkájában írja, hogy a „közönséget meg lehet mérgezni, de csak olyan méreggel, ami ízlik neki”.⁴⁷

Összefoglalóan a nyilvánosság szerkezetváltozása és a politikai részvétel összefüggései kapcsán megállapítható, hogy két ellentétes és konfliktusos folyamat jellemzi a dualizmus Magyarországnak polgárosuló, kapitalizálódó társadalmát. Míg egyfelől kiszélesedik a politikai nyilvánosság és minden korábbinál több állampolgár válik a politikai döntések informális birtokosává, addig másfelől a politikában résztvevők aránya nem követi ezt az arányt. A tág értelemben vett politikai aréna kiszélesítésére az azon kívül lévők oldaláról fogalmazódott meg a lehangosabb követelés. A munkásság és politikai pártja a Magyarországi Szociáldemokrata Párt 1890-től az általános és titkos választójogot tűzte ki egyik legfőbb politikai céljaként. Az 1905. szeptember 15-i, majd az 1912. május 23-i parlament előtti tüntetések e két ellentétes folyamat rendszerkritikai egymásnak feszülését mutattak. Választójogi értelemben a dualista politikai berendezkedés semmit nem változott. Míg a sajtó Sartori kritériumai alapján⁴⁸ is demokratizálódott, vagyis az eltérő, egymással akár összeegyeztethetetlen vélemények, álláspontok, világnézetek egy időben, több központ köré szerveződve, azonos feltételek mellett versengenek az ekkor

⁴⁵ SZEKFŰ hosszasan elemzi a zsidóság magyar kapitalizálódásban játszott szerepét, ahogyan magyarországi tömeges bevándorlásukat is a dualizmus során. A Magyar Statisztikai Közleményekre hivatkozva mondja a *Három nemzedék* 354. oldalán, hogy „a zsidóság száma 1785-ben 75.089, 1805-ben 127.816, 1840-ben 241.632 s már 1871-ben 541.000, Horvátországgal együtt 553.641. A liberalizmus és kapitalizmusnak mindjárt kezdetein, harminc év alatt 120 százalékos a szaporodás, ami épp oly kevésbé magyarázható természetes módon, mint az 1870–1900 közti sem. 1900-ban már 881.378 zsidó lakos van Magyarországon.”

⁴⁶ SZEKFŰ Gyula: id. mű 485–486.

⁴⁷ IGNÓTUS Pál: *Olvasás közben*, Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyv Nyomda, Budapest, 1906, 319.

⁴⁸ Giovanni SARTORI: *Demokrácia*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999.

még csak egy szereplős médiapiacon, addig a politikai egyenjogúság szempontjából a közjog terén kevés jelét tapasztalhatjuk a demokratizálódásnak. „A magyar sajtó szerkezetét az 1920-as évekig a sajtó-, vélemény- és gondolatszabadság jellemezte. Ugyanakkor eleget tett a demokrácia két – egymást kiegészítő – legfontosabb kritériumának: a pluralizmusnak és a policentrikusságnak.”⁴⁹

A nyilvánosság szerkezete követi a sajtóét, plurális-policentrikus rendszerré fejlődik, ezzel szemben a politikai aréna versengése, a kormánypozícióba kerülés lehetősége, valamint a politikai arénába való bekerülés egyenlőtlen esélye alapján plurális-monocentrikus rendszerként működik a kettős monarchia Magyarországon. Pluralitása a kiegyezés liberalizmusán, a szabad bevándorlás lehetőségén, az ipar és kereskedelem szabadságán, a megújult oktatási rendszeren, az egyesülési szabadságon és következményén, a többpárti parlamenten nyugszik. A kormánypozícióba kerülés kizárólagossága – a parlamentarizmus alapszabályainak felrúgása árán is – és a választójogi keret viszont a rendszer monocentrikusságát adja. A pluralizmus tehát – Hársing László szavaival – a „demokráciának, mint politikai rendszernek eszmei vetülete”⁵⁰ bár adott mind a nyilvánosság, mind a politikai aréna szempontjából, azonban a dualizmus állam- és közpolitikai berendezkedéséből adódóan pártrendszere hegemon struktúrát mutat. E rendszer differencia specifikák pedig visszavezethetőek a társadalmi törésvonalak dualizmuskori jellemzőire, amelyek alapvetően határozták meg a politikai aréna strukturálódását, szereplőinek, a politikusoknak, rekrutációját, szelektálódását és hatalmi pozícionáltságát.

⁴⁹ ZÁRUG Péter Farkas: *A magyar médiastruktúra gyökerei és az „átmenet” problémája a média alrendszerében*, In.: Médiakönyv 2000–2001. Budapest, szerk.: ENYEDI NAGY Mihály, FARKAS Zoltán, MOLNÁR Adél, SOLTÉNSZKI Tibor, ENAMIKÉ, 2000–2001, 497.

⁵⁰ HÁRSING László: Pluralizmus és tolerancia. FTE. 9, Demokrácia, pluralizmus, tolerancia, szerk: LENDVAI L. Ferenc, 1996, 95.

3. Politikus-kiválasztódás és politikusi professzió

Kevesen próbálták meg eddig a modern politikatudomány fogalmi eszköztárával leírni és jellemezni a dualizmus korának politikai arénáját. Az utóbbi években e téren, történettudományi szemszögből, Szabó Dániel *A parlamentarizmus Magyarországon, 1867–1944* és Kozári Monika *A dualista rendszer (1867–1918)* című műveik tettek a legtöbbet. Ugyanígy kevés tipizáló vizsgálat tárta fel modern politikatudományi terminológiákkal a korszak politikusi kiválasztódását is. Pedig a politikai rekrutáció, szelekció, netán politikai karrier típus leírása különösen fontos egy olyan korszakban, amelyben a politikusi hivatás professzionalizálódása a legszorosabb összefüggésben van a társadalomszerkezet nagyfokú átalakulásával, megváltozásával. A társadalmi struktúra átalakulása és az ennek eredményeként jelentkező kettős társadalmi szerkezet egyben a politikusi szerepkörök tartalmi differenciálódásait is eredményezték. A dualizmus politikai arénájának jellemzésekor megkerülhetetlen feladat a politikusi kiválasztódás és a „politikusi” mint politikatudományi kategória meghatározása.

Álláspontunk szerint, bármely politikai arénában a politikus-kiválasztódás három tényező függvénye. Egyrészt függ a politikai rendszer közjogi berendezkedésétől, ennek diktatórikus vagy demokratikus jellegétől, az alkotmányos berendezkedéstől, az állam- és kormányformától, valamint a parlamentáris rendszerek esetében a választójog törvényi kereteitől. Vagyis a társadalom jogi alrendszerének közjogi szektora határozza meg a politikai alrendszer arénájának beengedő, áteresztő és újratermelő képességét, valamint ennek jellegét. Másrészt a politikus-kiválasztódás függ az adott társadalom tagolódásától, struktúrájától, a benne lévő társadalmi törésvonalaktól, amelyek a politikai alrendszer átfogó „kemény tényeiként”⁵¹ jelentkeznek. Harmadrészt pedig függenek az előző kettőből fakadó politikai konfliktusoktól, amelyek a mindenkori politikusi gárda kiválasztódását, majd pályáját határozza meg.

A dualista állam politikai arénájának közjogi elemzését követően megállapítottuk, hogy a politikus-kiválasztódást nagymértékben meghatározta a választási rendszert. Ennek torz választókerületi rendszere, az arányosság-, a titkosság-, egyenlőség elveinek hiánya, az ezekből fakadó plurális-monocentrikus politikai-, és hegemon pártrendszer, a nemzetiségek esetében pedig az egy politikai nemzet koncepciója elementárisan

⁵¹ Emil DURKHEIM *A társadalmi tények* című munkájában „kemény tényeknek” nevezi azokat a társadalmi jelenségeket, jellemzőket, amelyek az egyén életében adottságként jelentkeznek.

határozták meg a politikus-kiválasztódás lehetőségeit. Mindezekből fakadt, hogy megközelítőleg tízszer kevesebb esélye volt annak a jelöltnek, aki egy alföldi ellenzéki körzetben kormánypárti képviselővé, valamint egy budai kormánypárti körzetben ellenzéki képviselővé akart válni. Ugyanezek a torzulások és szándékos fenntartásuk a hatalmon lévők oldalán – nem pedig a demokratikus verseny – eredményezte, hogy jóval nagyobb esélye volt egy kormánypárti képviselőjelöltnek mandátumot szerezni, mint egy ellenzékinek. Bibó István, amikor a zsákutcás magyar történelmi fejlődést elemzi, kiegyezés-kritikája kapcsán egy olyan megállapítást tesz, amely a politikusi rekrutációt, szelekciót, és kiválasztódást is elementárisan megvilágítja. „Az egész helyzet a vezető rétegek politikai értelmességének a fokozatos romlását idézte elő – mondja Bibó –, a nép politikai értelmességének a visszafejlesztéséről pedig gondoskodott a magyar politika ekkor kibontakozó és állandósuló legdemoralizálóbb jelensége, a választások megrontása. Aki ugyanis egyszer elfogadta a kiegyezést s mindazt, amit az jelentett, annak három okból is el kellett fogadnia a magyar választások tisztaságának és a magyar választóknak a megrontását: azért, mert a kiegyezés szellemében sem a teljes függetlenség, sem a társadalmi forradalom, sem a nemzetiségi önrendelkezési jog híveinek nem volt szabad többségre jutniuk”.⁵² A politikus-kiválasztódás szempontjából e megállapítás attól függetlenül igaz, hogy egyet értünk-e Bibó azon állításával, amely szerint a kiegyezés összességében a „hazugság konstrukciója”.

Mindezek a közjogi jellemzők szintén visszavezethetők a magyar társadalom dualizmus kori társadalmi viszonyaira, amelyek a politikus-kiválasztódás másik meghatározó elemét adják. Erdei Ferenc írja a dualista magyar társadalomstruktúráról, hogy „A magyar társadalom jellegzetes példája a kívülről kapitalizálódott kelet-európai társadalmaknak, tehát a magyar társadalom fejlődésében is jellegzetesen érvényesül a termelőviszonyok és a társadalomszerkezet sajátos kettőssége. A magyar társadalom is a kapitalizmus termelőviszonyai szerint szerveződik és rétegződik, ugyanakkor azonban a társadalomstruktúra nem közvetlenül ennek a termelőmódnak a képződménye, hanem a feudalizmusból fennmaradt szerkezeti elemeknek a továbbalakulása. Emellett pedig a magyar társadalomra is jellemző a fáziskülönbség kiegyenlítődésének a folyamata, szóval a polgárosodás, valamint az is, hogy a történeti társadalomszerkezet mellett modern polgári társadalom is épült a modern fejlődésben, a termelés kapitalista viszonyainak

⁵² BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkát, zsákutcás magyar történelem*. In: *Válogatott tanulmányok. Társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan*. Corvina, Budapest, 2004, 134.

megfelelően.”⁵³ A fáziskülönbség, vagy megkésettség történeti okait mind Erdei, mind Bibó, mind Szűcs Jenő⁵⁴ alaposan feltárták munkásságukban. A kettős monarchia többek között ezen fejlődési modell eredményeként rendelkezett egyidőben – Erdei terminológiája szerint – egy történelmi nemzeti társadalommal és egy modern polgári társadalommal. Ez utóbbi pedig nem az előző fejlődésének eredményeként, hanem mint új, a magyar társadalomba betelepedett képződmény jelentkezett.

E kettősség – korántsem homogén társadalmi egységeket alkotva – végigvonul a magyar társadalom legfelsőbb rétegeitől, a viszonylag széles középrétegeken keresztül egészen az alsó társadalmi rétegekig. A politikai aréna vezető szerepeinek, és a politikusi elit kiválasztódásának szempontjából az első két társadalmi osztálynak volt meghatározó szerepe. A politikai arénának mind a felső, mind az alsó szintjeit a történelmi-történeti társadalmi osztályok uralták. A nagybirtokosság, az arisztokrácia, a főnemesség és a volt középnemesség vagyonos része, valamint a történelmi középosztály, a dzsentri réteg irányította a politikai intézmények nagy részét. Egyfelől, mint a politikai elitet megtestesítő törvényhozó és végrehajtó hatalom birtokosa, másfelől, mint a végrehajtás alsóbb szintjeit működtető közigazgatás hivatalnoki apparátusa. A széles dzsentri réteg egy jelentős része, mint politikai honorált kerül a közigazgatásba. A betelepedett modern polgári társadalmi egységet pedig a nagypolgárság, a polgári közép- és kispolgárság adta. E kettő között egyben a vallási törésvonal zsidó–keresztény, valamint az „egy politikai nemzet” társadalom felfogásából következő magyar–nem magyar (német, cseh, horvát, szász) társadalmi asszimetriái is meghúzódtak.⁵⁵ Míg a politikai elit szerveződése szempontjából a történelmi osztályoknak volt nagyobb szerepe, addig az új, asszimilálódás útjára lépett, betelepedett polgárság inkább a modernizáció motorjaként jelentkező gazdaság hídfőállásait foglalták el. A politikai és gazdasági alrendszer között volt hatalmi visszacsatolás és ennek eredményeként átjárás. Mindez pedig erősítette a kettős társadalmi struktúrát. A modernizáció idegen nagytőkése a történelmi magyar társadalomba való integrálódását vélte elérni a nemesi címek megszerzésével. Ferenc József politikájában

⁵³ ERDEI Ferenc: *A magyar társadalomról*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 294.

⁵⁴ SZÜCS Jenő *Nemzet és történelem*, Budapest, Gondolat, 1984, valamint *Vázlat Európa három történeti régiójáról*, Budapest, Magvető Kiadó, 1983, (Gyorsuló idő sorozat) című tanulmányköteteiben világít rá a magyar társadalom történeti fejlődésének sajátosságaira.

⁵⁵ A polgári társadalom, és különösen a nagypolgárság társadalomszerkezete csak kis mértékben kötődik a történelmi magyar fejlődéshez. Összetétele szempontjából sokkal meghatározóbb szerepe van a XIX. század második felében az Ausztriából, Németországból és Svájcban betelepített tőkés nagypolgárságnak, valamint a bevándorolt zsidóságnak, akiknek száma a század során megtízszereződött. Mellettük, jóval csekélyebb súllyal, jelentkezik a régi magyar vagy német, Erdélyben a szász és örmény polgárság gazdasági és politikai befolyása.

ekkorra bevett volt, a társadalmi integrációt elősegítő, azon technika, amely a gazdasági tőke társadalmi tőkévé változtatásának adott teret a nemesi címek adományozásával. „A birodalom másik felében már régebben alkalmazott gyakorlatot terjesztett ki Magyarországra, amikor – gyakrabban – nemességet, vagy – sokkal ritkábban – bárói címet adományozott a gazdasági kulcspozíciót betöltő vállalkozóknak, netán kiemelkedő tudósoknak (leginkább orvosprofesszoroknak). A korszak folyamán egy hercegi címet (a Festeticseknek), tizenhét grófi és közel száznegyven bárói rangot adott az uralkodó (köztük huszonnyolc zsidó polgárcsalád lett báró).”⁵⁶ Az arisztokrácia, mint a magyar társadalom hagyományos politikai corpora hatalmi pozícióját több szempontból is megtartotta. Ismét hangsúlyozva, hogy ez a társadalmi osztály sem minden szempontból homogén, ám mégis a társadalmi piramis élén elfoglalt helye szerint megállapítható, hogy hatalma a politikai arénára és a közvetlenül tőle függő alsóbb társadalmi csoportokra egyszerre terjedt ki és a kettő egyben össze is fonódott. Jól fejezi ki ezt az uralmi pozíciót Romsics Ignác, amikor azt írja, hogy „Ha egy arisztokrata nagybirtokos képviselő akart lenni, többnyire elég volt, ha leüzent vidéki kastélyába, s a jószágkormányzó, gazdatiszt és ispán – ígéretekkel, erőszakkal vagy vesztegetéssel – feltétlenül gondoskodtak elegendő számú szavazatról.”⁵⁷

A politikai elit kiválasztódása szempontjából a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíció a nagybirtokosság és azon belül is az arisztokrácia és a főnemesség esetében a legmeghatározóbb. Míg a század első felében egy arisztokrata ifjú számára a hivatalvállalás mellett, amely valamilyen magasabb közigazgatási, majd csúcspolitikai vezetői karriert jelentett, a katonai és egyházi karrierút is releváns lehetőségként kínálkozott, addig a század második felében az arisztokrata, főnemesi családok gyermekei számára kisebb részt az üzleti életben elfoglalt magas pozíció vagy a hagyományos hivatalvállalásból eredő karrierút volt már csak meghatározó.

Annak, hogy a rendi társadalom felső rétegei adják az új, népképviselési rendszernek is a politikai elitjét, az az oka, hogy az arisztokrácia és főnemesség, valamint a nagybirtokosság többi része, és a vagyonos középnemesség a dualista államalakulat létrehozatalakor egyben abban is kiegyezett a hasonló struktúrájú osztrák elittel, hogy maga határozhatja meg a parlamentáris rendszer hatalmi-, és a polgári szabadság értelmezési kereteit. Ez azt is jelentette, hogy a politikai aréna bővítésének menetét – a kiegyezés kimondatlan negyedik közös ügyeként – mindvégig közvetlen ellenőrzése alatt

⁵⁶ Dobszay Tamás – FÓNAGY Zoltán: *Magyarország társadalma a 19. század második felében*. In: *Magyarország története a 19. században*. szerk. GERGELY András. Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 436–437.

⁵⁷ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 54–55.

tarthatja a régi elit, melynek legfőbb célja, hogy a politikai aréna bármilyen strukturális változása csak vele, és általa legyen lehetséges. Jól tükrözi ezt a kiegyezés első miniszterelnökének, Andrássy Gyula grófnak a politikai karrierje, aki úgy kerül Ferenc József mellé külügyminiszternek, hogy a birodalom 1852-ben in effigie felakasztatta.⁵⁸ A császár inkább a régi elit halálraítéltjének bocsát meg, minthogy a politikai aréna más társadalmi szegletéből beemelne bárkit is az elitbe. A kiegyezés tehát nemcsak elitek duális állammodellben való kiegyezését, hanem politikai elitként való fennmaradásukban való hallgatólagos megállapodást is jelentett.⁵⁹

A politikai elit arisztokratikus, nagybirtokosi rekrutációját a miniszterelnöki és miniszteri székek betöltői világosan mutatják. A dualizmus időszakának Andrássy Gyula gróf kormányától (1867. II. 20. – 1871. XI. 14.) Károlyi Mihály gróf kormányáig (1918. X. 31. – 1919. I. 19.) összesen 16 miniszterelnöke volt. Ebből Andrássy Gyula, Lónyay Menyhért, Szapáry Gyula, Khuen-Héderváry Károly, Tisza István, Esterházy Móric és Károlyi Mihály, vagyis heten grófi címet viseltek, hárman pedig, Wenckheim Béla, Bánffy Dezső és Fejérváry Géza bárói rangban álltak. Ezen tíz arisztokrata mellett szintén a nagybirtokosi társadalmi osztályt képviselte Tisza Kálmán, akinek fia már grófi cím viselőjeként volt kormányfő.⁶⁰ A monarchia minisztereinek 34%-át (111-ből 38-at), a főrendiház tagjainak 80%-át, a képviselőházi tagok 11–16%-át e társadalmi osztály adta.⁶¹

A politikus-kiválasztódás a politikai intézményes üzem többi területeire a nagybirtokos középnemesség, valamint a középbirtokos nemesség és a földjét elveszített, de rangjához ragaszkodó dzsentri réteg közül került ki döntő mértékben. „Andrew C. János

⁵⁸ Valószínű, hogy nem az arisztokrácia parlamentáris rendszerhez való „sikeres alkalmazkodását” jelzi politikai befolyásuk – ahogy GERGELY András véli a *Magyarország története a 19. században* című munkájában –, hanem inkább az figyelhető meg, hogy ő maga alakítja ki a politika új intézményi keretét, amelybe korábbi pozícióit átörökíti.

⁵⁹ A 48-as forradalom kiegyezés általi elutasítása a rendi elit azon felismerését is világossá teszi, hogy – a polgárosodás és a változó Európa hatására – a régi elit egymás közötti háborúja gyors és együttes politikai bukásukat eredményezné. Ezért nevezzük a kiegyezés negyedik közös ügyének a politikai elit fennmaradásának az ügyét.

⁶⁰ A miniszterelnökökre vonatkozó eddig közölt adatok nem minden történeti munkában egyezők. Ezért életrajzuk és az országgyűlési összesítők alapján, valamint ezeket BÖLÖNY József *Magyarország kormányai 1848–1992* című munkájában ismertetett adatokkal egybevetve és tisztázva közöljük. BÖLÖNY József: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.

⁶¹ A másik öt miniszterelnök közül is mindegyik a kettős társadalmi struktúrának történeti keretéből került ki. Így SZLÁVY József, BITTÓ István, WEKERLE Sándor, Széll Kálmán és Lukács László mind a történelmi középosztály vagy kispolgárság képviselője. „A dzsentrik mellett a századfordulótól egyre nagyobb arányban jelentek meg az állami és vármegyei adminisztrációkban a kispolgári és részben német–szláv eredetű hivatalnok értelmiség képviselői, akik közül legmagasabbra WEKERLE Sándor, Magyarország első polgári származású miniszterelnöke jutott” – írja ROMSICS a *Magyarország története a XX. században* című munkájának 58. oldalán.

számításai szerint a nemesi, illetve nemesi eredetű, de nem arisztokrata minisztériumi főtitkárviselők 1890-ben a miniszterelnökség, valamint a Belügy-, Pénzügy- és Kereskedelemügyi minisztérium állományának 57%-át, 1910-ben pedig 46%-át adták. A parlamenti képviselőknek ugyanezekben az években 48, a főispánoknak 58, az alispánoknak 77, s a szolgabíró és az alispán közötti posztokat betöltőknek mintegy 80%-a került ki közülük.”⁶²

A törvényhozó hatalom területén, az arisztokráciával és főnemességgel együtt, e társadalmi rétegeknek – igaz, nem homogén politikai tömbként – 80–85%-os a reprezentációjuk, míg társadalmi arányukat tekintve a nagybirtokosság és nagypolgárság a magyarországi lakosság mindössze 1%-át, a történelmi és a polgári középosztály, valamint a kispolgárság pedig együttesen is csak 19%-át tette ki. A kispolgárságnak és a széles agrárvilágnak csak a felső rétege bírt választójoggal, a kevésbé vagyonos birtokos parasztság, vagy a napszámos paraszti és cseléd rétegek ugyanúgy nem választhattak, mint a városi ipari munkásság döntő része. E társadalmi osztályok a politikus-kiválasztódáshoz így nem közjogi értelemben járultak hozzá, hanem a politikai rendszer konfliktusaiban játszott szerepük által.

Mielőtt e harmadik fontos szempont szerint vizsgáljuk a kettős monarchia időszakában a politikusi rekrutációt és szelekciót, a fentebbiek alapján összefoglalóan megállapítható, hogy a vázolt, társadalmi osztálytagolódáson alapuló politikus-kiválasztódás határozza meg a dualista Magyarország új parlamentáris keretét. Ebben a rendszerben pedig – már 1861-től – a történelmi társadalom tradicionális, rendi jellegű elemei lesznek ismét meghatározóak, ami a kiegyezés konstrukciójából ered. Ez vezet majd ahhoz, hogy a politikai jogok társadalmi kiszélesítésének követelésekor a politikai döntéshozatalból kiszoruló társadalmi csoportok mindig elutasító közjogi értelmezéseket kapnak a társadalmi elittől, és az utóbbi, ezáltal egyben biztosítja saját társadalmi osztályának politikai elitként való újratermelődését.

Ez a kor politikai konfliktusainak is az eredője. A korszakkal foglalkozó nagy történészek Gratz Gusztáv, Hóman Bálint, Szekfü Gyula, Pethő Sándor, Bibó István, (részben Szűcs Jenő is), Hanák Péter, Berend T. Iván, Pölöskei Ferenc, John Lukacs, Schlett István, Gergely András, Estók János, Romsics Ignác, Jónás Károly, Bölöny József, Szabó Dániel, Kozári Monika – akiknek adataira támaszkodtunk – mind részletesen feltárják, gyakran egymással is vitázva, a dualizmus ötven évének politikai konfliktusait.

⁶² ROMSICS Ignác: id. mű

Mi ezen a helyen csak a politikus-kiválasztódás szempontjából fontos politikai konfliktusforrásokra világítunk rá, a politikai konfliktusok átfogó elemzése nélkül.

Mindenek előtt fontos hangsúlyozni, hogy a korszak politikai elitjét, vázolt társadalmi beágyazottsága mellett is, széles körű pluralitás jellemezte, amely a politikai konfliktusok sokszínűségéhez járul hozzá.⁶³ A politikus-kiválasztódás két előző függvénye, a közjogi berendezkedés és a társadalmi rétegződés, osztálytagolódás pedig átszövi a politikai konfliktusokat. Némely esetben okai, más helyzetekben pedig következményei ezeknek.⁶⁴ A politikus-kiválasztódást befolyásoló harmadik tényezőnek, a politikai konfliktusoknak ez adja a tényleges komplexitását.

A politikai konfliktusok tipizálását is a közjoghoz és a társadalomtagozódáshoz való viszony alapján különítjük el. Ennek alapján beszélhetünk egyrészt tisztán közjogi berendezkedésből, másrészt tisztán a társadalmi viszonyokból, harmadrészt pedig a kettő együttes hatásából következő politikai konfliktusokról. Ezek pedig mind más-más módon járultak hozzá a politikus-kiválasztódáshoz.

A tisztán közjogi berendezkedésen nyugvó politikai konfliktusok a kormány–ellenzék konfliktusait jelenti a dualizmus félszáz évében. A kormány–ellenzék konfliktus pedig a kiegyezéshez való viszony pártkonfliktusait, a kiegyezéspártiak és a függetlenség pártiak, a '67-esek és a '48-asok konfliktusait jelentették. Ezekből következnek a politikai programok különbözőségei és a belőlük fakadó újabb konfliktusok. Vagyis a legtöbb pártpolitikai, programbeli, vagy a századfordulón jelentkező ideológiai viták mind a közjogi berendezkedésből fakadó politikai konfliktusokra vezethetőek vissza.⁶⁵ Ezeknek a politikus-kiválasztódásra tett hatására már utaltunk.

A politikusi rekrutációnak viszont újabb területét adja a tisztán társadalmi viszonyokból, és azon belül is a vallási törésvonal mentén kialakuló politikai konfliktus. A zsidó–keresztény ellentét, amely – a liberális bevándorlási lehetőségek – az asszimilálódni vágyó, a kapitalizálódásban vezető szerepet betöltő, a szabad értelmiségi pályákon néhány

⁶³ John Lukacs írja *Budapest 1900* című munkájának egyik lábjegyzetében: „Gr. Apponyi Albert említette, hogy amikor három magyar politizál, ott mindjárt politikai párt alakul: egyikük az elnök, másik az alelnök, a harmadik a főtitkár, aki kötelességének érzi, hogy minden lehető alkalommal „fontos bejelentést tegyen”. John LUKACS : *Budapest 1900*. 2004, Európa Kiadó, Budapest, 112.

⁶⁴ John Lukacs *Budapest 1900* című munkájának *Politika és hatalom* című fejezetében átfogóan mutatja be a korszak politikai konfliktusainak szövevényes természetét és utal a hatalom struktúrájának társadalmi beágyazottságára is.

⁶⁵ Mérei Gyula *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 között* című munkájában is a kormány- és pártprogramokat, valamint ezek konfliktusait a közjogi berendezkedéshez való viszony szerint tematizálja. Mérei Gyula: *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 között*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

évtized alatt nagy számban megjelenő zsidóság és a történelmi társadalom keresztény elemei, ezen belül is leginkább a kevésbé vagyonos, inkább a rendi ranghoz, mint a kapitalizálódás tőkéjéhez ragaszkodó dzsentrí réteg között alakult ki.⁶⁶ A politikus-kiválasztódás szempontjából a betelepedett, liberális és a kapitalista viszonyok közepette inkább kozmopolita zsidóság először az 1870-es évektől kibontakozó szabadkőműves páholyok (Martinovics-, a Comenius-, vagy a Demokrácia páholy) által, majd a századfordulóra már politikai pártjával, a Vázsonyi Vilmos vezette Demokrácia Párttal vett részt. A Jászi Oszkár által szerkesztett Huszadik Század és a Társadalomtudományi Társaság köré csoportosuló, legnagyobb részt zsidó származású értelmiségiek is a demokratizálódás iránt elkötelezett politikusi kör kiválasztódásában játszott szerepet. Ők voltak azok, akik a választójogi reformot leghangosabban sürgették, és akik az „úri Magyarország” legmarkánsabb bírálói voltak. 1914. június 6-án ők alapítják meg az Országos Polgári Radikális Pártot. E politikai csoportnak ifjúsági utánpótlását az 1908-ban létrejött egyetemi diákszervezet, a Galilei-kör adta. A zsidóság politikai és gazdasági megszerveződése, ebből fakadó befolyása – amelyre a társadalmi nyilvánosság átalakulása kapcsán már utaltunk – a társadalmi ellenszenvet is felerősítette irántuk. Így a politikusi rekrutációnak, igaz nem meghatározó módon, de az antiszemitizmus is részévé vált. A tisztán társadalmi viszonyokra visszavezethető zsidó–keresztény politikai konfliktus programatikus – bár korántsem jelentős – megszerveződését Istóczy Győző és Simonyi István nevéhez köthetjük. Istóczy a zsidó bevándorlás és kapitalizálódás első ideológikus bírálója, aki még szabadelvű képviselő, amikor 1875-ben a zsidó betelepítés társadalmi veszélyei miatt a bevándorlás korlátozását követeli, majd 1878-ban, a képviselőházban a zsidók Palesztinába való kitelepítését javasolja. A tisztaeszlári per után, 1883. október 6-án létrehozza az Országos Antiszemita Pártot, amellyel az 1884-es választásokon egyes források szerint 16, mások szerint 17 mandátumot szerzett.⁶⁷ Társadalmi támogatottság

⁶⁶ E ponton csak megjegyezzük, de részletesen nem taglaljuk, hogy a katolikus–protestáns vallási törésvonal is fontos a politikus-kiválasztódás szempontjából. Ez egyben, Szegedy-Maszák Mihály szerint, a nyugati és keleti magyar gondolkodás, és társadalmi kapcsolatok különbségeinek a lenyomata is. E törésvonal mélységét jól tükrözi, hogy még a világháború után, az Osztrák–Magyar Monarchia bukása után is Horthy Miklós kormányzóvá jelölésekor hátrányt jelentett protestáns vallása.

⁶⁷ A korszak, különösen az 1886 előtti időszak mandátumaira vonatkozó adatok meglehetősen pontatlanok. Az 1990 után megjelenő munkák is más számokat közölnek leginkább az országgyűlési képviselők, de némely adatokra vonatkozóan a kormánytagok vonatkozásában is. Így Gergely András, Romsics Ignác, Estók János vagy Jónás Károly is, John Lukacs pedig gyakran nem jelöli meg forrásait. Jónás Károly személyes útbaigazítása után, az általunk közölt adatok országgyűlési gyűjteményben való ellenőrzése csak részben volt sikeres. A körütekintő eljárásunk és tisztázó szándékunk mellett, ennek az oka az, hogy az 1886 előtti időszakra vonatkozó adatokat maguk az országgyűlési források és a különböző kordokumentumok is pontatlanul közlik. Az általunk említett adatokat JÓNÁS Károly *Pártpanoptikum Magyarországon 1848–*

hiányában, valamint a politikai elit elhatárolódása végett a '90-es évekre már nem volt politikai befolyással a párt. A politikus-kiválasztódásban tehát nem meghatározó az antiszemitizmus, sőt a politikai elit elítéli az antiszemita politikai beszédet, azonban a tisztán társadalmi viszonyok mentén létrejött politikai konfliktusoknak és ezeknek a politikai rekrutációban betöltött szerepét jól példázza.

Ugyanez a helyzet a társadalom többségi-kisebbségi törésvonala mentén is a nemzetiségek kapcsán. A nemzeti önrendelkezés igénye és az egy politikai nemzet koncepciója között feszülő ellentét mind meghatározza a nemzetiségi pártok és politikusai rekrutációját. Bár ez utóbbi konfliktust az egyszerre társadalmi, nyelvi, kulturális gyökerű és egyszerre közjogi berendezkedésből fakadó politikai konfliktusok közé is sorolhatjuk. Azonban a munkásság és a parasztság politikai küzdelmei a választójog és a földkérdés kapcsán mindenképpen a politikai konfliktusok ezen harmadik csoportjához tartoznak. Ezek egyszerre a dualizmus közjogi berendezkedéséből fakadó, valamint annak a társadalomszerkezetéből adódó konfliktusok. A munkásság politikus-kiválasztódásban játszott szerepe az 1890-es évektől kezdődik a szocialista eszmeáramlat kapitalizmus kritikájának és egyenlőség felfogásának a jegyében. Az 1890-ben megalakult Szociáldemokrata Párt a munkásság társadalmi osztályának pártjaként határozta meg magát, amelynek legfőbb célja a magántulajdonon nyugvó kapitalista rendszer felszámolása és a kizsákmányolásmentes új társadalmi rend létrehozása. Jelentősége leginkább az általános választójog, valamint az ingyenes népoktatás követelésében, valamint a szervezett párt magyarországi modelljének kialakításában volt. A politikus-kiválasztódás szempontjából a munkásmozgalom olyan személyiségek politikai arénába lépését eredményezte, mint Bokányi Dezső, Buchinger Manó, Csizmadia Sándor, Engelmann Pál, Garami Ernő, Weltner Jakab, Landler Jenő. De ehhez a körhöz tartozott Kunfi Zsigmond és Szabó Ervin is. A választójogi mozgalom és a századelő nagy sztrájkmozgalmai mind a társadalmi és közjogi berendezkedés együttes politikai konfliktusaiból eredtek. A demokratizálódásért folytatott küzdelemben és a hatalommal

1990 című, nagyszabású kutatómunkájának adatsorai alapján közöljük. Tesszük ezt azért, mert ez a munka nem másodlagos forrásokat, hanem a parlamenti naplókat és a választások eredményeit közlő korabeli napilapokat használta forrásként. JÓNÁS Károly: *Pártpanoptikum Magyarországon 1848-1990*. Interart, Budapest, 1990.

való nyíltan vállalt konfrontációiban a szociáldemokrata pártnak és politikusainak meghatározó szerepe volt.⁶⁸

Az agrárvilág konfliktusai is egyszerre mutattak közjogi és társadalmi meghatározottságot. A társadalmi piramis legalján, a munkásság mellett, a birtokos parasztság és az agrárproletariátus, a napszámosok és uradalmi cselédség tömegei szintén nem rendelkeztek választójoggal. Politikai ébredésük viszont iskolázottságuk hiánya miatt is késett. Romsics Ignác adatai szerint e társadalmi rétegnek „A középiskolások között arányuk 2% körül mozgott, az egyetemisták és főiskolások között pedig az 1%-ot sem érte el.”⁶⁹ Sanyarú társadalmi helyzetüktől milliós nagyságrendben próbáltak szabadulni az Új Világba történő kivándorlással, és tényleges politikai konfliktusok megnyilvánulásai voltak a napszámos- és cselédlázadások, az aratósztrájkok és az agrártüntetések. A földosztás igénye, valamint a történeti társadalom nagybirtokrendszere szintén a politikai konfliktusok és a politikus-kiválasztódás új terepeként tűnt fel. A különböző eszmeáramlatok az agrárvilág politikai tagolódását is meghatározták. A millennium évében alakult Magyar Gazdaszövetség a konzervatív, a Független Szocialista Párt pedig 1897-es megalakulásától az egalitáriánus, kommunisztikus eszméket képviselte. Ezek mellett a legmeghatározóbb a Nagyatádi Szabó István által, 1909-ben létrehozott Országos 48-as Függetlenségi és Gazdapárt volt, amely sikereit a nagybirtokok részleges állami kisajátításának, majd újraosztásának programjával érte el. Ezek és a mellettük működő parasztpártok sokszínű politikai világa a politikai rekrutációnak szintén fontos területét adták.⁷⁰

A politikus-kiválasztódás színterei után mindenképpen fontos kitérni a „politikus” fogalmának dualizmus kori meghatározására. A korszak ötven éve során ugyanis a társadalmi és politikai változások a politikai aréna résztvevőinek és döntéshozóinak a körét és jellegét is átalakította. E szempontból – Szekfü Gyula terminológiáját követve – olyan nemzedék váltás megy végbe a politika világában, amely a politikusi minőség meghatározása szempontjából is mérvadó. A dualizmus korszakának alapvetően két időszakát tudjuk a politikusi szerepkör és a generációváltás szempontjából elkülöníteni. Az

⁶⁸ Két legjelentősebb megmozdulásuk az 1905. szeptember 15-ei, valamint az 1912. május 23-i parlament előtti tüntetések és összecsapások voltak a karhatalommal az általános és titkos választójogért. Az utóbbinak négy halálos áldozata is volt, amiért az esemény a „vérvörös csütörtök” el

nevezést kapta a sajtótól.

⁶⁹ ROMSICS Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005, 63.

⁷⁰ MÉREI Gyula *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918 között* című kötetében külön fejezetben mutatja be a politikus-kiválasztódásban fontos szerepet játszó agrárpártokat.

első a kiegyezéstől a Tisza Kálmán távozásáig tartó időszak (1867–1890), a második pedig az ezt követő bő két és fél évtized fiatalabb generációjának időszaka, amelynek politikusai a XIX. századot már többnyire csak történelemkönyvből ismeri.

Ha a politikusi minőség weberi kategóriáit vesszük alapul, akkor megállapíthatjuk, hogy az 1874. évi XXXIII. törvénycikk alapvetően kódolja a dualizmus politikus típusának meghatározását. „Ahhoz, hogy valaki a „politikáért” élhessen – írja Weber –, a magántulajdonon alapuló rend esetében teljesülnie kell néhány, ha úgy tetszik, nagyon triviális feltételnek. Az illetőnek – normális viszonyok között – gazdaságilag függetlennek kell lennie azoktól a bevételektől, amelyekre a politika révén szert tehet. Ez egészen egyszerűen annyit jelent, hogy legyen vagyona, vagy olyan magánéleti helyzete, amely elegendő jövedelmet biztosít számára.”⁷¹ A dualizmus virilis választójogának – korábban ismertetett – szabályozása, mintha a weberi „politikáért” élő politikus alakját kívánta volna törvénybe foglalni. A politikus-kiválasztódás társadalmi és közjogi meghatározottsága egyben a dualizmus korának „politikusi” jelentését is meghatározta.⁷² Legalábbis a dualizmus első időszakában. A törvényhozó és végrehajtó hatalmi ág politikusainak 65–70% a társadalmi piramis csúcsáról kerül ki, és további 8–10% szintén eleget tesz anyagi értelemben annak, hogy a weberi » politikáért « élő politikus kategóriájába tartozzon. Az anyagi önállóság és polgári függetlenség politikai jogként való összefonódása jól megmutatkozik a választójogi törvény azon passzusában, amely szerint adóhátralékos nem lehetett választó, és nem volt választható. A régi rend plutokratikus politikus felfogása ezzel érvényre jutott a kiegyezést követő népképviselői rendszerben is. A dualizmus közjogi konstrukciója tehát a „politikáért” élő politikus tradicionális modelljében gondolkodott. Ez azonban természetesen, ahogy azt Weber is mondja, ekkor sem jelentette azt, „hogy ilyen plutokrata vezetés esetén a politikailag uralkodó réteg ne igyekezze a » politikából « is élni, azaz hogy általában ne használná fel politikai uralmát gazdasági magánérdekeinek érvényesítésére.”⁷³ Erre talán Lónyay Menyhért miniszterelnököt említhetjük példaként. Grófi címe mellett jelentős birtokvagyonnal rendelkezett és politikai pályája is a „politikáért” élő nemesek karriertípusai közé tartozott, azonban bukását mégis

⁷¹ Max WEBER: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995, 71.

⁷² Módszertani szempontból talán indokolt lehetett volna, hogy e fejezetet a „politikusi” fogalmának dualizmus kori értelmezésével kezdjük. Azonban mivel ennek jelentéstartalma mind közjogi, mind társadalmi szempontból a politikus-kiválasztódáshoz szorosan kapcsolódik, ezért előbb tárgyaltuk a politikus-kiválasztódás problematikáját, majd ezt követően, a fejezet végén értelmezzük a „politikusi” fogalmának megközelítési lehetőségeit a korszakban.

⁷³ Max WEBER: id. mű 73.

korruptciós vádak okozták azt, hogy haszna származott többek közt a birtokain folyó vasútépítésekben.⁷⁴

A „politikáért” élő politikus erkölcsi magaslatának megtestesítője ezzel szemben Eötvös József báró volt. Eötvös felfogásában a politika, a köz szolgálata olyan kötelező feladata egy arisztokratának, amely nem alacsonyodhat a vagyonszerzés pusztá eszközévé. Eötvös a dualizmus első időszakában, mint a XIX. század utolsó klasszikus értelemben vett „politikáért” élő politikusa tevékenykedett. Ő az, aki mind az írói munkásságot, mind a politikusi pályát, mind a tudomány művelését belső hivatásként, nem pedig anyagi forrást jelentő professzióként végezte. Már 1852-ben, Szalay Lászlónak írt levelében, Kemény Zsigmond bűnéül rója fel, hogy pénzért ír „regényt és politikát, históriát és recenziót, s mit tudom én, mennyi másfélét mind egyszerre.”⁷⁵ A honoráriumért végzett szellemi tevékenység, ahova a politika művelését is sorolta Eötvös, nem a professzionalizálódás jele számára, hanem a hanyatlásé.⁷⁶ Taxner-Tóth Ernő idézi Eötvös szintén Szalay Lászlónak írt levelét, amely szerint „Irodalmi munkásságunk – azokat kivéve, kik mint Kemény, regényeket, s novellácskákat firkálnak, minek ere bennem kiveszett – abban áll, hogy eszünk s tudományunk tőkéjét, a lehetőleg csekély aprópénzben adjuk ki.”⁷⁷ Az Eötvös által képviselt politikusi minta azonban a társadalomszerkezet alakulásával szintén megváltozik.

A korszak második felében egyre több a honorált politikus. Különösen a végrehajtás adminisztrációja lesz az a felvevő közeg, ahol a „politikából” élő politikus típus kifejlődik.⁷⁸ A politikai középvezetők, vagy a megyék politikai végrehajtása mind e politikus réteg kialakulását erősítette. Míg a politikai elit alapvetően plutokratikus, addig a politikai alsóbb szintek már a politikából élés modelljét követik.

⁷⁴ Lónyay tényleges korrupciója nem nyert bizonyítást, azonban hatalmi pozíciójának gazdasági előnyökké változtatása, mind pénzügyminiszteri, mind miniszterelnöki tevékenysége során jellemző volt rá. Csernátony Lajos ellene irányuló támadásának középpontjában is Lónyay ezen magatartása állt.

⁷⁵ Taxner-Tóth Ernő idézi a *(Köz)vélemény formálás Eötvös regényeiben*, című munkájában. TAXNER-TÓTH Ernő: *(Köz)vélemény formálás Eötvös regényeiben*. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, Debrecen, 2005, 523.

⁷⁶ Veliky János jóindulatú figyelmeztetése szerint Eötvös idős korában is ragaszkodik e magatartás modellhez, még akkor is, amikor utolsó éveiben a Svájcban tanuló Lorándot arra figyelmezteti, hogy takarékoskodjon, mert MTA elnöki pozíciója mellett sem tudja anyagilag jobban támogatni.

⁷⁷ TAXNER-TÓTH Ernő: id. mű

⁷⁸ Itt nem teszünk weberi különbséget a közhivatalnok politikus, és a párt illetve parlamenti és kormánypolitikus között. Ezt később a *Politikus típusok és a tudós-politikus alakja* fejezetben részletesen indokoljuk.

A politikusi pálya professzionalizálódására utal az is, hogy a népképviselői rendszer megjelenésével a képviselők tiszteletdíjban részesültek. Az első ilyen szabályozást az 1848. évi V. törvénycikk 56.§ adta. Eszerint mindegyik országgyűlési követnek 5 pft., vagyis öt pengő forint napidíj, és évi 400 pft. lakbér járt. Ezt módosítja majd az 1870. évi XXV. törvénycikk a lakbérilletményről, amely ennek összegét 800 forintra emelte. A politikából élés egyre erősödő szellemét egy korlátozó törvény mutatja már 1875-ből, bár ekkor még erőteljesebb a politikáért élők politikai rekrutációja. A korlátozás arra vonatkozik, hogy „azon képviselők, a kik az állam szolgálatában állnak és mint olyanok lakbért húznak, vagy lakással láttatnak el, képviselői-illetményben nem részesülhetnek”.⁷⁹ A dualizmus időszakának második felében a politikusi generációváltást és az új korszakot a politika mint professzió terén az 1893. évi VI. törvénycikk is jelezte. „Az országgyűlési képviselők tiszteletdíjának általány-összegben leendő megállapításáról” szóló törvény minden országgyűlési képviselőnek napidíj-általány fejében évi 2.400 forintnyi (4.800 korona) tiszteletdíjat állapít meg, amelyhez lakbér címén további 800 forint (1.600 korona) éves összeg kifizetését rendeli el. Ha figyelembe vesszük Andrew C. Janos korszakra vonatkozó számításait,⁸⁰ amely szerint egy átlagos munkás heti keresete 10–14 korona között mozgott, akkor megállapítható, hogy a törvény biztosította illetmény bizony hozzájárult a „politikából” élő politikusi gárda kialakulásához.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a politikus-kiválasztódás és a politikusi professzió alakulása szorosan kapcsolódott a dualizmus kettős társadalmi struktúrájához. A történeti társadalom és a betelepedett, modern polgári társadalom egyidejű változásai és gyakran egymásnak feszülései vezettek a korszak nagy politikai konfliktusaihoz, amelyek egyben vissza is hatottak a politikus-kiválasztódásra és a politikusi professzionalizálódásra. Mindeközben pedig a politikai aréna és politikai elitje generációváltáson megy át, és 1900 májusában – ahogy John Lukacs írja – Jókai már egy letűnt évszázad embereként tekint le az Erzsébet Körút 44. szám alatti ház első emeleti erkélyéről, amikor a nemzet Munkácsy Mihályt kísérte el utolsó útján.⁸¹

⁷⁹ A képviselők összeférhetetlenségét szabályozó 1875. évi I. tc. 10.§ mondja ki.

⁸⁰ ROMSICS Ignác idézi id. mű 63.

⁸¹ John LUKACS : *Budapest 1900*. Európa Kiadó, Budapest, 2004, 11.

4. Politikus típusok és a tudós-politikus alakja

Az állami berendezkedés, a társadalmi nyilvánosság szerkezete, a politikus-kiválasztódás és a politikusi professzió vizsgálata után a dualizmus politikai arénájának az utóbbival szorosan összefüggő politikus típusait, politikus karaktereit és ezek csoportosítási lehetőségeit vizsgáljuk meg, hangsúlyozva, hogy az utóbbi kísérletet csak az egyik lehetséges csoportosításnak tartjuk. Ezek közül is részletesen egy típussal, a XIX. század egy sajátos, a politikai elit egy meghatározó részét felölelő politikusi körrel, a tudós-politikusok, politikus-tudósok alakjával foglalkozunk.

Ők azok a politikusok, akik a kiegyezés és az azt követő 10–15 év politikai időszakának meghatározó alakjai, és akiknek pályája karriermintát jelentett a dualizmus második felében tevékenykedő, John Lukacs által 1900-as nemzedéknek nevezett, ifjabb tudományos- és politikai elitnek. E kör politikusi rekrutációja már nem a társadalmi törésvonalak mentén szervezte meg, hanem a tudomány intézményes keretei között szerveződött, amelynek központja az új épületbe költözött és megreformált Magyar Tudományos Akadémia volt. Az elit ekkor már nem pusztán társadalmi rang vagy anyagi pozíció mentén szerveződik, hanem intézményesült oktatás, tudományos képzés eredményeként is. Ebben pedig célzott szerepet vállalt a század egyik legnagyobb tudós-politikusáról elnevezett Eötvös József Kollégium.

Először tehát vizsgáljuk meg, hogy milyen módon, mely szempontok szerint csoportosíthatjuk a dualizmus politikai arénájának politikus típusait. A csoportosítás szempontjainál azonban fontos leszögezni, hogy a dualizmus társadalmában és politikai arénájában még nem minden szempontból ment végbe az a funkcionális elkülönülés, amely a politikai alrendszer és a többi társadalmi alrendszer – köztük a tudományé is – különállását, önálló kód mentén való szerveződését eredményezte volna. A tudomány világának differenciálatlanságára mondja Sötér István, hogy: „A reformkor Akadémiáján a magyar tudós jellegzetesen reformkori típusával találkozunk, aki a magyar tudomány olyan fejlődési szakaszát képviseli, amikor az egyes szakmák még nem alakultak át a modern értelemben felfogott tudománnyá. (...) még nem képviselik azt a tudományosságot, mely az 1870-es években bontakozik ki Magyarországon (...).”⁸² Vagyis a tudomány világának szaktudományi differenciálódása, saját kódjainak kiépítése csak elkezdődik a dualizmus

⁸² SÖTÉR István: *A sas és a serleg. Akadémiai arcképek*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 22.

első időszakában, amelyben Eötvös Józsefnek, az akadémia elnökének politikusként, miniszterként és tudósként is kimagasló szerepe lesz. Ennek a folyamatnak pedig újabb lendületet – már az 1900-as nemzedék tagjaként – fia, Eötvös Loránd adott, szintén MTA elnöki pozíciójából.

Pokol Béla a hivatásos politikus típusainak elemezve a következőket írja: „A hivatásos politikus szerepétől és tevékenységétől elkülönül ma már az ideológus, a közhivatalnok és a szaktudós szerepe és tevékenysége. De ezek a szerepek különböző fokban rajta hagyják a »lenyomatukat« az egyes politikus szerepfelfogásán, és a különböző irányokban „eltolódott” hivatásos politikusok a politika eltérő kapcsolódási pontjain tudják eljátszani ezt a szerepet.”⁸³

Ahogy a tudomány világában a differenciálódás csak a dualizmus időszakában indult el, úgy a politikai szerepek is csak kisebb részt különültek el egymástól, és a politikai pozíciók betöltésének szinte kötelező feltételeivé vált a Pokol által említett, ideológusi, közhivatalnoki vagy szaktudósi minőség. A differenciálatlanság, sőt az összefonódottság a pártstruktúrából is ered. A kettős monarchia választási pártjai – a szociáldemokratákat kivéve – nem teszik szükségessé a politikusi szerepköröknek azt az elkülönülését, amely a modern pártrendszerekben már nélkülözhetetlen a politikai versenyben. Csakhogy a dualista politikai verseny nem demokratikus pártverseny a hatalomért, hanem – ahogy korábban már jeleztük – egy plurális–monocentrikus politikai aréna hegemon pártrendszerének ciklusonkénti újraszerveződése. Ez az oka annak is, hogy Weber intenciói ellenére nem feltétlenül különítjük el a politikusi és közhivatalnoki tevékenységszférát, ugyanis a korszak politikus-kiválasztódása kapcsán láttuk, hogy a kettő összefonódott a dualista állam szerkezetében, és a két szféra – Pokol kifejezését használva – „lenyomat” egyformán benne van a politikusi szerepfelfogásokban. A funkcionálisan differenciálódott politikai rendszerek politikus típusainak leírásai ezért nem minden szempontból alkalmasak a dualista magyar állam kettős társadalmi struktúrájából rekrutálódott politikus típusainak leírására. Így azok a kategóriák, amelyek kizárólag a modern szervezett pártok politikai struktúrájához kötődnek, nem alkalmazhatóak a tipizálás során. Azok viszont, amelyek valamilyen személyes attitűdöt, politikai magatartást, vagy ma is jellemző politikai jegyet állít a kategorizálás középpontjába, beemelhetőek csoportosításunkba. A dualizmus politikusainak tipizálásánál így részben

⁸³ POKOL Béla: *Pénz és politika*. Aula Kiadó, Budapest, 1993, 34.

történettudományi fogalmakat, részben pedig a modern politikatudomány terminológiáit használjuk.

Mindezek alapján négy szempont szerint csoportosíthatjuk a korszak politikusait: 1. a politikai eszmék, 2. a társadalmi hovatartozás, 3. a szakpolitikai szerepvállalás, valamint, 4. a politikai és politikusi attitűdök szerint.

1. A politikai eszmeáramlatok, ideológiák szerinti csoportosításnak két megközelítési lehetősége van. Az egyik természetesen – Eötvös szavaival – a „XIX. század uralkodó eszméi”: azaz a liberalizmus, a konzervativizmus és a szocializmus. A másik lehetőség a magyar szabadság eszméjének értelmezése szerinti csoportosítás. Az első szerint a politikusok a legkülönbözőbb pártformációk keretében, parlamenten kívül és parlamenten belül a korszak 235 pártjában,⁸⁴ a hayeki háromszög⁸⁵ majd mindegyik ideológiai családja mentén csoportosíthatóak. A magyar szabadság eszméjének értelmezési szempontjából a 48-as (forradalmi és nemzeti önállóságon nyugvó), valamint a 67-es (a dualista állammodell kerete között értelmezett) szabadság felfogás szerint tehetünk különbséget a politikusok között. Ez utóbbi adja majd a korszak kormánypárti–ellenzéki csoportosításának is az alapját. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakával foglalkozó történészek, a politikatörténet és a korszak egyes politikusainak monográfusai zömmel e csoportosítások szerint elemezték a dualizmus időszakának politikus típusait.

2. A kiegyezést követő 35 választás alkalmával kiválasztódó politikusok másik nagy csoportosítási lehetőségét a politikusok társadalmi hovatartozása és a politikusi szocializációja adja. A politikus-kiválasztódásnál jelzett társadalmi piramis szerint így elkülöníthetünk: notabilitás politikust és közép- illetve alsóosztálybeli politikusokat. A notabilitás politikus fogalma a rendi társadalom elitjének (arisztokrácia, főnemesség, vagyonos középnemes, nagybirtokos) és a kapitalizálódó társadalom vagyonos rétegének (nagypolgárság) politikus típusát jelenti. A közép- illetve alsóosztálybeli politikusok kategóriájába sorolhatóak a közép és kispolgári rétegek valamint az agrár és munkás társadalom politikusi köre. Az első szemponthoz hasonlóan e politikusi besorolásnak, csoportosításnak is széles körű szakirodalma van, amelyre a politikus-kiválasztódás során magunk is utaltunk.

⁸⁴ JÓNÁS Károly *Pártpanoptikum Magyarországon 1848–1990* című munkájának adatai szerint a dualizmus félszáz éve alatt 35 választás 235 párt létrejöttét eredményezte, amelyek bázisuk, programjuk és világnézetük szerint a politikai paletta összes lehetséges eszmeáramlatát megjelenítették.

⁸⁵ Friedrich Hayek, a XX. századi Nobel-díjas közgazdász, társadalomtudós a három nagy eszmeáramlat egymáshoz való viszonyát egy sajátos háromszögben vázolta. Ezen mutatta be a politikai családok egymáshoz való viszonyát, távolságát vagy rokonságát.

3. A szakpolitikai szerepvállalás alapján két nagy kategóriát különíthetünk el. Az egyik a különböző szakpolitikák területén politikai szerepet vállaló úgynevezett szakpolitikai aktivista politikus, a másik ezzel szemben nem a szakpolitikák, hanem az átfogó politikai programok és politikai konfliktusok mentén politizáló, program aktivista politikus típusa. A kiegyezés utáni parlamentáris rendszerben a politikailag felelős miniszterek döntő többsége az első kategóriába sorolható, de az 1900-as nemzedék politikusai közül is többen szakpolitikai aktivistaként jellemezhetőek. Tipikusan programaktivistának mondhatóak viszont azok a politikusok, akik magukat pártprogramok mentén határozzák meg, és a politikai konfliktusokban eszerint veszik ki a részüket. A pártvezérek alakjai alapvetően e kategóriába sorolódnak.

4. Negyedik tipizálási szempontunk esetében, a politikai- és politikusi attitűdök⁸⁶ szerinti csoportosításnál már alkalmazhatjuk a modern hivatásos politikusokat leíró azon kategóriákat, amelyek a politikusi viselkedéssel, képességgel és magatartásokkal köthetők össze. E ponton hangsúlyoznunk kell, hogy e helyen csak a tipizálás lehetőségeit vázoljuk fel, és nem térünk ki egyes dualizmus kori politikusok ennek alapján való besorolására. Ez ugyanis a történeti személyiségek, vagyis nem élő politikusok politikai attitűdjei esetében igen mélyreható vizsgálódásnak, a politikai- és a történeti pszichológia együttes kutatásának lehetne csak az eredménye.⁸⁷

Pokol Béla, amikor a funkcionálisan differenciálódott modern társadalmak hivatásos politikusainak típusait vázolja a XX. század végének német nyelvű szakirodalma alapján, három dimenzió szerint különbözteti meg a politikus típusokat: a politikai szféra különböző kapcsolódásai szerint, az „érdekkijáró” versus „népvezér” típus alapján, végül pedig „a politikusi szerep egyes komponenseinek eltérő fokú birtoklása az egyes politikusok által” nézőpontján keresztül.⁸⁸ Kategóriáinak nagy részét, bár kimondatlanul, de a politikai és politikusi attitűdök mentén fogalmazza meg. Ezért tartjuk elfogadható lehetőségnek ezek közül néhány átemelését a dualizmus kori politikusok besorolására, elhagyva viszont azon típusokat, amelyek kifejezetten a modern szervezett pártokat és ezek politikai rendszerét feltételezik. Ugyanakkor a Pokoltól vett kategóriákat a magunk

⁸⁶ Politikai attitűdön egy történeti korszakra, politikusi attitűdön pedig egy konkrét politikusra jellemző viselkedési formát, magatartás mintát és személyes képességekből fakadó jellemzőket értünk.

⁸⁷ A magyar történelem jeles politikusainak ilyen típusú vizsgálata nagyon kevés kutatásnak volt a tárgya, így elenyészőek az eredmények is e téren. A dualizmus vezető politikusaival foglalkozó monográfiák pedig leírásaik során általában nem veszik figyelembe a modern történeti pszichológia vizsgálati eredményeit. Ezért is fontos felhívni a figyelmet, hogy a korszak politikus típusainak csoportosításakor nélkülözhetetlennek tartjuk a politikai és történeti pszichológia nézőpontját.

⁸⁸ POKOL Béla: *Pénz és politika*. Budapest, Aula Kiadó, 1993, 29–56.

részéről egy, a korszakot jellemző, fontos politikus típussal, a tudós-politikus típusával egészítjük ki.

A kettős monarchia korszakának politikusi attitűdjei alapján így beszélhetünk dogmatikus, bürokrata, karizmatikus, debattőr és tudós politikus típusról.⁸⁹

A dogmatikus politikus típus az ideológiák absztrakt elvein nyugvó gondolkodást, a politikai praxis mindennapjaiban az eszmék általi irányítottságot képviseli a politikában. Gyakran a magas önbecsülésű politikus kevésbé reagáló fajtája tartozik ehhez a kategóriához. Szintén e politikus típusra mondja Pokol, hogy „Hidegen viselkedik ad hoc érdekszempontok, esetleges szakmai érvek vagy napi pártkompromisszumok szükségessége iránt”.⁹⁰ E politikus karakter ideáltipikus megtestesítője a következetesen erkölcsi maximák alapján politizáló Deák Ferenc volt.

A bürokrata politikus típus a széles dzsentri réteg politikai karrierjével fonódott össze, és a szervezett szociáldemokrata párt gépezete építette tovább alakját. Ám nem pusztán társadalmi beágyazottság alapján jellemezhető e politikus fajta. A Deák-párt és a Balközép fúziója az első jelentős politikai esemény, amely a politikai honoráltak e bürokratikus politikus rétegét kiszélesítette, és amely hozzájárult típusjegyeinek kialakulásához. Jellemzője, hogy magán viseli a közhivatalnok mentalitását és szerepkörét. Az előző típussal szemben bármilyen változást elfogad, és korábbi kategóriáink alapján a pártprogram aktivisták és a végrehajtásban részvevő politikus gárda egy része sorolható ebbe a típusba a dualizmus korában. Ezek a politikusok ugyanakkor a kevésbé ideologikus csoportba tartoznak, és gyakran a pártmozgások változásait is könnyen követik. Adalbert Toth adatai szerint – aki az országgyűlési képviselők teljes névsorát és hozzájuk kapcsolódó pártmozgásokat tárta fel 1848 és 1892 között –, a képviselők esetében általános az egymást követő két, három vagy négy párthoz való tartozás, de nem ritka az sem, hogy egy képviselő öt pártnak is tagja volt.⁹¹ A pártvezérek kivételével e képviselők többsége is a passzívabb bürokrata típushoz tartoztak.

A karizmatikus politikus típus – mondja Pokol – „Fellépéséből feltétlenül morális tartásnak kell sugározni, és orientálódását illetően ...a »népvezér« átfogó közösségekhez forduló gondolkodásmódját képviseli. Ezentúl az éppen jelenlévő tömeg kulturális

⁸⁹ Pokol tematizálásának logikáját ezen a ponton elhagyjuk, és csak a dualizmus korában biztosan fellelhető politikus típusok kategóriáit vesszük át kiegészítve ezt a saját tudós-politikus típusunkkal.

⁹⁰ POKOL Béla: id. mű 34.

⁹¹ Adalbert TOTH: *Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848–1892*. Oldenbourg Verlag München, 1973. R., amely munkában az eligazodást Jónás Károly segítette.

standardjai döntenek el, hogy milyen témákat, milyen stílusban kell érintenie.”⁹²A pártvezérek kiválasztódásánál figyelhetjük meg jelentőségüket. A dualizmus pártjainak számtalan nagyformátumú vezetője sorolható e politikusi típusba. A politikai beszéd, mint önálló jellemzési szempont ennél a politikusi körnél jelenik meg először. Ennek alapján a karizma politikus az agitátorbeszélők közé sorolható, vagyis a monológikus szónoklat és az ékesszólás a jellemzője, ám gyakran a következő politikusi típus jó vitakészségével is bír.

A debattőr típus esetében a beszéd és a vita képessége áll már a jellemzés középpontjában. Alakjára számtalan példát találunk az Országgyűlési Naplókban, és az Országgyűlési Jegyzőkönyvekben megörökített politikai szócsaták tanulmányozása során. A politikai beszélő meggyőző ereje e típusnál nem a politikai ékesszóláson, a politikai szónoklatokon nyugszik, mint a karizma politikusé, hanem a gyors és érvelő vitakészségen. A debattőr politikus személyes képesség alapján és nem más politikai magatartás, vagy mintakövetés szerint választódik ki. E képesség pedig a jó kommunikációs készséget, gyors reakcióképességet és politikai hozzáértést egyaránt feltételezi. A kiegyezést követő évtizedek majd mindegyik választási ciklusának megvoltak a nagy kormánypárti, és a nagy ellenzéki debattőrjei, akik kiváló képességeik mellett is gyakran eltérő fontosságú és színvonalú vitákat folytattak. Eötvös, Lónyay, Tisza, vagy az Apponyi–Berzeviczy–Beöthy triász mind debattőr nagyjaink közé tartoznak. Az utóbbi háromról mondja Pekár Gyula, hogy „aki emlékszik azokra a kivételes alkalmakra, midőn e három orátor-nagyunk egymásnak felelve, együtt ragyogtatta nyelvünk dallamos szépségét, az a legszebb, legfenségesebb élményei közé sorozhatja ezeket az emlékeket.”⁹³ Mellettük, pedig a korszak ötven évének Magyar Országgyűlése még jó néhány kiváló államférfit sorakoztat fel, mint debattőr politikust, kiknek személyét és vitáik természetét önálló eszmetörténeti kutatás tárgyává lehetne tenni.

Mielőtt az utolsó politikusi típus alakját vázoljuk, fontos megjegyeznünk, hogy az említett kategóriákba sorolható politikusoknak a homo politicus psychologicus mivoltából adódóan egyszerre több kategória is szolgálhat politikai karakterének megrajzolására. Vagyis egy alapvetően karizma politikus is lehet kiváló debattőr, vagy egy alapvetően dogmatikus politikus is mutathat bürokrata jegyeket, és fordítva. Ugyanígy jellemezhetünk egy politikust ideológiai, szakpolitikai szerepvállalás és személyes magatartásjegyei

⁹² POKOL Béla: id. mű37.

⁹³ PEKÁR Gyula: *Berzeviczy Albert*. Új Idők, 1936, XLII. évfolyam, 15.szám, 530.

szempontjából egyaránt. Ez egyben az egyes politikusok jellemzésének komplexitását is adja. Az alapvető kategóriába sorolás problematikájára csak a politikai- és történeti pszichológia együttes módszertanával végzett kutatások adhatnak megoldást.

Mindezek után vizsgáljuk meg a tudós-politikus típusát. E kategóriával azért kell részletesebben foglalkoznunk, mert álláspontunk szerint a tudós-politikus alakja kifejezetten a XIX. század és a dualizmus korának egyik sajátos és jellegzetes politikus típusa, amely típus – már eltérő karakterjegyek mellett – a XX. század során is állandó aktora lesz a modern politikai arénáknak.

A „tudós-politikus”, mint politikusi karaktert feltételező kifejezést, először Beksics Gusztáv használta a *Magyar doctrinairek* című, 1882-ben megjelent munkájában.⁹⁴ Beksics e szóösszetételt kizárólag a liberális reformnemzedék egy politikai irányzatához tartozó, a forradalom és szabadságharchoz kritikusan viszonyuló, majd a kiegyezésben vezető szerephez jutó politikusi körre alkalmazta, akik a tudomány terén szintén kimagasló eredményeket értek el, akik az állam és jogbölcselet, valamint a gazdaságtan területén mind a teória, mind a praxis szempontjából jelentős tudományos és politikai sikereket tudhattak magukénak.

„De akik e haladáshoz úti tervet adtak – kezdi meghatározását Beksics – nagy nemzeti átalakulásunkba rendszert öntöttek, a körvonások apró részleteit kidolgozták, sejtelmet világos tudattá tettek, akik az eszmét megmagyarázták a nemzetnek: azok egyszerű tudósok, a magyar doctrinairek, Szalay László⁹⁵ és barátai, a centralisták voltak.⁹⁶ (...) Az ő politikájukban volt először tudomány, rendszer. (...) Doctrinaireknek nevezték

⁹⁴ E tényre Ferenczi László professzor hívta fel a figyelmet, ahogyan arra is, hogy a beksicsi jelentéstartalmat feltétlen újra kell értelmezni.

⁹⁵ Szalay László (Buda, 1813. ápr. 18. – Salzburg, 1864. júl. 17.) történész, jogász, publicista. 1826-tól Eötvös Józseffel együtt jár a pesti egyetemre, ahol bölcsészeti és jogi tanulmányokat folytat. 1831–1832-ben joggyakornok Kölcsey Ferenc mellett, 1833-ban ügyvédi oklevelet szerzett. 1836–1839 között külföldi tanulmányutat tett. 1840–1841-ben Eötvös sel és Lukács Móriccral a Budapesti Szemlében fejtik ki reformelképzeléseiket. A municipalistákkal szemben ők a politikai centralizmus hívei. A centralisták egyik vezetőjeként 1843-ban országgyűlési követe Korpona városának, majd 1844–1845-ben a Pesti Hírlap szerkesztését veszi át Kossuth Lajostól. A forradalmi törvényhozás polgári alapjainak egyik megteremtője, 1848-ban Deák mellett a kodifikációs osztály főnöke az Igazságügyi Minisztériumban, majd '48 őszétől a magyar kormány követe Londonban, Párizsban és Brüsszelben. 1849 áprilisában, a Függetlenségi Nyilatkozat után emigrál és 1855-ig Zürichben él. Ekkor hazatér és bekapcsolódik a kiegyezéshez vezető közjogi vitákba, 1861-ben a Felirati Párt pesti országgyűlési képviselője lett. A kiegyezést nem érte meg, de jogi munkáival ő is hozzájárult a későbbi dualista rendszer létrejöttéhez. A Kisfaludy Társaságnak 1837-től rendes tagja, az MTA-nak 1836-ban levelező, 1838-tól rendes tagja. Eötvös másodelnöksége idején pedig, 1861-től haláláig, titoknok.

⁹⁶ Csengery Antal, Eötvös József, Kemény Zsigmond, Trefort Ágoston számított Szalay szűk baráti körének, de Pulszky Ferenc nyomán (*Életem és korom*. I. köt. 228. l.), már BEKSICS is „a doctrinair-phalanxhoz” tartozónak sorolja még Lukács Móriczot, Szontágh Pált és Madách Imrét is. A későbbi szakirodalom ezt a nyolc nevet emeli ki, ha a centralistákról értekezik.

őket ellenfeleik gúnyból. (...) A gúnynevet dicsőségük jelvényévé tették. S ez a jelvény világítani fog a történelemben, késő századokig, mert oly nevek fénye képez nimbuszt körülöle, mint Guizot, Royer-Collard, Camille Jordan, De Serre stb.

Hatásuk, amint megkísértem kimutatni, rendkívül nagy volt, nemzeti átalakulásunkra, intézményeinkre, s főleg nemzeti gondolkodásunkra, melynek ők adtak először tágas, európai látkört.” Majd ezek után használja először tipizálásként a tudós-politikus kifejezést ekként: „Egy kísérlet tehát, mely a negyvenes évek tudós-politikusaival, ezek eszméivel, harcaival és a nemzet radicalis átalakulására való befolyásukkal foglalkozik, okvetlenül birni fog actualis jelleggel is.”⁹⁷

A doctrinaire megnevezés szűkebb fogalmi distinkciót jelent, mint a tudós-politikus fogalma, azonban Beksics mégis a kettőt szinonimaként használja. Nem utal arra, hogy a doctrinaire valamint a tudós-politikus kategória rész-egész viszonyban is értelmezhető, s így a XIX. század és a dualizmus korának tudós-politikus típusának egyik, bár kétség kívül a legmeghatározóbb köreként értelmezhető a „doctrinaire-phalanx”.⁹⁸ Beksics talán csak egy rövid értékelésével mutat rá arra, hogy a tudós-politikus kategóriája nem szükségszerűen politikai eszmeáramlathoz kötött. Művének második fejezetében a kor szellemóriáit, az ő kifejezésével élve „szellemi fejedelmek”, Széchenyit, Deákot, Kossuthot és ezek udvarát, Wesselényit, Batthyányit, Szemerét, Klauzált, Szentkirályit sorolja fel. „S a három központ vonzkörén kívül emelkedni kezdett, s gyorsan szállt a magasba a negyedik tünemény. Arra volt hivatva, hogy nappá legyen, s világítson. De csak meteorrá lett. Az enyészet vaskeze nem engedte, hogy eljusson a zenitig. Rövid, fényes pályája a halál éjjelébe vezetett. Dessewffy Aurél 1841. közepén a »Világ«-ban kezdte hatalmas publicistai actióját, s 1842 elején már visszavette a sors a magyar nemzettől ezt a nagy szellemi tőkét, mielőtt kamatozhatott volna.”⁹⁹

Beksics, ebben a rövid értékelésben a „szellemi arisztocrácia” minden politikai irányzatából kiemel tudós-politikusokat, még a Széchenyit, Kossuthot és a centralistákat egyaránt bíráló, konzervatív Dessewffy Aurélt is. Vagyis a tudós-politikus kifejezést e sorok nyomán Beksics kiterjesztő értelemben, szélesebb kategóriaként használja, azonban a későbbiekben csak a „doctrinairek” munkásságával foglalkozik, kimondatlanul is a centralistákra szűkítve e szóösszetétel jelentéstartalmát. Ha politikus típus leírására

⁹⁷ BEKSICS Gusztáv: *Magyar doctrinek*. Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából, Budapest, 1882, 4–5.

⁹⁸ BEKSICS Gusztáv: id. mű 45.

⁹⁹ BEKSICS Gusztáv: id. mű 12–13.

alkalmas kifejezésként akarjuk a tudós-politikus fogalmát használni, akkor tágabb értelemben és pontosabban kell definiálnunk a beksicsi jelentéstartalomnál.

Eszerint a „tudós” és a „politikus” jelentései mögött a „tudós-politikus” kategória intézményesültséget feltételez. Ez egyszerre jelenti a tudomány intézményes, s így professzionalizáltnak értelmezett¹⁰⁰ világából eredő címek, rangok birtoklását, valamint a politikai arénában való aktív politikai részvételt, befolyást. Az „egyszerre” kifejezés pedig nem feltétlenül az egyidejűséget jelenti – bár ez sok tudós-politikusnál tapasztalható – vagyis a politikai és tudományos intézményi aktivitás egyszerre való folytatását, hanem az egy személyben integrálódott személyiségi mintára utal. Tudós-politikus alatt így olyan politikus típust értünk, aki a tudomány és a politika társadalmi alrendszereinek egyaránt aktív szereplője, alakítója, formálója a tudomány és a politikai aréna intézményes világának, és egyszerre birtokolja e társadalmi alrendszerek intézményesült elismeréseit, rangjait, az alrendszerek reprodukciójához és rekrutációjához szükséges minősítéseit, valamint az aktív cselekvés lehetőségét biztosító intézményes (hatalmi) pozíciókat. A tudomány területén már a XIX. század első felében ilyennek számítanak a iskolai végzettség minősítése, a doktori fokozatok, valamint a tudományos műhelyek, társaságok és a Magyar Tudományos Akadémia tagsága és intézményi vezetésében való részvétel. A politikai aktivitás leginkább a törvényhozó és/vagy végrehajtó hatalomban való részvételt jelenti. Ezeknek pedig különböző szintjei vannak, amely az alrendszerek hierarchikus felépítéséből adódnak.

A fentiek alapján a tudós-politikus tipológia sajátos karrier utat is feltételez. Ez az előző kategóriák esetében (az ideológiák, a társadalmi hovatartozás, a szakpolitikai szerepvállalás, vagy a politikai attitűdök egyéb kategóriáinál) nem feltétlenül igaz. A tudós-politikus meghatározásánál nélkülözhetetlen elem egy quasi azonos karrierút feltételezése. Ez az, ami által túlléphetünk a beksicsi fogalomhasználaton és tudós-politikusnak nemcsak centralista, hanem konzervatív vagy függetlenségi párti politikust is besorolhatunk a dualizmus korából, vagy a kettős monarchia második időszakának, az 1900-as nemzedékhez tartozó, vezető tudósait és egyben politikusait is e kategória által írhatjuk le. A tudós-politikus kategóriája így egyben a dualista politikai arénán kívül is átfogó kategóriává válik a modern politikai arénákban.

A tudós-politikus alakjának általános jellemzése három, részben már korábban is taglalt szempont szerint történhet. E szempontok a következők: 1. a politikus-

¹⁰⁰ Lásd POKOL Béla: *A professzionalizált intézményrendszerek elmélete*. Budapest, 1991, Felsőoktatási Koordinációs Iroda.

kiválasztódás, 2. a politika és a tudomány intézményes világán belüli karrierút, 3. a tudós-politikus sajátos politikai nyelve, szótára, esetleges beszédmódja szerint.

E fejezet végén általánosságban vizsgáljuk meg e politikus típus karakterét. Eközben viszont figyelembe kell vennünk azt, hogy a tudós-politikusok – akiknek köre a dualizmus időszakában jól körülhatárolható a tudomány és a politika megreformált intézményeinek címei, rangjai, és pozíciói által – korántsem alkotnak homogén politikusi csoportot. Majd a további fejezetekben – leszűkítve e kört – a tudós-politikus egyfajta modelljét képviselő politikusokkal, a Magyar Tudományos Akadémia elnök-politikusaival és sajátos beszédmódjukkal foglalkozunk.

Ha a politikus-kiválasztódás alapján próbáljuk behatárolni a politikai arénában a tudós-politikus alakját, akkor e határmegvonás során a legtágabb politikusi körhöz jutunk. Ugyanis a dualizmus időszakában, bár generációváltást megélve, de döntő mértékben az uralkodó társadalmi elit köréből rekrutálódik a tudós-politikusok köre. A század első felének rendi társadalmi piramisa egyszerre határozta meg mind a tudomány, mind a politika új típusú intézményesülését és a tudomány művelése politikai eszmeáramlatokkal összekapcsolódó politikai programként jelent meg a reformkorban. A magyar nyelv ügye egyszerre a magyar irodalom, a magyar szabadság és a magyar tudomány ügye. Művelése így egyszerre politikai cél az országgyűlésben, irodalmi-nyelvújító program a Kisfaludy Társaságban és tudományos cél a Magyar Tudományos Akadémián. A program céljának elérését segítő intézményeket a rendi arisztokratikus elit alapítja, szervezi és vezeti.

A kiegyezés első időszakában a tudós-politikusok politikai kiválasztódása a reformkor nemzedékéhez köthető. Ők azok, akik legtöbbször arisztokrata származásúként, „politikáért” élő rendi politikusként az irodalomban és a tudományban a nemzet megmaradását látták, és akik vagyonuk és tradicionális nemesi neveltetésük alapján egyszerre álltak az intézmények és a tudományok művelőinek élére. Deák Ferenc , Andrassy Gyula, Szlavy József, Széll Kálmán, Eötvös József vagy a kiegyezés pillanatát már meg nem élő, de az ahhoz vezető úton jelentős szerepet vállaló Dessewffy Emil, vagy a viharos politikai életű Lónyay Menyhért mind ennek a nemzedéknek a tagjai és mind a rendi politikus-kiválasztódás társadalmi törésvonalainak mentén rekrutálódott politikusai, akik a kiegyezéskor és az azt követő 10–15 évben politikai és tudományos pályájuk csúcsára értek. Igaz, a második reformnemzedék körében már megjelennek olyan tudós-politikusok is, akik nem a rendi társadalmi piramis történeti mintáját képviselik – szociáldemokraták, polgári liberálisok –, azonban a politika és tudomány intézményes világának ők még csak kisebb szeletét adják.

Ezen a ponton viszont térjünk át a második fontos elemzési szempontra, a tudós-politikus jellegzetes, quasi egységes arculatot mutató karrierútjának jellemzésére. Ha a tudós-politikus meghatározásakor azt mondtuk, hogy a kifejezés mögött egyben intézményesült címeket, rangokat, a rekrutációhoz szükséges elismeréseket, valamint a tudomány és a politika intézményeiben elfoglalt (hatalmi) pozíciókat értünk, akkor olyan személyek karrierjét kell megvizsgálnunk, akik vagy az egyik vagy a másik területen bírják koruk ilyen típusú elismeréseit. Ahol a két alrendszer a személy életében, karrierútjában összefonódik, ott találtunk rá a tudós-politikus alakjára. Az alrendszerek intézményi oldaláról közelítve az országgyűlés és a kormány tagjait valamint a tudományos élet egyetemi szférájának professzorait, tanszékvezetőit, dékánjait rektorait továbbá az alrendszer csúcsát képviselő Magyar Tudományos Akadémia tagságát, intézményi vezetését és elnöki címének viselőit érdemes egybevetni a tudós-politikusi kör lokalizálása és a politikai aréna többi szereplőjével szembeni határmegvonás érdekében.

Ezen egybevetés elvégzése után arra az eredményre jutottunk, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia 16 miniszterelnökéből 8 volt tagja, illetve tisztségviselője (igazgatója, vagy igazgatósági tagja) a Magyar Tudományos Akadémiának: gr. Andrássy Gyula, gr. Lónyay Menyhért, Szilágyi József, Tisza Kálmán, Wekerle Sándor, Széll Kálmán, gr. Khuen-Héderváry Károly, gr. Tisza István. Közülük Wekerle háromszor, Khuen-Héderváry és Tisza István kétszer foglalta el a miniszterelnöki széket. A dualizmus minisztereinek jelentős része szintén kapcsolatban állt az akadémiával. Példaként említjük, hogy az első Deák-párti kormány összesen 17 tagjából,¹⁰¹ 10 volt tagja az MTA-nak (Andrássy Gyula, Eötvös József, Festetics György, Gorove István, Horváth Boldizsár, Kerkapoly Károly, Lónyay Menyhért, Mikó Imre, Pauler Tivadar, Szilágyi József). A Tisza korszak 15 évének (1875. X. 20.-1890. III. 15.) összesen 25 minisztere közül szintén 10 volt vagy lett később tagja a Magyar Tudományos Akadémiának (Tisza Kálmán, Csáky Albin, Kemény Gábor, Pauler Tivadar, Szapáry Gyula, Széll Kálmán, Szilágyi Dezső, Teleki Géza, Trefort Ágoston, Wekerle Sándor). Sőt, ha a korszak végét jelentő harmadik Wekerle-kormányt nézzük, akkor is megállapítható, hogy 22 tagjának egyharmada, 7 miniszter volt tagja az MTA-nak, legtöbbjük jogi vagy bölcsészdoktor.¹⁰² Az országgyűlésnek igen sok és sokszínű tudós-politikusai voltak az ötven év során. Voltak

¹⁰¹ Egy tárcát több miniszter is vezetett, így az adott időszakban miniszteri rangot viselők számát értjük alatta.

¹⁰² Az összesítő adatokat BÖLÖNY József – HUBAI László: *Magyarország kormányai 1848-2004*, és a GLATZ Ferenc által szerkesztett *A Magyar Tudományos Akadémia Tagjai 1825–2002* című kötetetek, valamint életrajzi adatok egybevetése alapján közöljük.

közöttük konzervatívok, mint amilyen példaképük, a kiegyezés előtt elhunyt Dessewffy Emil MTA elnök is volt, machiavellista pártvezér és a tudományos közéletet megbotránkoztató irodalmi csaló, mint Thali Kálmán, Victor Hugót barátjának tudó székelyföldi nemes, mint Orbán Balázs, a XIX. század utolsó polihisztora és az Országos Függetlenségi Párt rövid idejű karizma politikusa, mint Herman Ottó, vagy jeles irodalomtudós, mint Jókai, vagy Mikszáth. Az utóbbi 1887-től haláláig, 1910-ig, vagyis 23 éven keresztül volt a Szabadelvű Párt országgyűlési képviselője.

Ha az intézményesült tudomány oldaláról közelítünk, még nagyobb átfedést találunk a vezető tisztségek viselőinél. Az MTA-nak 5 elnöke volt a dualizmus korában: b. Eötvös József (1866–1871), gr. Lónyay Menyhért (1871–1884), Trefort Ágoston (1884–1888), Eötvös Loránd (1889–1905) és Berzeviczy Albert (1905–1936). Mind az öt akadémiai elnök egyben a politikai arénának is meghatározó szereplője volt, mint országgyűlési képviselő, minisztériumi államtitkár, miniszter, vagy miniszterelnök.

E hosszas adatsort azért tartottuk fontosnak egymás után felsorolni, hogy világossá váljon, hogy a tudós-politikus tipizálási kategória ténylegesen karrier utat feltételez a többi politikus kategóriával szemben. Mielőtt a következő fejezetekben áttérnénk a tudós-politikus modelljének számító MTA elnök-politikusainak részletesebb karrierútjának és politikai nyelvének, szótárának jellemzésére, fontos megállapítani, hogy ahogyan Európában több példáját találjuk a korszakban e politikus típusnak, úgy a nemzetiségi politikusok között is voltak olyan politikusok és tudósok, akik e kategóriába sorolhatók. Ezek közül itt most csak egyet emelek ki a karrierút-hasonlatosság igazolására, George Barițiu (vagy Bariț)¹⁰³ román tudós-politikus alakját.

Barițiu a román nemzetiségi politikusok legtekintélyesebb liberális alakja, akit történészként ismerünk, bár 1835-ben a természettan tanára a balázsfalvi líceumban. A románság felemelkedését ő is az oktatás társadalmi kiszélesítésében, általánossá tételében látta és először 1836-ban a brassói román egyházkerület kéri fel iskolaszervezésre. Ahogy a reformkor hazai nagyjai, ő az, aki a román nyelv terjesztése, művelése és a társadalmi nyilvánosság megteremtése érdekében 1838-ban elindítja a *Gazeta Transilvaniei* című politikai és a *Foaiele pentru minte, inimă, și literatură* című irodalmi lapot.

¹⁰³ A névhasználatnál a román nyelvű források mindkét változatot használják, a magyar források ezek alapján eltérő módon említik Barițiu-t. Emellett a dualizmus magyarosító megnevezéseinek eredményeként Baricz Györgyként is emlegetik, de mivel összetéveszthető a reformkori, Magyar Kurírban publikáló hasonló nevű magyar fordítóval, katonatiszttel, célszerűbb a román Barițiu maradni.

A forradalom alatt több helyütt román gyűlések politikus szónoka, az önkényuralom idején pedig az első jelentős román–német szótár megalkotója Munteanu Gáborral (1853). Szintén Barițiu nevéhez kötődik a korszak román–magyar szótára is.¹⁰⁴ Barițiu politikai és tudósi tekintélye nemcsak a románságon belül, hanem a magyar kormánykörökben is vitathatatlan volt, és mint tudós-politikusok a tudós-politikussal kívántak együtt működni vele a műveltség nemzetek feletti terjesztésében. Barițiu tekintélyét a már 1861-ben megalapított ASTRA irodalmi társasággal is tovább növelte, és nagy nyilvánosságot adott számára az egyesület 1868-ban indított *Transilvania* című lapja.

Barițiu történelmi tanulmányait és publikációinak nagy részét e lapban közölte. A dualizmus legkiemelkedőbb román tudós-politikusát a Román Akadémia elődjének számító Román Irodalmi Társaság megalapítóját (1866) élete utolsó évében, 1893-ban az akkor létrehozott Román Akadémia elnökévé választják. A rövid karrierút vázolója világossá teszi, hogy Barițiu, bár szemben állva a magyar törekvésekkel, liberalizmusa pedig a román nemzeti ébredés nagyjává avatta, mégis tipológiánk szempontjából ugyanazt a politikus típust képviseli, mint amit Magyarországon az MTA elnökei testesítenek meg: a tudós-politikus típusát.

Összefoglalóan a politikai karrierút szempontjából megállapítható, hogy a tudós-politikus típusa a dualizmus két generációjánál összefonódnak a törvényhozásban és a végrehajtásban vállalt – politikai felelősséget is jelentő – pozíciók, valamint a tudományos élet fellelegvárának, csúcsintézményének számító Magyar Tudományos Akadémián vagy az egyetemi szférában elfoglalt pozíciók, tisztségek.

Ezek közül kiemelkednek és a tudós-politikusi modell egyfajta kvintesszenciáját adják az MTA elnökök karrierútjai. A magyar nyelv és a tudomány felemelésének a Széchenyi által meghirdetett politikai programját e tudós-politikusok részben az által tudták sikerre vinni, hogy mint nagy teoretikusoknak megadatott annak a lehetősége, hogy elgondolásaikat átültethessék a gyakorlatba. Ez a lehetőség abból adódott, hogy intézményes hatalmi pozíciót birtokoltak mind a politikai végrehajtásban (mint kormánytagok), mind a tudományos életben (mint akadémiai elnökök). Az intézményes

¹⁰⁴ Barițiu nyelvismeret terén is a magyar tudós-politikusok szintjén állt. Bár a többnyelvűség általános a monarchiában, mégis e politikus típusnak egy másik jellemzőjeként említhetjük az átlagon felüli nyelvismeretet. A latin, német, francia, angol, magyar, román, szlovák, horvát, némelyeknél az olasz nyelv ismerete szinte kötelező elvárás e politikusi, tudósi körben. A több nyelv ismerete garanciája a széleskörű európai látókörnek és gondolkodásnak. Eötvös anyanyelvként németül, anyanyelvi szinten magyarul és magas szinten latinul, franciául, angolul tudott, Lónyay szintén latinul, németül, franciául, de talán a legtöbb nyelven Trefort Ágoston beszélt az MTA elnökei közül: a latin, német, francia, angol, olasz és szlovák nyelvet egyaránt kiválóan ismerte. Barițiu is francia, német, latin és magyar nyelven beszélt a román mellett.

hierarchiában alattuk és mellettük lévő tudós-politikusok számára az e típusba tartozás egyben közéleti rangot is jelentett, amely az új generáció számára vonzó pályaképet kínált.

A következő fejezetben az MTA elnökök tudós-politikusi karrierútját vázoljuk fel, hogy majd a dolgozat utolsó részében a tudós-politikus alakjának harmadik tipizálási szempontjaként említett politikai nyelvet és szótárat, valamint az általuk esetlegesen lokalizálható sajátos politikai beszédmódjukat vizsgáljuk meg – a XIX. század politikai beszédmódjai alapján.

II. Az MTA politikus-elnökei, elnök-politikusai

A dualizmus politikus karaktereinek tipizálása során megállapítottuk, hogy a tudós-politikus a korszak egyik általános és a közéletet jelentősen befolyásoló típusa. A kifejezés definícióját pedig úgy adtuk meg, hogy az nem feltételezte e politikusok homogén politikai körét a politikai arénán belül, azonban a többi politikus típustól eltérő jellemzőjeként említettük a sajátos karrier utat, s ez egyben nélkülözhetetlen feltétel is a tudós-politikus alakjának megrajzolásakor. Program aktivista, dogmatikus, vagy karizma politikus lehet valaki úgy is, hogy rövid ideig, akár egy-két évig szereplője a politikai arénának. Tudós-politikus viszont csak olyan „statusférfi”¹⁰⁵ lehet, aki egy életen át közéleti szereplője mind a tudományos, mind a politikai életnek, és ha életszakaszaiban nem is azonos arányban, de kirajzolható előremenetelt tudhat magáénak mindkét társadalmi alrendszerben.

A dualizmus első időszakának, a kiegyezés korának és az azt követő 10–15 évnek, a jelentős tudós-politikusai a pályájuk csúcsára ért első reformnemzedék tagjai. Ők azok, akik intézményesült pozíciójukat, rangjaikat részben saját intézményalapító tevékenységük által szerzik, és akiknek többsége jelentősen hozzájárult a kiegyezés politikai és társadalmi nyilvánosság előtti megvitatásához – függetlenül attól, hogy milyen közjogi felfogást képviselt a magyar államiság kapcsán.

A dualizmus második felében már nem ez a generáció áll a politika és a tudomány intézményeinek az élén. Az 1900-as nemzedék – ahogy John Lukacs nevezi ezt a generációt¹⁰⁶ – már egy átstrukturálódott politikai arénának és tudományos intézményrendszernek a szereplői, azonban a politikus-kiválasztódásnak dualizmuskori alapjellemei szerint rekrutálódnak, vagyis a közjogi berendezkedéshez való viszony, valamint a társadalmi törésvonalak osztálytagozódásai szerint.

E két generáció széles tudós-politikus táborának körét leszűkítve a továbbiakban csak a Magyar Tudományos Akadémia politikus-elnökeivel, elnök-politikusaival foglalkozunk. A megnevezés reciprok használatával az kívánjuk jelezni, hogy az egyes

¹⁰⁵ CSENGERY Antal *Magyar szónokok és statusférfiak* című munkájának fogalomhasználatára utalunk ezzel. Csengery Antal *Magyar szónokok és statusférfiak*. Heckenast Nyomda, Pest, 1851.

¹⁰⁶ Szekfü és Lukács alapján Horváth Zoltán (és több történész) ezt a generációt nevezi „második reformnemzedéknek”, e dolgozatban azonban inkább az „1900-as nemzedék” terminológiát használjuk, ezzel is jelezve, hogy egyetértünk azzal a szemlélettel, amelyet John LUKACS *Budapest 1900* című munkájában képvisel a korszakra vonatkozóan.

karrierút során az MTA intézményi vezetésében milyen súllyal szerepelt a politikusi mivolt. Eszerint az MTA öt dualizmuskori elnöke közül négy inkább politikus-elnöke (Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, Berzeviczy Albert), egy (Eötvös Loránd) pedig inkább elnök-politikusa a tudós társaságnak. Az MTA elnökök azért lehetnek a tudós-politikusok széles körének egyfajta mintái, karrierútjuk pedig modellje a tudós-politikusi életútnak, mert ők azok, akik e körből a tudomány szférájának és a politikai arénának egyaránt meghatározó cselekvői, és e társadalmi alrendszerek intézményes világában a legmagasabb vezető pozícióinak a birtokosai. A dualizmus öt akadémiai elnöke közül három (Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston) tartozik a reformkor első nagy generációjához, kettő (Eötvös Loránd, Berzeviczy Albert) pedig az 1900-as nemzedék képviselői.

Ebben a fejezetben az ő tudós-politikusi karrierútjukat vázoljuk, nem az életrajzíró alaposságával, hanem a politikus tipizáláshoz szükséges ismérvek bemutatásának szándékával. Megvizsgáljuk a tudományos és a politikai életút összefonódásának mérföldköveit, a jelentős politikatörténeti helyzetekben elfoglalt pozícióikat, valamint a Magyar Tudományos Akadémia és a politika viszonyát politikus-elnökeinek, elnök-politikusának tevékenysége kapcsán.

Az MTA-elnökök politikus-kiválsztódásának és karrierútjának bemutatása után az utolsó fejezetünkben az elnökök MTA közgyűlésen mondott beszédeivel foglalkozunk. Ezek, és részben a politikus-elnökök, elnök-politikusok parlamenti beszédei által egy lehetséges politikai beszédmód lokalizálására, a tudós-politikusi nyelv és szótár részleges feltárására teszünk kísérletet.

1. Az első nemzedék politikus-elnökei

Az MTA dualizmus kori elnökeinek első három alakja, Eötvös József, Lónyay Menyhért és Trefort Ágoston a tudós-politikus beksicsi fogalmához visz vissza bennünket. Eötvös és Trefort oszlopos tagja a centralista körnek, ám ha Beksics nem is említi *Magyar doctinairek* című munkájában a nevét, Lónyay is bele tartozik abba a körbe, amely a 1840-es évek második felétől a Pesti Hírlap és Szalay László, majd Csengery Antal körül csoportosul. Tudós-politikusi mivoltukat már saját koruk is elismerte, néha negatív értelemet adva a „tudós” jelentésének, doctinaireknek nevezték és tartották őket, máskor pedig a „tudós” mint megkülönböztető, pozitív jelzőjükként szerepelt, amely csak a legkiválóbb státusférfiaknak jár.

A tudós-politikus definiálásakor azt mondtuk, hogy tudós-politikus alatt olyan politikus típust értünk, aki a tudomány és a politika társadalmi alrendszereinek egyaránt aktív szereplője, alakítója, formálója és egyszerre birtokolja e társadalmi alrendszerek intézményes világának címekben, rangokban intézményesült elismeréseit, az alrendszerek reprodukciójához és rekrutációhoz szükséges minősítéseit, valamint az aktív cselekvés lehetőségét biztosító, intézményes (hatalmi) pozíciókat. Szintén fontosnak tartottuk kiemelni, hogy a tudomány szempontjából már a XIX. század első felében ilyennek számítnak az iskolai minősítések, diplomák, a doktori fokozatok, valamint a tudományos műhelyek, társaságok és a Magyar Tudományos Akadémia tagsága és intézményi vezetésében való részvétel.¹⁰⁷ A politikai aktivitást pedig a megye ősi alkotmányos bástyáin túl, leginkább a törvényhozó és/vagy végrehajtó hatalomban való részvétel jelenti.

E meghatározás alapján a politikusi-kiválasztódás társadalmi törésvonalai mentén, az iskolai végzettség szerint, a tudományos és politikai közszereplés és az intézményesült címek, rangok megszerzése alapján vizsgáljuk meg az első nemzedék politikus-elnökeinek karrierútját, a politikusi és a tudósi pálya összefonódásának mérföldköveit.

¹⁰⁷ Ez a megállapításunk akkor is igaz, ha tudjuk, hogy az arisztokratikus nevelési rendszerben gyakran a szülői háznál kapott – az alapismereteken túl – tudományos nevelést az ifjú arisztokrata, és gyakori az autodidakta módon szerzett tudományos ismeret is. Ugyanakkor a tudomány terén mindenképpen önálló és a kortársak által elismert tudományos tevékenységre szükség volt az intézményes elismerések megszerzésére. Wesselényi példáját említhetjük, aki a szülői háznál szerez tudományos ismereteket, nincs intézményi iskolai végzettsége, mégis ugyanúgy tagjává válhatott az MTA-nak, mint az egyetemet végzett jogi doktor Szalay László.

Eötvös,¹⁰⁸ Lónyay,¹⁰⁹ Trefort¹¹⁰ bár egy generációhoz tartoznak, mégis a néhány éves korkülönbség közöttük más-más baráti kört alakított ki számukra tudományos képzésük során. Ez különösen Lónyayra igaz, aki kilenc évvel fiatalabb Eötvösnél és öttel fiatalabb Trefortnál Családi származásuk szerint Eötvös József örökölt címével, b. Eötvös Ignác és Anna Lilien, német bárónő gyermekeként a régi arisztokrácia, Lónyay Menyhért pedig Bereg megye alispánjának fiaként a nagybirtokos nemesség tagja.¹¹¹ Trefort Ágoston nem a nemesi rendet képviseli az MTA elnökök között, hiszen mindkét felmenője tradicionális polgári családból származott, apja Homonnán volt vármegyei seborvos, anyja pedig tisztviselőcsaládból származó, szintén homonnai polgárlány.

Szociális körülményeiket tekintve inkább Eötvös és Lónyay mondható azonos helyzetűnek, bár Trefort is 1859-ben úgy emlékszik vissza, hogy „Mindig jólétben éltünk, volt elég barátom is, nyáron kirándulni jártunk, egyszer Ránkra is elmentünk fürdőzni, párszor anyámmal Kassára, egyszer apámmal Eperjesre utaztam, ahol meglátogattuk a nővérét.”¹¹² Trefort viszont 1831. nyarától árva maradt, ugyanis a kolerajárvány idején, mindkét szülőjét elveszítette. 14 évesen, testvérével Csáky Petronella grófnő gyámsága alá kerültek.

A gyermekkori szocializációs szempontok alapján viszont lényegi eltérések mutatkoznak a három MTA elnök körülményeiben, és az eltérő szellemi indulás életútjai majd a tanulás és művelődés területén találkoznak és fonódnak össze pályájuk során. Eötvöst, a család ercsi kastélyában „teljes német műveltség és gondozás, továbbá a legtúlzóbb conservatív irányzat, mely a még a kényuralmi törekvéseknek is hódolt, de más oldalról tagadhatatlan magyarosság vette őt körül”.¹¹³ Miközben Eötvös – Ferenczi Zoltán első életrajzírója szerint – 10–12 éves korában is csak töredező, ez előtt meg kizárólag német nyelven, anyanyelvén beszélt, addig Lónyay ugyanilyen idősen testvérével és nagybátyjával a „púderes hajú, copfos német” portré festmények szemeit szurkálták ki

¹⁰⁸ Eötvös József báró 1813. szeptember 13-án született Budán és meghalt 1871. február 2-án Pesten.

¹⁰⁹ Lónyay Menyhért gróf 1822. január 6-án született Nagylónyán és meghalt 1884. november 3-án, Budapesten.

¹¹⁰ Trefort Ágoston 1817. február 7-én született Homonnán és meghalt 1888. augusztus 22-én, Budapesten.

¹¹¹ A Lónyay nagybirtokos nemesi-, de eredetileg nem grófi család. A rangot Lónyay Menyhért szerzi 1871-ben bécsi közös pénzügyminiszteri szolgálata idején.

¹¹² *Magyar politikusok önéletrajzai, Trefort Ágoston 1859.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Palatinus, Budapest, 2005, 179.

¹¹³ FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903, 9.

villákkal ebédhez készülődve, „kiabálván: huncut a német”.¹¹⁴ Mind Eötvösre, mind Lónyayra – az eltérő családi befolyás mellett – a jelentős szellemi hatást házitanítójuk gyakorolta. Eötvösre Pruzsinszky Ferenc, Lónyayra Békássy Sándor házitanítójuk volt a legnagyobb befolyással. Pruzsinszky jelentőségét az Eötvös életrajzírók – Falk Miksától Ferenczin át a mai szerzőkig – nem csupán a széles körű ismeretek átadása miatt szokták kiemelni, hanem azért is, mert a német orientációjú és közegű ifjú számára ő adta meg a hazafias érzelmek és gondolkodás alapjait.¹¹⁵ A XIX. század első felére még jellemző, hogy a házi tanítók kimagasló felkészültségű, több nyelv, köztük az oktatás- és a hivatalos nyelvnek számító latin kiváló ismerői, akik életvitelszerűen foglalkoztak tanítványaikkal, több éven keresztül. Lónyay Kónyi Manónak mesélte,¹¹⁶ hogy „Békássy Sándor hat éven át volt tanítónk. Ez idő alatt oly készülséget nyertem mindenben, hogy egyenesen a gimnázium harmadik osztályába léphettem be.”¹¹⁷ Pruzsinszky is hasonló eredményt ért el néhány évvel korábban Eötvössel. Szintén Ferenczi írja: „Otthon, magán úton tanulta Eötvös még a gymnasialis osztályokat is egész a mai IV-ik középosztályig (I-II. grammatikai és I-II. syntaktikai osztály) s ekkor a budai királyi gymnasiumba adták be, ahol 1824-1825. és 1825-1826-ban a két humaniora osztályt (V-VI. gymnasium) végezte, mindkét évben mint összes társai közt eminens primus.”¹¹⁸

Trefortnak nem volt házitanítója. Iskolai tanulmányaiban sokkal inkább saját tehetségére és szorgalmára kellett támaszkodjon, mintsem a kiváló nevelőkre. Az elemi iskoláit nehézségek mellett, de kitűnő eredményekkel végezte, és ahogy írja önéletrajzában: „Már gyermekként beszéltem szlovákul és németül, egy kissé magyarul is.

¹¹⁴ *Magyar politikusok önéletrajzai, Gr. Lónyay Menyhért 1884.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Palatinus, Budapest, 2005, 207.

¹¹⁵ Gyakran emelik ki az életrajzírók azt a nem bizonyítottan megtörtént, de anekdotaként fennmaradt esetet, amely szerint a budai gimnáziumba beiratkozott kis Eötvös mellől elhúzódtak a gyerekek, azt mondván, hogy hazaáruló unokájával nem ülnek egy padban. Nagypját ugyanis 1822-től mint Nyitra megye kíméletlen császári adószedőjét ismerte a község, aki bebörtönözte a Habsburg ellenes magyar megyei alispánt és szolgabírókat. A kis Eötvös sírva mesélte el Pruzsinszkynek az esetet, és kérdezte, igaz-e, hogy nagypja hazaáruló? „Az bizony, felelte Pruzsinszky, apád is az s te is annak készülsz, hiszen magyarul sem beszélsz becsületesen.” – írja Ferenczi. A gyermek Eötvös ettől kezdve szorgalmasan csiszolta magyar nyelvtudását, és osztálytársainak első szónoklatában megesküdte, „hogy csak hazájának lesz szolgája és nevének népszerűtlenségét majd hazafiságával és hűségével fogja elfelejtetni.” FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József*. Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903, 13.

¹¹⁶ Lónyay halála előtt Abbáziában Kónyi Manónak és Fraknoi Vilmosnak mesélte el élettörténetét, amelyet Kónyi Lónyay halála után, 1885-ben, a *Budapesti Szemlében* közölt. (*Budapesti Szemle. 1885. XLII. köt. CII. Szám 337-356.*)

¹¹⁷ Id. mű 208.

¹¹⁸ FERENCZI Zoltán: *Báró Eötvös József*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1903, 12.

Hogy a német nyelvtudásomat tökéletesítsem, beadtak egy házhoz Eperjesre.”¹¹⁹ Míg Eötvös és Lónyay a legjobb neveltetést kapta élete e szakaszában, addig Trefort hosszasan panaszkodik tanulmányi körülményeire, a „nyilvános iskolák” megvesztegethető professzoraira, a durva nevelésre, és az igazságtalanságra. Az újhelyi gimnáziumban – ahova 1829 őszén íratják be – már jobb állapotok uralkodtak és ő is első eminensként tanult. 1831-től Egerben a filozófia kurzusra jár, majd Csáky grófné támogatásával 1832-től Pestre kerül, ahol filozófiát, a következő évtől pedig jogot kezd tanulni.

A korkülönbség és az eltérő környezet miatt az 1830-as évek eseményei azonban eltérően hatottak rájuk. Csak példaként említjük, hogy az 1830 júliusában kitört párizsi forradalom hírére Eötvös, mint hazafiúi lelkesedéstől fűtött egyetemista fogadja, és Szalay László egyetemi évfolyamtársával – akinek karrierútja szintén elemezhetetlen az Eötvösse kötött, életre szóló barátságuk nélkül –, a Margit-szigeten francia nyelvű újságokból olvassák a forradalom tudósításait, miközben pezsgővel koccintanak a „szabadságra”. A négy évvel fiatalabb Trefortra – visszaemlékezései szerint – nem gyakorolt különösebb hatást a forradalom híre. „Sokat emlegették – írja eredetileg német nyelven írt önéletrajzában – La Fayette-et, de köreimben senkinek sem voltak pontos értesülései a történekekről, s így az semmilyen befolyást nem tett rám, ezzel szemben a lengyel forradalom¹²⁰ igazi szenzáció volt a számomra, s a fiúkkal együtt nagy érdeklődéssel vetettük magunkat a hírek után, s nagy rokonszenvet éreztünk a lengyelek ügye iránt.”¹²¹

Az 1830-ban még csak 8 éves Lónyay ekkor találkozott a politikai irányzatokkal először, és míg a pesti ifjak a francia forradalomért lángoltak, addig az ország észak-keleti része inkább a lengyelek felé fordult. Lónyay még 1884-ben is úgy emlékszik vissza, hogy a politika világával a lengyel forradalom kapcsán találkozott nagybátyja házában, Deregnyőn. „Itt ismerkedtem meg Gravén Lajossal, ki a lengyel forradalom után nagybátyám házában talált menedéket könyv- és levéltáros címen. Engem megszeretett és nagy befolyást gyakorolt olvasmányaimra.”¹²²

¹¹⁹ *Magyar politikusok önéletrajzai, Trefort Ágoston 1859.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Palatinus, Budapest, 2005, 180.

¹²⁰ Trefort itt az 1830. november 30-án kitört varsói forradalomra gondol, amelyet a következő évben vertek le az orosz csapatok, majd a lengyel királyság orosz tartománnyá vált.

¹²¹ *Magyar politikusok önéletrajzai, Trefort Ágoston 1859.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Budapest, Palatinus, 2005, 181.

¹²² *Magyar politikusok önéletrajzai, Gr. Lónyay Menyhért 1884.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Budapest, Palatinus, 2005, 207.

Az egyetemi évek nagy hatással voltak mindhárom későbbi politikus-elnökre. Eötvös József majd egy évtizeddel korábban kerül a pesti egyetemre (1826) mint Lónyay (1837) s közöttük, 1833-ban kezdi meg tanulmányait Trefort. A pesti egyetem légköre, és a kiváló évfolyamtársak ösztönzőleg hatottak mind tudományos előremenetelükre, mind politikai világlátásukra. Elterő évfolyamokon, de ezekben az években közel ugyanazokat a tanárokat hallgatták mint bölcsész és jogász hallgatók. Tudjuk, hogy mindhármukra egyaránt nagy hatással volt Horvát István¹²³ és Schedel Ferenc,¹²⁴ ahogyan az is közismert, hogy az évfolyamtársi kapcsolatokban Eötvösre Szalay László, Lónyayra pedig az ifjú Madách Imre és az Andrássy testvérek gyakorolták a legnagyobb hatást. Közülük Gyula később minisztertársa is lesz Lónyaynak, egymást váltják Bécsben, mint közös miniszterek, bár más tárcánál,¹²⁵ és mint a Deák-párt oszloposai egymást váltják a miniszterelnöki székekben is, és lesznek a dualizmus első két kormányának kormányfői. Lónyay azonban nemcsak Gyulát, hanem testvérét, Andrássy Manót¹²⁶ is barátjának tudhatta.

Az olvasmányélmények is közel azonosak voltak számukra, orientációjuk pedig elsősorban angol és francia, bár nyilván Goethe és Heine is hatott rájuk. Schiller, Byron, Victor Hugo, Dumas, Thiers, Mignet és Guizot, valamint a XVIII. század felvilágosultjai, Voltaire, Rousseau, Montesquieu és a francia forradalom története, álltak érdeklődésük középpontjában, miközben kiemelkedő teljesítményük és rendi kapcsolatrendszerük révén a politika világába is bekerültek. Az irodalommal való foglalatossodás szinte mindegyik ifjú egyetemista számára nemcsak a tudományos ismeretszerzés egyik területként, hanem hazafias cselekedetként jelentkezett. Természetesen mindhárman próbát tettek e területen,

¹²³ Horvát István (Székesfehérvár, 1784. máj. 3. – Pest, 1846. jún. 13.), a pesti egyetemen rendes tanára, ahol a magyar nyelv és irodalom mellett az oklevél-, nemzetség-, címer- és pecséttan tárgyakat tanította.

¹²⁴ Ekkor még Schedel, később Toldy Ferenc (Buda, 1805. aug. 10. – Budapest, 1875. dec. 10.), irodalomtörténész, publicista, kritikus, egyetemi tanár, 1846-tól haláláig az Egyetemi Könyvtár igazgatója, 1871–1872-ben az egyetem rektora. 1836-ban ő kezdeményezi a Kisfaludy Társaság létrehozását, melynek 1841-től 1860-ig igazgatója, majd 1873-tól elnöke. Az MTA-nak 1830-tól rendes tagja, 1871-ben igazgatója. 1834–1835-ben a Tudománytár, 1837–1843 között Bajza Józseffel és Vörösmarty Mihállyal együtt szerkeszti az Athenaeumot, 1837–1840 kötött a Figyelmező, majd 1850–1860 között az Új Magyar Múzeum szerkesztője.

¹²⁵ Az Andrássy-kormány idején Lónyay közös pénzügyminiszter Bécsben, majd amikor Andrássy Gyula felkérést kap a közös külügyminiszteri posztra, Lónyayt hívják haza miniszterelnöknek. Mindketten egyformán élvezték az udvar és DEÁK támogatását.

¹²⁶ Gr. Andrássy Manó (Kassa, 1821. márc. 3. – Görz, 1891. ápr. 23.), Andrássy Gyula testvére, vasgyáros és ipari úttörő, aki 1858-ban válik az MTA levelező tagjává.

de tehetséget hármuk közül egyedül Eötvös mutatott az irodalom terén. Trefort és Lónyay inkább csak a politikai publicisztikában mutatott talentumot.¹²⁷

Tanulmányaikat mindhárman mint évfolyamuk legjobbjai végezték el, Eötvös 1831-ben jogi-, Trefort 1834-36-ban, Lónyay pedig 1839-ben zárja le bölcséleti tanulmányait.¹²⁸ Trefort egyetemi évei alatt ismeri meg a budai és pesti szellemi élet ifjú generációját, köztük Eötvöst is, akivel életre szóló barátságot köt.¹²⁹ „Budán és Pesten akkoriban csak egyetlen egy társaság volt, a magas arisztokráciáé, amely hihetetlenül magas követelményeket támasztott, akárcsak ma. Úgy alakult, hogy összes barátom és ismerősöm ebből a körből való volt.”¹³⁰ – írja 1859-ben. Trefort sokat vendégeskedett Eötvösék ercsi kastélyában, ahol baráti viszonyba került Pauler Tivadarral, József testvérének, Dénesnek nevelőjével, akit szintén a kor jeles tudós-politikusai közé sorolhatunk, és ő lesz a dualizmus időszakának második kultusztárca vezetője 1871–1872 között.¹³¹ A tanulmányi évekhez tartozó külföldi utazást is mindhárman megtették. Eötvös és Trefort már barátként együtt járja be Európát 1836 őszétől. Trefort 1837 februárjában tér haza, Eötvösnek – Falk és Frenczi adatai szerint – „Utazása 1837 végéig terjedt.”¹³² Doktori vizsgája után Lónyay is beutazta testvéreivel és Tanárky Gedeonnal¹³³ Magyarországot és Erdélyt, majd szintén európai utat tett.

Mindezek alapján megállapíthatjuk, hogy az akadémia mindhárom politikus-elnöke a kor legmagasabb szintű oktatásában részesült ifjúkorában, és az évfolyamonkénti 250–300 fős diákseregéből tényleges kiválóságuk és társaikat megelőző tudományos szorgalmuk

¹²⁷ Lónyayt pont barátja, Madách tántorítja el az irodalom művelésétől, amikor az egyetemi éveik alatt írt *Lucretia* című ötfelvonásos drámáját kíméletlenül megbírált. Lónyay ezt követően felhagy a drámai kísérletekkel.

¹²⁸ Trefort egy év alatt magánengedéllyel tette le vizsgáit, majd filozófia záróvizsgája után jogot hallgat, ahogy bölcsészdoktori rigorosuma után Lónyay is.

¹²⁹ Budán a Sándor-féle házban, a mai Sándor Palotában bérelt lakást Trefort, és szomszédja a régi arisztokrata Serényi család volt. Önéletírása szerint általuk – bár nem nevezi meg konkrétan –, de minden bizonnyal Serényi László barátja által ismert meg több neves arisztokratát, így Eötvösét is. Eötvössel – Trefort önéletrajza szerint – Marcibányi Livius, Szerém megyei követ fiának házában ismerkedtek össze. Szintén innen datálódik a híres egyetemi tanár és rektorral, Eckstein Ferencsel való ismeretsége is, akinek Ágnes lányát Eötvös, Ilona lányát pedig Trefort veszi majd feleségül. A két barát egyben sógora is lesz egymásnak.

¹³⁰ *Magyar politikusok önéletrajzai, Trefort Ágoston 1859.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Budapest, Palatinus, 2005, 187.

¹³¹ Talán tényleg igaza van Trefortnak, amikor a politikus-kiválasztódásra is érvényes megállapítást tesz, mely szerint, „akkoriban csak egyetlen társaság volt”. Pauler ugyanis EÖTVÖS után és Trefort előtt ugyanannak a tárcának, a vallás- és közoktatásügyi tárcának a minisztere, elismert jogászprofesszorként. Az MTA-nak 1845-től tagja, majd 1880-tól Lónyay és Trefort mellett másodelnök haláláig 1886-ig.

¹³² Frenczi Zoltán: *Báró Eötvös József.* Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1903, 33.

¹³³ A Lónyay család által felkért kísérő mentor.

révén emelkedtek ki és fonódtak össze egy társasággá. Vagyis a tudós-politikus iskolai képzését, diplomáiban, doktori címben realizálódó intézményesült elismeréseit egyaránt megszerzik az 1840-es évek elejére, a széles körű európai látókörrrel együtt.

Ezek után vizsgáljuk meg közszereplőként való megjelenésüket és tevékenységüket, amelyek egyben a politikai pálya alapjait is adják számukra – a már bemutatott társadalmi hovatartozás, és a sikeres tanulmányi előre menetelük mellett.

A szellemi és politikai közéletbe – életkorából adódóan is – elsőként Eötvös József kapcsolódott be. Eötvöst még a kortársai is koravénnek és gondolkodását meghökkentően érettnek tartották. A hivatali pályát, amely minden arisztokrata, vagy tanulmányokat folytató ifjú számára karrierútként kínálkozott, elutasította – ahogyan Trefort és Lónyay is – és a költészetet, az irodalom művelését vélte hivatásának már egyetemi évei alatt is. Taxner-Tóth Ernő írja Eötvösről, hogy Széchenyihez és Kölcseyhez hasonlóan ő is szorongó lelki alkatot örökölt és emellett került a szabadelvű gondolkodás és romantikus irodalom hatása alá. „Akárcsak Széchenyi és Kölcsey, önműveléssel és az önkifejezésben érvényesülő iróniával igyekezett mindennek következményein felülemelkedni. Életében fontos szerepet játszott széles körű kapcsolatrendszere, összetartó baráti köre. Elismert írók rokonszenve révén korán olyan társadalmi közegbe került, amelyből a közszolgálat szokásos útjai – részben nagyon nehéznek – részben értelmetlennek látszottak. A fontossá vált író-szerep egyszerre kínált ismertséget, szellemi rangot, »nagy«-ságot, nevelő feladatot és nemzet iránti kötelesség teljesítést, miközben titokzatosságával is izgathatta képzeletét.”¹³⁴ – írja Taxner-Tóth.¹³⁵

Eötvös már 1828 tavaszán az irodalmi nagyságra vágyik, amikor Szalayval a kor legnagyobb tekintélyét, Kazinczy Ferencet keresik fel. Kazinczy ettől kezdve látja az ifjú Eötvös tehetségét, és mint korának nagy öregje nem szégyell levelezni, valamint újra találkozni az utolsó éves egyetemistával. Sőt 1831-ben pannonthalmi útleírása elején Eötvöshöz szóló ajánlásában már barátjának nevezi az ekkor mindössze 18 éves Eötvös Józsefet. Az irodalmi közéletbe való bekapcsolódása is Kazinczyhoz kötődik, és az 1831-es évhez. Ekkor írja a Kazinczyt támadó Bajza József bírálata ellen első megjelenő, *A kritikusok apotheosisa* című, 73 jambus sorból álló drámáját. A következő évek során

¹³⁴ TAXNER-TÓTH Ernő: *(Köz)vélemény formálás Eötvös regényeiben*. Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreceni Egyetem, 2005, 15.

¹³⁵ A szerző ugyanitt lábjegyzetben emeli ki Dávidházi és általa Czigány Lóránta hivatkozva, hogy a magyar irodalom már a középkorban is a nemzet fennmaradásának és a társadalom jobbításának az eszköze volt. Művelése pedig „szolgálat” a nemzeti tudat formálásához, melynek célja a magyarság felemelkedése az európai nemzetek sorába. „Ez és az ehhez tartozó szerep a XIX. század harmadik évtizedétől válik hivatássá.” – írja Taxner-Tóth.

drámai irodalommal foglalkozik, Victor Hugo munkáit tanulmányozza, és újabb megjelenő művekkel hívja fel magára a figyelmet,¹³⁶ miközben 1832 decemberében, 19 évesen, ellátogat a pozsonyi országgyűlésre is. A politika világába az ifjú arisztokratát apja vezeti be, és már december 16-án találkozik a példaképnek tekintett Kölcsey Ferencsel. A korszakra visszaemlékezők mind megállapítják, hogy a reformországgyűlés szelleme, a tárgyalások, viták jellege és leginkább Kölcsey és Deák beszédei elkápráztatták Eötvöst. Az sem vitatható, hogy a mesterének fogadott Kölcsey adta számára a „költő-államférfi” példáját. A „tudós-hazafiság”¹³⁷ irodalomhoz és politikához kötött eszményei – talán utoljára még – az 1832–1836-os reformországgyűlésen fellángoltak, s ez életre szólóan meghatározta Eötvös politikáról és közéletéről vallott felfogását, ahogyan a Deákét is. Az első jelentős közéleti-tudományos elismerést 1835-ben kapta, amely még őt is meglepte. Victor Hugo *Angelo* című munkáját magyarra fordította, s ehhez „Hugo Cromwellje alapján egy érdekes előszót írt, mely most már világosan kifejezte nemcsak az ő irodalmi nézeteit, hanem egyszersmind írói vezéreszméit is (...)”.¹³⁸ Az akadémia, pontosabban a Tudós Társaság ezért a munkájáért levelező tagjává fogadja a mindössze 22 éves Eötvöst. A Svájcban, Németországban, Franciaországban, Hollandiában és Angliában tett utazása alatt meghatározó élményeket szerzett, amely egyszerre volt termő talaja a ’40-es évek író-költője és a centralista politikusa számára. Eötvös 1838-tól a „tudós-hazafi” irodalmi lendületével és az angol polgári társadalom politikai orientációjával lép fel a közéletben. 1838-ban a fogházjavítás ügyében ír dolgozatot, majd az első nagy irodalmi munkáját, „A karthausi”-t kezdi közölni a Budapesti Árvíz könyv köteteiben. Folytatásos regényének elismeréseként a tudományos élet és a „költők akadémiaja” 1839-ben tiszteleti tagjává választja és még a kritikus Schedel Ferenc is őt tartja méltónak e munkája alapján – és barátságukra tekintettel –, hogy Kölcsey halálakor az emlékbeszédet felette megtartsa. Az 1840-ben a *Szegénység Irlandban* és a *Zsidók emancipációja*¹³⁹ című politikai értekezései már a forradalom évéig húzódó pályáját jelezték, ahogyan a Széchenyivel szemben,

¹³⁶ 1833-ban *A házasságok*, 1834-ben a *Bosszú* című drámákat adja ki.

¹³⁷ Debreczeni Attila nevezi így a XVIII. század végének jellegzetes beszédmódját, amelynek előzménye a hungarus hazafiság, melynek átalakulása a nemzeti ébredésben vezet el a „Kard és penna” által képviselt „tudós-hazafisághoz”. DEBRECZENI Attila: „*Tudós hazafiság*” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének irodalmából*). Irodalomtörténet 2001, 4. szám, 487-504.

¹³⁸ FERENCZI: id. mű 29.

¹³⁹ A munka eredetileg német nyelven már egy évvel korábban megjelent, *Die Emancipation der Juden* címen, majd a magyar nyelvű közlés után egy évvel olaszul is megjelenik.

Kossuth és az induló Pesti Hírlap mellett írt röpirata is, 1841-ben.¹⁴⁰ Csengery írja róla, hogy „1840-ben jelen volt Eötvös az országgyűlésen, mint felsőházi tag. Itt új oldaláról tűnt fel. Irói érdemet a szónoklat babérjaival tetézte. Az ellenzék padain foglalt helyet, igéző előadással támogatva az alsóház hazafiúi igyekezeteit. Csak néha tért el pártja többségétől, mely esetekben mindazáltal a jövőre igazolá. Így a vallásügyben, mely végre is azon uton intéztetett el, mellyel Eötvösnek önálló s gyakran különöznek tartott sőt gyanúsított véleménye kijelölt. Midőn a következő, 1843-diki országgyűlésen ismét megjelent, már egyik országos tekintélye volt a reformpártnak.”¹⁴¹ Szintén ez az országgyűlés volt az, ahol Trefort, mint Zólyom város, az ifjú Lónyay pedig, mindössze 21 évesen, Bereg vármegye követeként politikusi pályára lépett.

Trefort Eötvös barátjaként kerül a közélet közelébe. Eötvös mind társadalmi, mind tudományos értelemben ösztönző hatással volt Trefortra. Önéletrajzában gyakran panaszkodott arra, hogy magányosnak érezte magát ezekben az években, és elzárkózott az arisztokrácia nem magáénak érzett világától. Eötvös már két éve a Tudós Társaság tagja, amikor Trefort a nyilvánosság elé merészkedik. Neki is barátjával való közös utazásuk adja az első témákat. 1837-ben ír először néhány esszé a Társalkodóban, de figyelmét ekkor már a gazdaságtan köti le, és az ifjú tudós buzgalmával igyekszik minél több szakmai ismeretet megszerezni. Részben ennek eredményeként írt és jelentetett meg egy tanulmányt német és magyar nyelven egy műegylet felállításáról, melynek eredménye a Pesti Műegylet megalapítása lett 1839 novemberében. Az elnökséget Trefort vállalta, a titkári feladatokat pedig Szalay László. „Ez volt első jelentkezésem a társadalmi közéletben. Nagy igyekezettel vittem az ügyeket, sok új kapcsolatot építettem ki, többek közt Dessewffy Auréllal, Jósikával¹⁴² és még sokan másokkal is. Ebben az időben Széchenyi is felfigyelt rám, s én is megismertem őt. Barátságom Pepivel¹⁴³ mindegyre bensőségebb lett, hasonlóképpen Szalayval is, akit már, mint Lukacsot¹⁴⁴ is az előző évben megismertem.”¹⁴⁵ Míg Eötvös, mint láttuk, igen aktív volt a '40-es évek elején, addig Trefort nem publikált sokat, viszontbarátja és az Egylet által aktívan részt vesz a

¹⁴⁰ *Kelet népe és a Pesti Hírlap*, Pest 1841.

¹⁴¹ CSENGERY Antal: *Magyar szónokok és statusférfiak*. Pest, Heckenast Nyomda, 1851, 207.

¹⁴² Bárá Jósika Miklós (1796–1865), író, költő, a Kisfaludy Társaság első elnöke, az MTA tagja.

¹⁴³ Bárá Eötvös József beceneve, barátai szólították így.

¹⁴⁴ Lukács Móricra utal, aki író, műfordító és ugyancsak a centrista kör oszlopos tagjává válik, többen a magyar szociológia egyik előfutárának tartják.

¹⁴⁵ *Magyar politikusok önéletrajzai, Trefort Ágoston 1859.* szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Budapest, Palatinus, 2005, 188.

politikai találkozók, és Kossuthot is megismeri.¹⁴⁶ A Tudós Társaság tanulmánya miatt 1841-ben őt is levelező tagjává választja. Barátságot a meghatározó politikusok közül inkább Deákkal és Klauzállal tart fenn. Nem véletlen tehát, hogy Deák 1843-ban a városi reformokat támogatók egyikeként, Szalay mellett, Trefortot is követnek szánta. Így lett a 26 éves Trefort Zólyom város követe. Lónyay is szabadelvű és reform álláspontokat képviselt az 1843–1844-es országgyűlésen és úgy tartották számon, mint aki minden kérdésben „Széchenyi iskolájához” tartozott. Nézetei közel álltak a centralista csoportéhoz és volt évfolyamtársának, Madáchnak a szűk baráti köréhez, tartozott, akit szintén a doctrinairek társaságába sorolták.

Az 1843–1844-es országgyűlésben erőteljesen aktivizálta magát a centralista csoport: mindegyikük felszólalt a megye ősi alkotmányos bástyája ellen, egy új polgári kormányzás érdekében. Beksics Gusztáv részletesen elemzi a '40-es évek municipalista-centralista vitáját és az 1844 júliusától a Kossuthtól Szalay szerkesztésébe került Pesti Hírlap jelentőségét. A tudós-politikusi kör ténylegesen ekkor válik a politikai arénán belül elkülönült csoporttá. A politikai meggyőzésben pedig ők lesznek azok, akik kizárólag a tudomány oldaláról, európai látókörrrel és történelmi ismeretekkel közelítenek meg minden politikai kérdést, és a politikai közvéleményt nem érzelmek felkorbácsolásával, hanem az európai jog- és állambölcselet újkori eszméinek megismertetésével kívánták befolyásolni. Jól foglalta ezt össze Beksics, amikor azt írta: „A magyar doctrinairek egyébiránt megfeleltek nevüknek. Minden kérdést a tudomány álláspontjáról tárgyaltak. Minden vitatkozásnál megnyitották ismereteik bő tárházát. (...) A francia forradalom eszméit, harczeit és embereit ép úgy ismerték, mint az angol parlament küzdelmeit és vezérszemléit. Montesquieu-tól¹⁴⁷ és Blackstone-tól¹⁴⁸ Benthamon¹⁴⁹ át egész Tocqueville-ig¹⁵⁰, Thierss-ig,¹⁵¹ Guizot-ig¹⁵² sőt Macaulay-ig¹⁵³ minden államtudományi,

¹⁴⁶ Trefort már igen korán elzárkózik a kossuthi nézetektől. Önéletrajzában az 1841-es évnél jegyzi meg, hogy ekkor ismerkedik meg Kossuthal és a Pesti Hírlappal, amelyik az olvasóközönségnél „nagy tetszést aratott”, ám a 24 éves Trefortnak sem a lap, sem Kossuth álláspontja a törvényhatóságokról nem tetszett.

¹⁴⁷ Charles MONTESQUIEU (1689–1755), francia filozófus, politikai író, a bourdeauxi parlament tanácsosa, majd szenátusának elnöke, jelentős művei: *Perzsa levelek*, *Elmélkedés a rómaiak nagyságáról*, és *a Törvények szelleme*.

¹⁴⁸ Sir William Blackstone (1723–1780), angol ügyvéd, jogtudós, az oxfordi egyetem közjog tanára, az angol történeti alkotmány tudományos feldolgozója.

¹⁴⁹ Jeremy Bentham (1748–1832), angol jogtudós, 13 évesen már az oxfordi egyetem hallgatója, a büntetőjog és a piaci nemzetgazdaság nagy liberális teoretikusa, az állami beavatkozás nagy ellenzője.

¹⁵⁰ Charles Alexis H. C. de Tocqueville (1805–1859), publicista, monarchista politikus, 1849-ben külügyminiszter és nem támogatja Kossuthot. Legjelentősebb munkája *Az amerikai demokrácia* 1835-ben jelenik meg. A nagyhatású munkát már 1841–1843-ban magyarra fordította Fábíán Gábor.

történelmi és jogtudományi corypheus tanaiba behatoltak. S nem pusztán saját okulásukra foglalkoztak a nyugat-európai politikai és tudományos mozgalmakkal. Az anyagot nemcsak cikkekben dolgozták fel. A »Pesti Hírlap«-ban ismertetések írtak.¹⁵⁴ A nagy francia és angol – definíciónk szerint is – tudós-politikusok nemcsak munkáikkal, hanem politikai karrierjükkel is ösztönző hatással voltak a többségében húszas éveikben járó reformifjakra, aki rengeteget olvastak, és a nem tudományos érvelést a közélet bármely szegletében méltatlannak tartották magukhoz. A haladó eszméket pedig mindig európai kortárs kitekintéssel együtt fogalmazták meg. Érzékletesen bizonyította a felvilágosodás és a modern polgári eszmék ismeretét Bényei Miklós, amikor feldolgozta Eötvös József könyvtárának anyagát.¹⁵⁵ Eszerint a történelmi könyvek – köztük a Beksics által említett szerzők többsége is – összesen 249 mű, 634 kötete tették ki Eötvös könyvtárának nagy részét. Ezt követte a szépirodalom 83 művel, majd a vallási témájú, teológiai-patrisztikai 70 mű következett, 133 kötetben.¹⁵⁶

Az 1844-1848 közötti években a politikai csatározások és a folyamatos jog- és állambölcseleti, valamint a modern gazdasági ismeretszerzés összefonódnak Eötvös és Trefort életében. Azonban míg Trefort 1844–1845-ben szinte kizárólag a tudományos szintű gazdaságpolitikai publicisztikával foglalkozott, addig Eötvös a közvélemény befolyásolásának ismét „tudós-hazafi” eszközhöz, az irodalomhoz kanyarodik vissza, bár a korszerűség, és az angol orientáció is átütő nagyhatású irodalmi alkotásában, *A falu jegyzője* című regényében. *A falu jegyzőjének* írója – angol példák nyomán – úgy gondolta, hogy a folytatásos regény huzamosabb ideig fenntartja a feszült érdeklődést, és ezzel erősíti a beszélő hatásának mélységét, gazdagítja érvrendszerét. Megállapodott kiadójával,

¹⁵¹ Louis Adolphe Thiers (1797–1877), francia államférfi, történetíró, újságíró, aki a XIX. századi francia történelem egyik meghatározó politikusa. Az 1830. júliusi forradalom vezető ellenzéki alakja Guizot és Royer-Collard mellett, majd három tárca minisztere is 1832–1836 között. 1851–1863 között csak a történetírásnak él, majd 1871-től miniszterelnök, a kommun leverése után francia köztársasági elnök. 1864-ben a Magyar Tudományos Akadémia külsős tagjává választják.

¹⁵² François Pierre Guillaume Guizot (1787–1845), francia államférfi, történetíró, főiskolai tanár, 1830. júliusában az ellenzék egyik vezére, X. Károly ellen ő fogalmazza a feliratot, majd 1830. augusztusától belügyminiszter, 1832-től közoktatási miniszter.

¹⁵³ Lord Thomas Babington Macaulay (1800–1859), angol ügyvéd, politikus, irodalmár, akit politikusokról-írókról írt tanulmányai tesznek híressé. Első jelentős munkája Miltonról 1825-ben jelenik meg. 1830-tól politikai pályára lép, az alsóház képviselője. Történeti munkái közül kiemelkedik a hatkötetes Anglia története. Liberális szemlélete nagy hatású egész Európában, melynek kitűnő példája a zsidók egyenjogúsításáról mondott beszéde, mely magyarul is megjelent 1861-ben Kolozsváron. A dualizmus időszakában szinte nincs olyan év, hogy valamelyik munkája ne jelenne meg magyar nyelven.

¹⁵⁴ BEKSICS Gusztáv: *Magyar doctinairek*. Rudnyánszky A. Könyvnyomdájából, Budapest, 1882, 93.

¹⁵⁵ BÉNYEI Miklós: *Eötvös József könyvei és eszméi*. Debrecen, Csokonai história könyvek, 1996.

¹⁵⁶ BÉNYEI Miklós: id. mű 16.

hogy műve nyolc, egyenként nyolc–nyolc íves füzetben jelenik meg. Mégpedig első részlete 1845. március elején, az utolsó november 9-én. Ez a nálunk új módszer fölcsigázta a vásárló-olvasók érdeklődését, s a korabeli visszajelzések szerint valóban várták a következő részleteket.”¹⁵⁷A regény nemcsak Magyarországon, hanem Európában is visszhangra talált, és ez az irodalmi siker Eötvös író-költő hírnevét erősítette, ameit ellenfelei politikusi szerepvállalásával akarták szembe állítani. Csengery Antal a *Magyar szónokok és statusférfiak* című munkájában, ennek kapcsán idézi fel azt az esetet, amikor a konzervatív Dessewffy Emil a Budapesti Híradóban úgy oktatja li Eötvöst, hogy író-költő emberként az irodalommal s ne a politikával foglalkozzon. Eötvös sziporkázó választ ad a szintén tudós-politikus, későbbi MTA elnök Desseffynek. „Míg én regényeket írtam, ugyan mit tett az igen tisztelt vezér úr? – fordul Eötvös Desseffyhez. Gazdaságán kívül haszonbérbe vevé egy nagy alföldi község korcsmajogát. Kétség kívül épen olly tiszteletre méltó kereset, mint bármi más, sőt megengedem, sokkal szebb és hasznosabb a regényírásnál, de nem ez a kérdés.(...) Machiavel – kit talán a mélt.vezér úr sem számítand az érzelgős politicusok közé – költeményeket és vigjátékokat irt, Richelieu szomorujátékok készítésén fáradozott, nagy Fridrik költőnek tartá magát, Canning nem egészen velőtlen politicusnak tartatik igen csinos versei mellett is, ugyszinte az egész utolsó angol whig ministerium sem, melly majdnem kizárólag költőkből állott, s azért nem rosszul kormányzá Angliát, míg többsége tartott. Többeket emliteni e helyen fölösleges. És vajjon fog-e a tisztelt vezér úr ennyi példát felhozni azok közül, kik valaha a világ bármelly országában korcsma-árendálással foglalkodtak, s később nagy státusférfiakká váltanak?”¹⁵⁸

E sorokból is kitűnik, hogy Eötvös egész munkásságát mind az irodalom, mind a politika területén európai szellemtörténeti és politikai eszmetörténeti hagyományok folytatásának szánja. Ez érzékelhető a Reform 1846-os és a Deáknak ajánlott, *Magyarország 1514-ben* című, 1847-ben megjelent munkáin is. Ugyanakkor már Csengery is rávilágít arra, hogy Eötvös mindig elkülöníti a politikai eszmék alapján való tudományos vitát és politikai beszédet a népnevelő, politikai meggyőzést irodalmi eszközökkel végző műfajoktól.

Lónyay az 1844-es országgyűlés után tudományos alapossággal foglalkozott a gazdaságtannal. Első közfigyelmet felkeltő írása 1847-ben jelenik meg, *Hazánk anyagi érdekeiről* címmel. Ebben az évben került a *Pesti Hírlaphoz*, és szorgalmasan látta el a

¹⁵⁷ TAXNER-TÓTH Ernő: id. mű 307.

¹⁵⁸ CSENGERY ANTAL: id. mű 225.

lapot dolgozataival. A forradalom előtti évre a *Pesti Hírlap* publikációiból kiderül, hogy a gazdasági, pénzügyi kérdések két vitathatatlan szaktekintélyévé vált az ekkor 30 éves Trefort és a 25 éves Lónyay. A Tudós Társaság formálódó intézményi világában is részt vesznek már, azonban ekkori jelenlétük a „költők akadémiáján” korántsem jelentős.

Mielőtt rátérnénk az elnök-politikusok forradalomban és szabadságharcban, majd a Bach-korszakban játszott szerepének a tudós-politikus kategória szempontjából történő vizsgálatára, fontos megállapítanunk, hogy mindhárom elnök-politikus esetében a '40-es évek hozzák meg a tudományban és közéletben az általános ismertséget, és mind a politika, mind a tudomány terén a már címekben, rangokban történő elismerést is. Trefort és Lónyay tisztán szakpolitikai kérdések iránt érdeklődnek, és professzionizált módon kezdik szűkíteni szakmai tevékenységüket, ezzel szemben Eötvös író-, költő-, állam- és jogbölcselelő-politikus kíván lenni egyszerre. Ő az előtte járó generáció eszményének, a „tudós-hazafi”-ságnak a követője, amelynek örök megtestesítőjét mesterében, Kölcsey Ferencben látta.

A forradalom és szabadságharc nemcsak a nemzet, hanem az ő életükben is választóvonal volt. Schlett István Eötvösről szóló könyvében¹⁵⁹ találóan adja fejezetcímként a forradalmi időszakra vonatkozóan, hogy „nem szerette a forradalmakat” és ugyanígy „az ellenforradalmakat sem szerette”. A tudós-politikus „csak” reformer lehet, lelki alkatából adódóan is. Erre talán legjobban Trefort mutat rá megdöbbentő őszinteséggel, amikor önéletírásában néhány mondattal lép túl a forradalom márciusi napjain, sőt az egész európai forradalmi hullámon: „Március első napjaiban érkeztek meg a hírek a februári forradalomról, és minden nap egy újabb zendülésről szereztünk tudomást. Gyerekes öröm lett úrrá az embereken, s a szédület mindenkit elkapott. Bécsben megbukott a régi rezsim. Pozsonyban mindent megadtak, amit követeltek. Pestnek is megvolt a maga március tizenötödikéje. Nemzeti gárdát szerveztek, felvonták a nemzeti a lobogót, nagy felvonulásokat tartottak, mindent a legnagyobb rendben. Nekem nem volt semmi kedvem az ilyen tüntetésekhez, ezért távol tartottam magam tőlük.”¹⁶⁰ Világos, hogy Trefort nem lelkesedik a forradalomért, ahogyan nem is minősíti annak a történeteket. A „zendülés” és a „gyerekes öröm” kifejezések értékítéletét fejezik ki az eseményekről, amelyeknek irányához „semmi kedve” nem volt. Ezt egyértelművé teszi, amikor megállapítja, hogy

¹⁵⁹ SCHLETT István: *Eötvös József*. Budapest, Gondolat, 1987.

¹⁶⁰ Trefort Ágoston *önéletírása*. Ford.: BARSZ János, Sátoraljaújhely, Kazinczy Ferenc Társaság, B.A.Z. Megyei Levéltár, 1991, 18.

„Sajnos csak az egyébként jelentős engedmények, s nem a jövőbe vetett bizalom lépett be az életünkbe.”¹⁶¹

Ahogy Trefort, úgy Eötvös sincs Pozsonyban 1847 őszén, bár igaz, más okból.¹⁶² Az 1847. november 7-én megnyíló utolsó rendi országgyűlésen ugyanakkor Lónyay ismét ott van mint Bereg vármegye küldötte, s így március során aktív része van a „halhatatlanmárciusi–áprilisi törvények” megalkotásában.

Amikor a februári események hírére a pozsonyi országgyűlés alsóháza kinyilvánította, hogy „collegialis kormányrendszerünknek magyar felelős ministeriummá alakítását minden reformjaink alapföltételének s lényeges biztosítékának tekinti”¹⁶³, Eötvös tudta, hogy a tudós-politikusi munka legnagyobb eredménye közeleg, és Pozsonyba utazott. Csengery jegyzi meg, hogy elutazása előtt tréfásan mondta barátainak: „Megyek, indulok tüstént Pozsonyba, hogy mint minister térjek vissza.”¹⁶⁴

Eötvös, Trefort és Lónyay egyaránt szerepet vállaltak a forradalmi kormányokban. Eötvös és Trefort a Batthyány-kormányban, Lónyay pedig a Szemere-kormányban. Eötvös – mint közzismert – a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tárcát kapta az első felelős magyar kormányban, Trefortot pedig régi ismerőse, barátja, Klauzál Gábor kéri fel, hogy legyen helyettes államtitkár a Kereskedelmi, Földművelési és Iparügyi Minisztériumban. Az 1848 júliusában megnyílt országgyűlésre Lónyayt Bereg megye ismét követté választja, míg Trefort nem nyert Homonnán, így mint terézvárosi követ jut csak be a Tisztelt Házba. Eötvös már július 24-én beterjeszti a népoktatás rendezéséről szóló javaslatát, amelynek leglényegesebb elemei az állami irányítású ingyenes oktatás, a vallásoktatás elkülönítése és az anyanyelven történő tanítás voltak. A felsőoktatás reformja is részét képezte Eötvös ’48-as programjának. Az egyetemi struktúra átalakítása terén az volt az elképzelése, hogy a bölcsészeti fakultást két szakra kellene bontani. Az egyik lenne a filozófiai, történeti, nyelvi tanulmányok fakultása, a másik pedig a természettudományok és a „mathesisé”, vagyis a matematikáé. Ezeket pedig egy-egy tanárképző intézettel egészítette volna ki. A törvényjavaslat – ahogy szinte mindegyik beterjesztett javaslat ekkor – nagy vitát váltott ki, és végül a felsőház ellenállása miatt lekerült a napirendről. Trefort is lelkesen és nagy

¹⁶¹ TREFORT: id. mű

¹⁶² Eötvös alsóházi tagként szeretett volna részt venni az Országgyűlésen 1847-ben, azonban Békésmegyében, ahol birtokai voltak, nem volt esélye a konzervatívokkal szemben. A követutasítások készítésében aktívan részt vett, de visszalépett a jelöltségtől. Pest megyei jelölése is szóba jött, de Batthyány és Deák szükségesnek tartották Kossuth támogatását, így Eötvös nem indult itt sem.

¹⁶³ CSENGERY ANTAL: id. mű 219.

¹⁶⁴ Id. mű

teherbírással dolgozott tárcájánál. Önéletrajzában mondja, hogy Klauzált annyira lefoglalta a minisztertanácsi munka és ülésezés, hogy már a minisztérium érdemi felállítása is az ő feladatává vált, és az adminisztráció szinte kizárólag az ő irányítása alá tartozott. Lónyay pedig szintén szakterületén fejtette ki tevékenységét. Kossuth pénzügyi terveit bírálta és látta el tanácsokkal *Pénzügyi levelek* című írásában. A '48 szeptemberi horvát zavargások, Lamberg¹⁶⁵ megölése, Batthyány lemondása, fordulópontot jelentettek mindhármuk életében. Trefort éppen Klauzállal volt, amikor „szokatlan mozgolódást tapasztaltunk a Dunaparton – írja önéletrajzában. Félelmetes lármát hallottunk, s nagy tülekedést láttunk a Vigadó épületénél, ahol az Alsóház ülésezett. Lamberget meggyilkolták a hídon. Riadót fújtak, mindenki fegyvert ragadott, az egész város olyan volt, mint a bolondokháza, s az öröm az egekig ért. Egy nappal rá lecsendesedett a csödület, s úgy tűnt fel, hogy észhez tértek az emberek. (...) Pepi délután úgy döntött, hogy elutazik Bécsbe. Én még nem döntöttem, s azt mondtam neki, hogy ne várjon rám, de azért az is lehetséges, hogy mégis elutazom vele.”¹⁶⁶ Elutazott és ezzel kezdetét vette az emigráció.

Lónyay tovább megy Kossuth útján és előre is lép a politikai ranglétrán. A második felelős kormányban pénzügyminiszteri államtitkár lesz. A világosi fegyverletétel után azonban ő is emigrációba kényszerül. Eötvös és Trefort önként vállalt emigrációba vonult a szabadságharc elől Münchenbe, míg Lónyay vesztes – ilyen értelemben bukott– államtitkárként menekül Párizsba.

„Engem az ég forradalmi embernek nem teremtett. Bármi nagy célzt lássak magam előtt, az egyesek szenvedéseiről megfeledkezni nem tudok s meggyőződéseim szerint, az anyagi erő, mellyre minden, forradalom támaszkodik, nem azon út, mellyen az emberi nem előrehaladhat.”¹⁶⁷ – írja távozása után Eötvös. Ezt az alapállást képviseli az a politikusi kör, amely a győztes forradalmat vállalja, de a kétes eredményű szabadságharcot elutasítja. Többségük pedig pont ezen magatartása miatt kerülhet tárgyaló pozícióba az 1860-as években a kiegyezés politikai folyamatában. Eötvös érzi, hogy a szabadságharc bukása nem történelmi „bevégzett tény”, és a neoabszolutizmus csak átmenet. A nagy kérdést, hogy, mi a kiút a válságból, már nem a költő-politikus, hanem a személyes tapasztalatokkal és a jog- és állambölcselet legnagyobbjainak ismerőjeként, mint tudós-politikus válaszolja

¹⁶⁵ Gr. Lamberg Ferenc Fülöp (1791–1848) osztrák tábornok, aki királyi biztосként érkezik pestre, a lázongó horvátokkal való konfliktus rendezésére.

¹⁶⁶ Trefort Ágoston önéletráса, id. mű19.

¹⁶⁷ CSENGERY ANTAL: id. mű 221.

meg *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra* című, 1851-ben megjelent munkájában.

Schlett István írja Eötvös politikai, politikaelméleti munkájáról, hogy: „Kétségtelen tény, hogy műve az 1848–1849-es események hatását tükrözi. De nincs szó világnézeti fordulatról. Nem hiszi, hogy 1848-cal új korszak kezdődött Európa történetében. Éppen ellenkezőleg. A válság, valamint a válság megoldására irányuló kísérletek, a forradalmak és ellenforradalmak, nemzeti mozgalmak kudarca vagy ingatag győzelme számára éppen azt bizonyítják, hogy csak a liberális elvek, a polgárosodás folyamatának továbbhaladása alapján lehetséges a megoldás.”¹⁶⁸

Ez a világlátás, és az ebből következő politikai magatartás, a szabadságharcból való távolmaradás, de a liberális eszmék melletti kitartás teszi ezt a tudós-politikusi kört – nyilván beleértve Deákot is – a magyar politikai rendszer „aranytartalékává.”¹⁶⁹

Trefort és Lónyay 1850-ben, az utóbbi királyi kegyelemben részesülve, hazatértek és miként a magyar nemesség többsége, birtokaikra visszavonulva, a közélet zajától elzárkózva gazdálkodtak. Eötvös 1851-ben tér vissza emigrációjából és az ötvenes években még egyszer fellángol benne az író- költő, a *Nővérek* 1857-es megírásakor, egyébként inkább német nyelvű állambölcseleti témákról ír. Trefort évekig a csabacsüdi birtokán él, és csak 1861-ben vállal ismét közéleti szerepet, először mint Békés vármegye alispánja, majd országgyűlési képviselője. A közéletbe leginkább Lónyay tért vissza. Az „Első hazai biztosító társaság” és a belőle keletkezett „Pannónia magyar viszontbiztosító társaság”-oknak lett az elnöke és az újjászerveződő Magyar Tudományos Akadémia konzervatív előlölőjével (elnökével), Dessewffy Emillel 1857-ben létrehozzák a Magyar Földhitel Intézetet, amelynek később, Dessewffy halála után, 1866-tól elnöke is lesz.

A Bach-korszakban a társadalmi nyilvánosság előtti szereplés részben önként vállaltan, részben a kényuralom miatt beszűkült. A szellemi élet nagyjai, a politikától elzárva, vagy elzárkózva egyetlen intézményesült keretben tevékenykedhettek, az ekkortól már Tudományos Akadémiának nevezett társaságon belül. Ebben pedig nagy szerepe volt Dessewffy Emilnek. Eötvös is az akadémia által kapcsolódik vissza a magyar szellemi életbe. Mint tudós, állambölcselet – és már nem mint költő, irodalmár a költők akadémiáján – kapja 1853-ban az MTA Nagyjutalmát és lesz 1855. április 17-től az MTA másodelnöke egykori vitapartnere, Dessewffy Emil mellett. Lónyay Menyhért is bekapcsolódik az

¹⁶⁸ SCHLETT István: *Eötvös József*. Budapest, Gondolat, 1987, 143.

¹⁶⁹ A tudós-politikus politikai szerepvállalásának és történelemszemléletének említett összefüggéseire Ferenczi László professzor hívta fel a figyelmet.

akadémiai életbe. 1858-tól tiszteleti tag, majd igazgató tagja, és amikor Eötvös kerül az elnöki székbe – Dessewffy halála után –, 1866-tól másodelnöke lesz az MTA-nak.

A tudós-politikusok ezzel aktívan részt vettek az akadémia megújításában, „bevették” a szabadság egyetlen intézményét, hogy majd ennek bástyáiból és a tudomány intézményesült címeinek, rangjainak magaslatából újra nekiláthassanak a reformok kiteljesítésének és a magyar államiság helyreállításának. Ezt a tevékenységüket önálló fejezetekben tárgyaljuk, már a dualizmus időszakának másik két elnök-politikusának, politikus-elnökének működésével együtt. Előtte azonban vizsgáljuk meg az 1900-as nemzedék két MTA elnökének karrierútját – választott szempontjaink szerint – egyben rávilágítva mindazon különbségekre és azonosságokra, amelyek közöttük és az első reform-nemzedék MTA elnökeinek karrierútja között felfedezhető.

2. Az 1900-as nemzedék elnök-politikusa, politikus-elnöke

Mielőtt a dualizmus második időszakában tevékenykedő két MTA elnök tudós-politikusi karrierútjának vázlatába kezdenénk, fontos tisztáznunk az „elnök-politikus”, „politikus-elnök” fogalmi distinkcióit, és a John Lukacs-i terminológia értelmezését.

Az „elnök-politikus”, és a „politikus-elnök” kifejezések megkülönböztetésével az akadémia és a politika intézményes világának az egyén életében való prioritását fejezzük ki. A politikus-elnök tevékenysége alapvetően politikai természetű, és az akadémiai elnöki posztra kerülését nemcsak a tudományos tevékenységével megalapozott tekintélyének, hanem politikusi befolyásának köszönheti. Az elnök-politikus intézményes tevékenysége elsősorban az akadémiához kötődik, és elnöki címe, és tudomány terén szerzett rangja az, ami beemeli a politika világába. Ennek alapján Eötvös Józsefet, Lónyay Menyhértet, Trefort Ágostont és Berzeviczy Albertet inkább politikus-elnököknek, míg Eötvös Lorándot inkább elnök-politikusnak minősíthetjük.

Az „1900-as nemzedék” meghatározást pedig mi is arra a korosztályra értjük, amelyik a századforduló előtt egy évtizeddel már, és a századforduló után szintén egy évtizeddel még az aktívak táborába tartoznak, bárminemű tevékenységet folytassanak is.¹⁷⁰ E terminológia mind Eötvös Lorándra,¹⁷¹ mind Berzeviczy Albertre¹⁷² igaz. A lukacsi kifejezés használatát még akkor is helyesnek tartjuk rájuk vonatkozóan, ha tudjuk, hogy ők e generációnak az idősebb korosztályához tartoznak, akiket sok esetben a dualizmus után, mint Berzeviczyt, doajenként tisztel a politikai és tudományos élet.

Mindezek mellett esetünkben találó lenne „a második reformnemzedék”¹⁷³ elnevezés is, ugyanis a dualizmus második időszakának két MTA elnök politikusa Eötvös Loránd és Berzeviczy Albert valóban a kor tudományos és politikai elitjének második generációját képviselik. A társadalmi piramis csúcsáról történő politikusi rekrutálódás alól, ami a kettős monarchia időszakára jellemző, az ő karrierjüksem kivétel. Ami a rendi

¹⁷⁰ Igaz John Lukacs ezzel a megnevezéssel az 1870-es években született fiatalabb generációt illeti, talán nem követünk el nagy hibát, ha az 1890–1910-es évek aktív politikus-tudósainak, tudós-politikusainak nemzedékéhez soroljuk Berzeviczyt és az ifjú Eötvöst.

¹⁷¹ EÖTVÖS Loránd (Pest, 1848. júl. 27.–1919. ápr. 8. Budapest).

¹⁷² BERZEVICZY Albert (Berzevicze, 1853. jún. 7.–1936. márc. 22. Budapest).

¹⁷³ HORVÁTH Zoltán az 1896 és 1914 közötti társadalmi, politikai és művészeti élet meghatározó generációját nevezi így. HORVÁTH Zoltán: *Magyar századforduló, A második reformnemzedék története (1896–1914)*. Budapest, Gondolat, 1974.

társadalmi struktúra és politikai nemzetfelfogás természetes jelensége, sőt az állam és politikai élet alapja, – a politika világának rendi, örökletes újratermelődése – nem feltétlenül az a népképviselési rendszerben. A dualizmus politikai arénájának plurális-monocentrikus jellegét az is jól tükrözi, hogy a politikus-kiválasztódás részben továbbra is családi alapon szerveződik. E tekintetben a történészek által sokrétűen magyarázott és gyakran vitatott fogalom, az „utórendiség” kifejezés használata helyes a politikai aréna újratermelődésének magyarázatára. Jól ismertek a politikus dinasztiák a dualizmus népképviselési rendszerében: az Andrássyak, Apponyiak, a Tiszák, Esterházyak, stb., de még a Kossuth család is ilyen.¹⁷⁴

Az 1900-as nemzedékhez tartozó ifjabb Eötvös és Berzeviczy Albert is ebbe a körbe tartozik. Az apák, Eötvös József és Berzeviczy Tivadar együtt dolgoznak a kiegyezési törvényen kor- és politikus társakként, együtt ülnek a Sándor főherceg utcai képviselőház padsoraiban mint választott képviselők 1865 és 1870 között. Az ifjabb Eötvös is örökölt bárói címet visel, és Berzeviczy is a XIII. századig visszavezethető nagybirtokos nemesi családból származik. Szocializációs helyzetük is részben azonos az apákéhoz, ahogyan az iskoláztatásuk is.

Eötvös Loránd – apjához hasonlóan – arisztokrata hagyományok alapján 12 éves koráig a szülői házban kapja meg az iskolai alapokat és az apja mellett két jeles házitánító foglalkozik vele, Keleti Gusztáv és Vécsey Tamás. Az ifjú Eötvös 1860-tól kezdi meg iskolai tanulmányait a pesti piarista gimnáziumban, és itt is érettségizik. A kis Eötvös azonban korántsem volt olyan szorgalmas, mint az apja és nemzedékének két másik MTA elnöke hasonló korukban. A Szabó Zoltán által közzétett középiskolai bizonyítványa arról tanúskodik, hogy a kamaszodó Eötvös Loránd figyelme szétszórta, szorgalma „kielégítő” és bizony több tárgyból átlagosan vagy az alatt teljesít. A 8. osztályban már a sok „jó” minősítés mellett, mindössze egyetlen „elégséges” éktelenkedik a későbbi természettudós bizonyítványában, mégpedig pont a „Természettanok” rovata mellett.¹⁷⁵ Ez után az arisztokrata standard alapján – apjához hasonlóan – a jogi kurzust kezdi el a pesti egyetemen. Két évig folytatja jogi tanulmányait, és mellette, ahogy az előző generáció is,

¹⁷⁴ Kossuth Ferenc, a száműzött Kossuth Lajos fia is aktív szereplője lesz a politikai arénának. Apja halála után hazatért az emigrációból és a Függetlenségi Párt vezetője lesz, 1906. IV. 8. – 1910. I. 17. között pedig kereskedelemügyi miniszter volt.

¹⁷⁵ SZABÓ Zoltán: *Apa és fia. Élet és Tudomány, Eötvös Loránd Emlékkönyv I.*

természettudományi előadásokra is bejár.¹⁷⁶ Az ifjú Eötvös karrierútja itt tér el a többi MTA elnök tudós-politikusétól, ugyanis a dualizmus öt akadémiai elnöke közül ő az egyetlen természettudós. Eötvös Loránd apja minisztersége idején 1867-től a heidelbergi egyetemen tanul a kor neves vegyész professzorainál, de szakterületévé az elméleti fizikát választja és – apja intése ellenére – Königsbergbe megy tanulni. Az apjával állandó levelezésben lévő Loránd először nem találja meg számításait Königsbergben és már a félév lezárta előtt inkább a Spitzbergákra készülő expedícióhoz csatlakozna.¹⁷⁷ Eötvös József, értesülve fia szándékáról, levelében most már a königsbergi maradásra kérte Lorándot, hangsúlyozva, hogy mind hírnevének, mind tudós karrierjének ártana, ha nem folytatná tanulmányait. Bár anyagi kifogásokat ír az északi-sarki expedícióban való részvétele ellen, mégis valószínűbb, hogy az igazi indok a doktori fokozat mihamarabbi megszerzése volt az apa részéről.

Eötvös Loránd a tudomány világának első jelentős elismerésben 1870-ben részesült, amikor is a heidelbergi egyetemen doktori oklevelet szerzett. „Mai napon a doktorátust sikerrel lettem (...) – írja apjának. E fokozatot itt nemigen osztogatják, ha jól vagyok értesülve, ebben a félévben kívülem még csak egy jelöltnek adatott, s kultuszminiszteri örömed telhetik abban, hogy ez is magyar volt (...) Neve König Gyula, győri születésű – matematikus.”¹⁷⁸

Berzeviczy tanulmányait Kisztebenben, Lőcsén és Budapesten végezte, majd a nemes ifjak klasszikus hivatali pályájához szükséges jogi képzést kezdi el Kassán, aztán folytatta Pesten. Bírói államvizsgáját 1874-ben, mindössze 21 éves korában, teszi le. A klasszikus iskolázottság végállomását jelentő külföldi tanulmányút is mindkettejük számára megadatott. Berzeviczy bírói vizsgáját követően bejárta Ausztriát, Németországot, Franciaországot és Belgiumot, majd hazatérte után Eperjesen töltötte önkéntes éveit a katonaságnál, és tiszti vizsgát is tett. „1876-ban neveztettem ki – mondja lakonikus tömörségű önéletrésztében – Sáros megye tb. aljegyzőjévé, 1877-ben megnősültem

¹⁷⁶ Lónyay Menyhért mesélte Kónyi Manónak, hogy a természettudományi előadásokra is bejártak diáktársaival, és leginkább azokra, amelyeket magyar nyelven tartottak. Nem is annyira a diszciplína, mint inkább a vágy miatt, hogy magyar nyelvű előadást hallgathassanak.

¹⁷⁷ Eötvös Loránd természetszeretete a természetjárásban is megnyilvánult. Svájcban, Olaszországban állandó hegyi túrákat tesz. Megmászta a Monte-Rosát, 1869-ben pedig csatlakozni akart Petermann német földrajztudós északi-sarki expedíciójához.

¹⁷⁸ Eötvös Loránd levele Eötvös Józsefnek 1870. július 8-án.

Eperjesen, ugyanazon évben I. aljegyző lettem, 1879-ben tb. főjegyző és 1880-ban valóságos megyei főjegyző.”¹⁷⁹

A tudományos szféra ekkorra már szinte kötelező elismerésének számító, doktori címet 1877-ben szerezte meg *Rend és szabadság* című tudori értekezésével, az állambölcselet területén. A megyei hivatal viselése mellett 1878-ban az eperjesi Evangélikus Kollégium Jogakadémiáján a „Dessewffy Aurél tanszék” tanárává választották, ahol három éven keresztül politikát, nemzetgazdaságtant és jogtörténetet oktatott. Berzeviczynek a magyar politikatudományi oktatásban való szerepét az 1990-es évek után sem fedezték fel. A legtöbb politológiai egyetemi jegyzet meg sem említi nevét Concha, Pulszky, vagy később Magyarai neve mellett, pedig Berzeviczy 1880-ban az oktatásban szerzett tapasztalatai alapján és egyetemi jegyzet gyanánt írt meg *A politika és a morál* ¹⁸⁰ című munkáját.

Eötvös Loránd – Berzeviczyhez hasonlóan, de az előző nemzedéktől eltérően – szintén az egyetemi szférában kezdi el karrierútját. Ez egyben a tudomány és a politika alrendszerének differenciálódását is mutatja. Az ifjú Eötvös esetében, a természettudományi orientációja és szakterülete miatt, természetes, hogy az egyetem lesz karrierjének kiinduló pontja. Azonban a már hivatali, politikai pályára lépett Berzeviczy, oktatási szférába való visszacsatolódása azt mutatja, hogy ennek a generációnak az életében a tudomány intézményeiben elfoglalt pozíciók nélkülözhetetlen mutatóivá váltak a „tudós”-nak.

Míg a „tudós” jelző az apák generációjában az autodidakta Wesselényit ugyanúgy megillette, mint a doktori fokozattal bíró Lónyayt, addig a tudomány erős intézményesülésének következményeként – amely az előző generáció intézményteremtő tevékenységének köszönhető – a dualizmus ezen éveiben a „tudós” minősítés elsősorban az egyetemi oktatáshoz, valamint az eötvösi reformon átment MTA-hoz kötődött. Nem véletlen, hogy az intézményesülés eredményeként – amelyet Pokol Béla nemcsak a társadalmi alrendszerek funkcionális differenciálásával, hanem azok professzionalizálásával is összeköt¹⁸¹ – az 1900-as nemzedék két MTA elnöke már pályája elején is szorosan kötődött az egyetemi szférához.

¹⁷⁹ Berzeviczy Albert önéletrajza 1885, In: JÓNÁS Károly – VILLÁM Judit: *A Magyar Országgyűlés elnökei 1848 – 2002*. Argumentum Kiadó, 2002, 266.

¹⁸⁰ BERZEVICZY Albert: *A politika és a morál*. Eperjesi Evang. Gymn. Értesítője, 1880.

¹⁸¹ Lásd POKOL Béla: *A professzionizált intézményrendszerek elmélete*. Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1991.

Eötvös Loránd pedig elsődlegesen e szférában futja be karrierjét és a közéleti, politikai szerepvállalását soha nem oldotta el egyetemi, tudományos pályájától. Már 1871-től a pesti egyetem magántanára, ahol az elméleti természettant tanítja és egyben helyettes tanár. 1872–1878 között már „rendes tanári” címe van és 1878–1894-ben, majd 1896-tól haláláig a kísérleti természettan rendes tanára, 1891-92 között az egyetem rektora. 1891-ben kezdeményezésére megalakult a Matematikai és Fizikai Társulat, amelynek 1919-ig elnöke, a K.M. Természettudományi Társulatnak pedig 1880-tól élethosszig az alelnöke.¹⁸²

Eötvös Loránd, bár apja tekintélye és az akadémián való tevékenysége segítette ebben – de mint korának egyik legnagyobb magyar fizikusa jut az MTA elnöki székébe 1889-ben és végzi a magyar tudományos élet szervezését e pozícióban 1905-ig.¹⁸³ Eötvös levelezéséből tudjuk, hogy az apa és fiú rendre megtárgyalták a fontos kultúr- és tudánypolitikai kérdéseket. Loránd az egyetem intézményi feltételeinek javítását és a magyar tudomány ügyének előre vitelét látta feladatának, de ekkor is inkább, mint e munkaterület „dolgozója”, semmint az elődök által megmintázott státusférfi. Nem csoda tehát, ha a természettudós Eötvös rövid ideig – 1894. június 26. és 1895. január 15. között, mindössze hét hónapra – szállt be a politikai aréna aktív alakítói közé miniszterként. Ez irányú tevékenységéről a többi elnök munkásságának elemzésénél szólunk majd a következő fejezetekben.

Az ifjú Eötvössel szemben Berzeviczy szinte minden téren az első reformnemzedék nagy követője. Az elődök által adott karriermintát követi és a tudós-politikus pályája elsősorban a politikai szférában kezd ívelni. Míg az ifjabb Eötvös oktatáspolitikával is csak Trefort Ágoston felkérésére kezd foglalkozni,¹⁸⁴ s a képviselőség nem vonzó számára, addig Berzeviczy a megyei hivatalvállalás után mint megbecsült jogászprofesszor 30 évesen, 1881-ben kerül be az Országgyűlés képviselőházába. Politikai karrierje a Tisza Kálmán vezette Szabadelvű Párt képviselőjeként indul, és a dualizmus időszakán messze túlszárnyalva válik – a XX. század első felében – a XIX. század tudós-politikus típusának utolsó nagyalakjává. Karrierútja során változatlan pártállás mellett a XIX. század

¹⁸² Mindezek mellett jó néhány tudományos társaságnak a tagja, 1891-ben megalapítja a Matematikai és Fizikai Társaságot, melynek haláláig elnöke.

, 1910-ben a Porosz Tudományos Akadémia tagjává választják.

¹⁸³ Az MTA, levelező taggá – apjához hasonlóan – nagyon fiatalon, 25 évesen választja, 1873-ban. Rendes tag pedig tíz évre rá, 1883-ban lesz az ifjú Eötvös.

¹⁸⁴ Eötvös Loránd 1881-ben Trefort Ágoston felkérésére és miniszteri megbízásából kezdi el tanulmányozni a francia felsőoktatást. Oktatáspolitikusi karrierjét innen datálja a szakirodalom.

liberalizmusát képviselte. Ezért a dualizmusban szabadelvűnek, a Horthy korszakban már konzervatívnak minősültek politikai állásfoglalásai.

Berzeviczy politikai karrierje leginkább a Trefortéhoz hasonlítható. Mindkettejük számára a példakép Eötvös József, és mindketten a kultúrpolitika területének eötvösi határmegvonásához ragaszkodtak, ahogyan e területek fejlesztési irányvonalainál is. Berzeviczy még az irodalmi próbálkozások terén is az előző nemzedék eszményét követi, mely szerint tollal is kell a hazát szolgálni. Néhány próbálkozás után azonban ő is ugyanúgy felhagy ezzel, miként Trefort a '40-es évek elején és kizárólag a szaktudományok irányába fordult.¹⁸⁵ Trefort öt kormányban, 16 éven keresztül állt a magyar kultúrpolitika élén és ebből négy évig irányította közvetlenül az MTA-t. Berzeviczy három kormányban, két miniszter alatt és 10 éven keresztül volt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium tanácsosa (1884–1887) majd államtitkára (1887–1894). Tisza István kormányában pedig két évig miniszterként vezette a tárcát.¹⁸⁶ 24 évig tartó szabadelvű képviselőség után, és 10 éves minisztériumi vezetői tapasztalatával, 1905-ben Eötvös Lorándot váltja az akadémia elnöki székében, hogy 31 évig tartó intézményirányításával átvezesse az MTA-t egyrészt a XIX. századból a XX. századba, másrészt a XX. század első évtizedeinek nagy viharain.

Az elődökhöz hasonlóan mind Eötvös Loránd, mind Berzeviczy Albert karrierútjába bekövetkezik a politikai élettől való visszahúzódás a tudomány intézményei és kutatásai közé. Csak míg Eötvös Loránd az egyetemi oktatásnak, az apjáról elnevezett Eötvös Kollégiumnak, és a fizikai kutatásainak szenteli életét minisztersége után, és a politikai közéletbe már nem tér vissza,¹⁸⁷ addig Berzeviczy csak részlegesen vonul háttérbe 1906–1909 között, de már „1910-ben az ő indítványára vette fel az új párt a Nemzeti Munkapárt nevet. 1910-ben munkapárti programmal Budapest II. kerületének

¹⁸⁵ Berzeviczy egyetlen szépirodalmi próbálkozását, a *Deák históriák* című, folytatásos regényét, az *Eperjesi Lapok* publikálta.

¹⁸⁶ Berzeviczy államtitkár Tisza Kálmán (1875–1890), Szapáry Lajos (1890–1892), az Wekerle Sándor (1892–1895) első kormányában. Miniszter Tisza István első kormányában (1903–1905), de már 1884-ben Trefort Ágoston minisztériumában dolgozott tanácsosként.

¹⁸⁷ Ennek során állítja fel a róla elnevezett fizikai törvényt a folyadékok felszíni feszültsége és molekula-térfogata között, kidolgozza a felületi feszültség mérésére alkalmas, reflexiós módszert. A földmágnesség és gravitáció vizsgálataikor alkotja meg világhírű torziós ingáját. 1901-től kezdi el ingás méréseit a Balaton jegén, és 1907-től nagyszabású geofizikai mérésekbe kezd az ország különböző pontjain. Eötvös Loránd az aki 1908-ban Fekete Jenővel és Pekár Dezsővel közösen igazolta, hogy a gravitációs erő lényegében független a tömeg anyagi minőségétől, ami az általános relativitáselmélet kiindulópontja lett. Érthető, ha Albert Einstein Eötvös halálakor azt nyilatkozta: „A fizikának egy fejedelme halt meg.”

országgyűlési képviselői mandátumát szerezte meg.”¹⁸⁸ Az országgyűlés képviselőházának 1910. június 30-i megalakulásakor elnökké választják, ám e tisztségét csak közel másfél évig viselte, ugyanis a véderőtörvény tárgyalásának vitájában az intenzív obstrukciót nem tudta leszerelni és emiatt 1911. november 7-én lemondott házelnöki posztjáról. E cselekedete összhangban állt azzal a parlamenti értékrenddel, amelyet 1899-ben fogalmazott meg a *A parlamentekről* című munkájában.¹⁸⁹ 1917-ben lemondott képviselői mandátumáról, és a főrendiház tagjává nevezték ki, majd az országgyűlés feloszlata után ismét visszavonult a politikától. Berzeviczy karrierútjában is cezúra az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása. Tudományos és politikai pályája azonban messze túl megy az általunk vizsgált korszakon, és 1936-ig a Horthy korszak tudománypolitikájának és MTA-jának meghatározó alakjaként, egy letűnt kor politikus-típusának utolsó, nagy képviselőjévé vált.

Eötvös Loránd és Berzeviczy egyaránt tiszteleti tagjai voltak a Magyar Pedagógiai Társaságnak, ahogy az Akadémia Nagyjutalmát is mindketten elnyerték.¹⁹⁰ Az 1900-as nemzedék két MTA elnökének karrierútja szintén rávilágít arra a tényre, hogy a politikus típusok közül a tudós-politikus alakja nem rajzolható meg karrierút felvázolása nélkül, ahogyan az is világossá vált, hogy az első reformnemzedék „tudós-hazafiságon” nevelődött, majd tudós-politikussá vált státuszfőfijai egyben karriermintát adtak az 1900-as nemzedék egy részének, és bizonyos szakpolitikai területek szervesen összenőttek alakjukkal. A dualizmus általunk vizsgált öt jelentős tudós-politikusa közül négy azonos szakpolitikai területen vált a politika meghatározó aktorává. Ez mindenképp sajátos ismerve lesz az MTA politikus-elnökeinek, elnök-politikusának, hiszen korántsem törvényszerű, hogy az ötből négy – eltérő tudományos szakismeretek mellett – a dualizmus legjelentősebb vallás- és közoktatási minisztereit adják. Trefort, mint kiváló közgazdász, bármelyik gazdasághoz kapcsolódó tárcát vezethette volna, ahogyan Berzeviczy elismert jogászprofesszorként és kiváló külügyi ismeretekkel és kapcsolatokkal bíró politikusként¹⁹¹ mind az igazságügyi-, mind a külügyi tárcát igazgathatta volna. Mégis, az általunk vizsgált

¹⁸⁸ JÓNÁS Károly: *Berzeviczy Albert*. In: JÓNÁS Károly-VILLÁM Judit: *A Magyar Országgyűlés elnökei 1848–2002*. Argumentum Kiadó, 2002.

¹⁸⁹ E művét szintén kevesen említik a kor jelentősebb politikatudományi művei közül, pedig színvonala és megállapításai alapján méltán hivatkozhatna rá a szakirodalom.

¹⁹⁰ Eötvös Loránd 1896-ban, Berzeviczy 1923-ban.

¹⁹¹ Berzeviczy a politikai- és tudománydiplomáciában egyaránt kimagasló személyiségnek számított. Házelnökként és MTA elnökként egyaránt több delegációval járt Európa országaiban. Széles körű ismeretsége volt és őt is nagy megbecsülés övezte külföldön. Mindezt jól jelzi, hogy 1920-tól 13 éven keresztül, 1933-ig volt a Magyar Külügyi Társaság társelnöke.

tudós-politikusok alakjához, Eötvös József modellteremtő MTA elnöksége, valamint vallás- és közoktatásügyi minisztersége után, a „cultus”¹⁹² politika szakterülete és miniszteri tárcája forrt hozzá. Kivételt egyedül Lónyay Menyhért képez, aki MTA elnöksége ideje alatt azonban szintén fontos szerepet töltött be az akadémia által végzett tudományszervezésben.

A következő két fejezetben az öt tudós-politikus, Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston, Eötvös Loránd és Berzeviczy Albert akadémián és miniszteri székben képviselt politikáját vizsgáljuk meg a dualizmus időszakában.

¹⁹² A kifejezés, a bécsi Ministerium des Cultus und Unterrichts tárcamegnevezésből származik. A „cultus” kifejezés eredetileg csak azt fejezte ki, hogy a minisztérium vallási ügyekkel is foglalkozik. A magyar „kultuszminisztérium” szavunk viszont már általános szakpolitikai területek miniszteriális igazgatását jelentette és jelenti ma is, olyanokat, amelyek még a vallás- és oktatásügyön is túlmutatnak, magukba foglalva a művelődéspolitikai többi területét is.

3. Tudós-politikusok az MTA és miniszteri tárcák élén

(Eötvös, Lónyay, Trefort)

„A sorshatalmak tartós frigyét látszottak kötni Akadémiánk és az Eötvös bárók nemzetsége között. Munkásságunknak most már száz évre tehető idejéből nyolcvankét éven át előbb az egyik, majd a másik Eötvös működése és neve szolgált javára és díszére tudós Társaságunknak.” – kezdte Berzeviczy Albert akadémiai megnyitó beszédét 1929. május 12-én. És valóban, ha a két Eötvös akadémiai működését vizsgáljuk, akkor megállapíthatjuk, hogy a megelőlegezett bizalmat, amelyet Eötvös József 1835-ben, 22 évesen kapott a Tudós Társaságtól, többszörösen adta vissza, nemcsak saját munkája, hanem fia révén is a Magyar Tudományos Akadémiának.

A szabadságharc leverése után – R. Várkonyi Ágnes megfogalmazása szerint – a „törvényen kívüliség” állapotába kerül az Akadémia és az 1848-as, majd a függetlenségi nyilatkozat után tett támogató állásfoglalásai miatt még a megszűnés fenyegető lehetősége is felvillant a Tudós Társaság előtt. Tagjainak jelentős része vagy emigrációban, vagy börtönben volt Világos után és a bécsi centralizációs törekvések még azt is kilátásba helyezték, hogy a Magyar Tudós Társaságot a bécsi osztrák akadémiaiba olvasztják be.¹⁹³ Teleki József elnök 1850. január 16-án körlevélben szólította fel az Akadémia tagjait munkájuk önzetlen folytatására, mellyel a hazának és az intézetnek egyaránt tartoznak. A betegeskedő elnök és másodelnök helyett a császárhű Andrássy György alapító tag másodelnökké választásával 1850. június 10-én indult újra a munka az Akadémián.

„Az Akadémiát az osztrák kormány nem tekintette országos intézetnek. Felsőbb utasításra, az 1852. évi egylettörvény értelmében fennállási engedélyért kellett folyamodnia. Az engedély az alapszabályok jóváhagyásával együtt csak 1858 végén érkezik meg. Az akadémia tehát törvényen kívüli állapotban él, mégpedig kettős életet.”¹⁹⁴ – írja R. Várkonyi. Az egyik a látható, a másik a láthatatlan akadémia élete, amely részben az intézmény falai között és bizottságaiban, részben azon kívül a tagok szellemi

¹⁹³ Az Osztrák Tudományos Akadémiát a császár alapította 1847-ben, részben magyar, részben európai minták alapján.

¹⁹⁴ R. VÁRKONYI Ágnes: *Törvényen kívüliségben*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Főszerkesztő: Pach Zsigmond Pál, Budapest, 1975, 88.

kisugárzásában működik. Az első vezetője Dessewffy Emil gróf¹⁹⁵, a második pedig Eötvös József báróhoz és centralista köréhez kapcsolódik.

Eötvös József, az 1850-es évek abszolutizmusában, a Tudós Társaságban leli meg – ahogy kortársai közül többen is – a közszereplés lehetséges formáját. Nem nyílt politikai szerepvállalás ez, hanem nyilvános elkötelezettség a magyar nyelv és tudományok ügye iránt, amelyben Széchenyi alapításától kezdve az Akadémia élen járt. A forradalom és szabadságharc utáni Akadémia újjászervezése gr. Dessewffy Emil nevéhez kötődik. A konzervatív politikus és közigazdász már 1853-tól meghatározó alakja a Társaságnak, azonban 1855-től kezdődő elnöksége egyben új korszak beköszöntét is jelentette az Akadémia életében. Minden bizonnyal azért is, mert ugyanazon a napon, 1855. április 17-én a Társaság Dessewffy Emil mellé, Eötvös Józsefet választotta másodelnöknek.

Dessewffy és Eötvös között jelentős politikai nézetkülönbségek voltak, azonban az Akadémia társadalmi szerepfelfogásában nézeteik alapvetően egyeztek,¹⁹⁶ ahogy az Akadémia önállóságába vetett hitük is azonos volt. „1850 és 1858 között az Akadémia jövedelme 16 022 forintról 64 977,97 forintra növekszik. Ennek egy része adományokból, másik része pedig a könyvek, a kiadványok bevételeiből származik. Tudományos célokra azonban szerény összeget fordíthat, mert adót kell fizetnie, és az államadósságból is részt kell vállalnia. Mégis bővíteni tudja munkálkodásának körét. Kiadja az *Akadémiai Értesítőt* és új, enciklopedikus jellegű folyóiratot indít, az *Új Magyar Múzeumot*.”¹⁹⁷ – foglalja össze az Akadémia ezen néhány évét R. Várkonyi. Az MTA történetével foglalkozó szakirodalom¹⁹⁸ a reformkori és a modern MTA közötti határt az 1858. december 20-án megnyitott „Ünnepi Közülés”-ben látják. Sőtér István az „újrakezdés nagy aktusának”¹⁹⁹ nevezi a nagygyűlést, amely valóban mérföldkő az Akadémia életében. S bár e

¹⁹⁵ Dessewffy Emil gr. (Eperjes 1812. február 16. – Pozsony 1866. január 10.) közigazdász, konzervatív politikus. Az MTA levelező tagja 1843-tól, igazgatója 1853-tól, elnöke 1855. április 17. – 1866. december 10. között, haláláig. Dessewffy Aurél öccse, aki következetes konzervatív politikát folytatott, 1846-ban ő szövegezi a Konzervatív Párt programját. A forradalom és szabadságharc ideje alatt ő is visszavonul a politikától. Az abszolutizmus éveiben lesz az Akadémia meghatározó, majd első embere. Ő szövegezi az 1860-as októberi diplomát, az 1861-es Országgyűlésen a Felirati Párthoz csatlakozik, de továbbra is konzervatívnak vallja magát. Célja a kiegyezés, melyhez ő maga is aktívan hozzájárult javaslataival, ám már nem érte meg törvénybe iktatását.

¹⁹⁶ Eötvös József 1866-ban Dessewffy Emil felett tartott emlékbeszédében ezt külön hangsúlyozta.

¹⁹⁷ R. VÁRKONYI Ágnes: id. mű

¹⁹⁸ Lásd: *A Magyar Tudományos Akadémia első évszázada*, Budapest, Franklin Társulat Nyomdája, 1926. és *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, című kötetek tanulmányait. Különösen Kosáry Domokos, R. VÁRKONYI Ágnes, Vekerdi László és Vörös Antal korszakra vonatkozó tanulmányai.

¹⁹⁹ SÖTÉR István: *A sas és a serleg, Akadémiai arcképek*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 52.

mérőföldkönek Dessewffy nagy visszhangot kiváltott elnöki beszédét szokták tekinteni, a korszakváltást már egy négy nappal korábbi, csendesebb esemény is jelzi.

A Bach-korszak Akadémiáján nincs fényesebb győzelme a liberalizmusnak annál, hogy a francia és angol polgári állam nagy tudós-politikusait 1858. december 16-án az MTA külső tagjaivá választják. Macaulay, Guizot, Tocqueville és Montalambert külső tagsága már egyértelműen Eötvös befolyását jelzi és az sem vitatható, hogy ifjúkori példaképeit, a rá nagy befolyást gyakorló európai gondolkodókat terjesztette elő akadémiai tagságra. Macaulay *The history of England from accession of James the second* című, 1849 és 1861 között megjelent tíz kötetét megtaláljuk Eötvös könyvtárában. Bényei Miklós állítása szerint bizonyítható, hogy Eötvös az utolsó kötet kivételével olvasta a művet, ahogy beszerezte az 1853-ban megjelenést *Speeches* című, Macaulay beszédeit tartalmazó két kötetet is. Guizot-t pedig már 1836–1837-es párizsi útján személyesen is megismerte,²⁰⁰ és az *Uralkodó eszmék*-ben az 1830-as párizsi forradalom tudós-politikusának négy munkájára is hivatkozik. Tocqueville-nak, ahogy több neves állambölcseletnek és politikusnak is, elküldte az *Uralkodó eszmék*-et, és Tocqueville épp 1858. július 1-én írt levelében méltatja és köszöni meg Eötvösnek a könyvét. Szintén ismert Conchától Eötvös és Montalambert barátsága és levelezése, amelyben a kor állambölcseleti nagyjainak szerepére is kitérnek.²⁰¹ Később szintén a liberális eszmeáramlat több jeles európai alakja válik akadémiai külső taggá, akik közül talán a két legjelesebb John Stuart Mill²⁰², akit már Eötvös elnöklete alatt, 1868-ban választanak meg²⁰³, majd a Lónyay időszakban az angol politika „great old man”-je, Gladstone miniszterelnök²⁰⁴ válik az MTA tagjává.

²⁰⁰ Bényei Miklós idézi Molnár Aladárt, Eötvös minisztériumi titkárát, aki Eötvös és Guizot kapcsolatáról mondja: „Párizsban léte alatt sokáig mindennapos volt Guizot házában, s vele, épen annak ministersége idején közel bizalmas viszonyban állt.” BÉNYEI: U.o.

²⁰¹ CONCHA Győző: *Eötvös József és Montalambert barátsága*. Budapest, Szent István Társulat, 1918.

²⁰² John Stuart MILL (London 1806. máj. 20. – Avignon, 1873. máj. 8.) angol liberális filozófus, közgazdász, akinek munkája a deduktív és induktív logika alkalmazásáról a tudományban, ebben a korban nagy hatást gyakorolt az MTA kutatási munkájára. Művét az Akadémia Szász Béla fordításában magyarul is megjelent, Mill, János Stuart: *A deduktív és induktív logika rendszere, mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszerének előadása*. I-III. MTA, Filozófiai írók tára. 1874–1877.

²⁰³ Ebben az évben vált levelet Eötvös és MILL. Az Eötvös levél történetét és J.S. Mill magyar kapcsolatát legteljesebben talán Gál István dolgozta fel *John Stuart Mill magyar kapcsolatai* című munkájában, In: GÁL István: *Magyarország és az angolszász világ*. Budapest, Argumentum – OSZK, 2005, 505–514. Gál István munkásságának összefoglalása, több tanulmányának újraközlése e kötet, amely számtalan adalékkal szolgál a XIX. század angol–magyar, magyar–angol kapcsolatok vonatkozásában.

²⁰⁴ William Ewart Gladstone (Liverpool, 1809. dec. 29. – Hawarden 1898. máj. 19.) angol tudós-politikus, aki élete során négyszer volt miniszterelnöke Angliának, és akit – Deákhhoz hasonlóan – „nagy öregnek”

A megújulásnak egy másik fontos aspektusát a személyi és generációs változások jelentették, amelyek ebben az évtizedben érintették az MTA-t. Sőtér István adatai szerint az Akadémia 70 tagját veszítette el az '50-es években és 74 új tag került a Társaságba. Vagyis Teleki József, Bajza József, Vörösmarty Mihály, Döbrentei Gábor helyét már egy újabb generáció, de még az első reformnemzedékhez tartozó akadémikusi kör veszi át, mint Lónyay Menyhért, Arany János, Jókai Mór, Gyulai Pál vagy Hunfalvy János. „Az 1858-as újrakezdés a reformkori Akadémia helyébe egy másikat, igényeiben polgáribbat léptet. Toldy leköszönése a titoknokságról 1861-ben, s helyébe Szalay László, 1865-ben pedig Arany János megválasztása, majd Eötvös József egy esztendővel később kezdődő elnöksége: mindez együtt az Akadémia új korszakának kezdetét jelzi. E korszakot a polgárosodási igény következetes érvényesítése – a társadalmi és a természeti tudományok párhuzamos kibontakozása – és a bizottsági rendszer megszületése jellemzi.”²⁰⁵ Dessewffy Emil a fordulat évében kezdeményezi azt a nagyszabású gyűjtési akciót, amelynek célja az Akadémia székházának felépítése. Az országos összefogás a magyar tudomány méltó fellegvárának megépítésére szinte mozgalommá vált, és közéleti megnyilvánulásnak minősült az adakozás. Ennek sikere, hogy 1865-re felépül az MTA jelenlegi székháza, és a Társaság alaptőkéje 2 millió Ft-ra nőtt. A megnyitó ünnepségen a dualizmus előtti pezsgő közélet legjelentősebb alakjai ülnek a padosorokban, akiknek meghatározó részét Eötvös centralista köre adja. Azok, akik a '40-es években a „doctrinair-phalanx” tagjaiként a Pesti Hírlapban és a rendi országgyűlésen fejtették ki tudós-politikusi nézeteiket, és a kiegyezéshez vezető utat már részben az Akadémia bástyái mögül mutathatták a magyar társadalomnak.²⁰⁶

Deák Ferenc 1848 utáni passzivitása is az Akadémia keretein belül kezd oldódni, pedig 1839-es megválasztása után ő nem kapcsolódik be az intézmény életébe. Eötvös Józseffel bár egy napon és ugyanolyan szavazataránnyal emeli tiszteleti tagjává a Társaság,²⁰⁷ Deák tizenhat évig nem vesz részt az Akadémia működésében. Először 1855. február 16-án, a Társaság első elnökének, gr. Teleki Józsefnek a tiszteletére rendezett emlékülésén jelent meg, hogy meghallgassa Toldy Ferenc emlékbeszédét. Két hónappal

neveztek politikustársai. Homérosz-kutatásai és liberális szellemű állambölcseleti röpiratai miatt az MTA első miniszterelnöksége idején (1868–1874) választotta külső taggá 1873-ban.

²⁰⁵ SÖTÉR István id. műve, Id. mű 53.

²⁰⁶ A Beksics által felsoroltak közül 1865-re mindenki tagja lesz az Akadémiának, utolsóként Madách Imre is, akit *Az ember tragédiája* című munkájáért 1863-ban választanak taggá.

²⁰⁷ Deákot és Eötvöst egy napon, 1839. november 23-án, és mindkettőjüket 21 igen és 3 nem szavazattal választotta tiszteleti tagnak a Tudós Társaság.

később – mintha a tizenhat évvel korábbi novemberi napot ismételné meg az Akadémia –, április 17-én, Eötvös Józseffel együtt, az Igazgató Tanács tagjává választják, majd a törvénytudományi osztály elnöke lesz és tevékenyen vesz részt az Akadémia ügyrendjét átalakító bizottságban. Eötvös és Deák párhuzamos aktivitását a külföldi szemlélő nem véletlenül látta azonos erejűnek. A későbbi „Deák-párt” megnevezés ugyanis Ausztriában következetesen „Deák-Eötvös” néven volt ismert a korabeli osztrák sajtóban, közéletben.

Bach menesztése, majd az 1860-as októberi diploma, és az 1861-es februári pátens, valamint a választások szintén új idők beköszöntét jelezték. Már nemcsak az Akadémia keretei adták a közszereplés lehetőségét, hanem az egész ország nyilvánossága. Az 1861-es országgyűlésben a dualizmus öt MTA elnökéből, három – Eötvös József, Lónyay Menyhért, Trefort Ágoston – ismételten képviselői mandátumot szerez és szintén képviselő lett az aktuális elnök, Dessewffy Emil is. Mindannyian, bár politikai álláspontjaik különböztek, a Felirati Párt oldalán és Deák mellett állnak. Az országgyűlési naplók tanúsága szerint Dessewffy kivételével mindhárman hozzászóltak a felirati vitához, legaktívabban közülük Eötvös. 10 felszólalásából 7 tartozik e témakörbe,²⁰⁸ de hozzászólt Lónyay Menyhért nagy témájához, az „Országos pénzalapok megvizsgálásáról” szóló vitához is. Országgyűlési szerepléseikből világossá válik, hogy Deák mellett Eötvös a legbefolyásosabb véleményalkotó, ahogyan az is, hogy nem véletlenül lesz Lónyay a kiegyezés közgazdasági fejezeteinek főtárgyalója 1866–1867 során. Trefort pedig Eötvös és Lónyay háttérembere. Eötvösnek politikai, Lónyaynak szakmai, gazdaságtudományi atnácsadója. „Szürke eminenciás” ő, aki mindössze 3 alkalommal szólalt fel az 1861-es országgyűlésen, minden alkalommal Eötvöst támogatva.²⁰⁹ A tudós-politikusok a forradalom utáni bő egy évtizedben csak a tudományos közélet és az Akadémia keretein belül képviselheték a magyar ügyet. 1861-től a kiegyezéshez vezető hat és fél esztendőben viszont a politikai szabadság térnyerése az ország nyilvánosságát adja vissza a tudós-politikusok tevékenységének. Lónyay már 1857-től a Pesti Naplóban²¹⁰ publikál újra, és Dessewffy mellett a Magyar Földhitel Intézet élén szerez szakmai tekintélyt. Eötvös és Trefort Deák 1865-ös húsvéti cikke után tesznek ismét, az egész ország nyilvánossága előtt, politikai állásfoglalást. Létrehozzák a *Politikai Hetilap* című újságot, amelyben a

²⁰⁸ Országgyűlési Napló, 1861, I. 147, II. 73, 90, 92, 95, 98, 106.

²⁰⁹ Még az „Ülésterem ventilációja” kapcsán is barátja, sógora mellett áll. Országgyűlési Napló, 1861. II. 228.

²¹⁰ A Pesti Napló 1855-től Kemény Zsigmond báró szerkesztésében a nemzeti politikai ellenállás, a Deák Ferenc-i passzív rezisztencia szócsöve, majd a Deák-párt politikájának közvetítője lesz.

liberális átalakulás, a polgári állam kiegyezésen nyugvó modelljét és programját vázolják.²¹¹ „Báró Eötvös József és Trefort Ágoston attól tartottak, hogy Deák „passzív” politikája következtében a konzervatív arisztokrácia fogja magához ragadni a kezdeményezést, ezért az aktív kiegyezési politika szócsövéként megalapították a Politikai Hetilapot (1865–1866), amelynek szerkesztését Keleti Károlyra bízta.”²¹² – írja Buzinkai Géza a lap indításának indokaként.

A '60-as évek nagy problematikái, a közjogi-, a nemzetiségi- és a tudománypolitika irányának kérdése elválaszthatatlan egységet alkot Eötvös – és hozzá kapcsolódva Trefort – nézeteiben. A magyar nemzet jövőjét a duális állammodell közjogi keretei között képelték el, amelyben a nemzetiségek liberális kormányzás mellett integrálódnak, és a nemzeti, állami kultuszpolitika alapja az oktatás általános és kötelező jellegének kialakítása lesz. Eötvös már 1861-ben világosan képviseli ezt az alapállást. A nemzetiségi törvényjavaslat előkészítésének bizottsági elnökeként az anyanyelv használat és anyanyelvi oktatás fontosságát hangsúlyozza, amely miatt több nemzetiség fejezi ki nagyrabecsülését. „Hálairatot” kap ez ügyben a segesvári szászoktól 50 aláírással,²¹³ és a máramarosi ruténektől is, 45 aláírástól.²¹⁴ Eötvös országos és általános politikai elismertségét pedig az is jól mutatja, hogy 1861 januárjától Esztergom,²¹⁵ Békés²¹⁶, Nagyvárad²¹⁷, Szatmárnémeti²¹⁸ tiszteletbeli képviselőjükké, Máramaros²¹⁹ és Kraszna-megye²²⁰, valamint Csík, Gyergyó és Kászon Székek²²¹ képviselő bizottmányuk tiszteleti tagjává választották.

Tudománypolitikai programját is már 1861-ben ismerteti az Akadémián. Majd 1863-ban a Magyar Orvosok és Természetvizsgálók pesti nagygyűlésén fejti ki

²¹¹ Antall József a lap megjelenésének 100. évfordulóján részletes tanulmányban elemzi Eötvös és Trefort lapjának, valamint Eötvös Józsefnek a szerepét a kiegyezéshez vezető úton – melyre e dolgozat külön nem vállalkozik. ANTALL József: *Eötvös József Politikai Hírlapja és a kiegyezés előkészítése 1865–1866*. Századok, 1965.

²¹² BUZINKAY Géza: *Kis magyar sajtótörténet*. Budapest, Haza és Haladás Alapítvány, 1993, 59– 60.

²¹³ b. Eötvös Józsefnek, mint liberális politikusnak küldött hűségnyilatkozat a segesvári szászoktól, Segesvár 1860. dec. 25. német nyelvű, 50 aláíró, MTA Kézirattár, Ms 10.221/c

²¹⁴ b. Eötvös Józsefnek, az 1861. évi nemzetiségi törvényjavaslatot előkészítő bizottság elnökének, a máramarosi ruthének hálairata, Máramaros 1862. márc. 1, 45 aláíró, MTAK Kézirattár, Ms 10.221/b

²¹⁵ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/f.

²¹⁶ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/g.

²¹⁷ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/h.

²¹⁸ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/i.

²¹⁹ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/m.

²²⁰ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/n.

²²¹ Eredeti okmány: MTA Kézirattár, Ms 10.221/l.

álláspontját. Ebben tovább viszi azt a gondolatot, amelyet már az *Uralkodó eszmék*ben is kifejtett, hogy az egyoldalú nemzeti tudományszemlélet nem felel meg a tudomány nemzetközi logikájának. Így a korszerűség az Akadémia életében, a hagyományosnak mondható magyar nyelv művelése mellett, a tudományok nemzetek felettiségének képviselőjében kell álljon. Eötvös, mint tudós-politikus, egyszerre jelöli ki ezáltal a tudomány legfontosabb intézményének irányvonalát és határozza meg a magyar állam művelődéspolitikájának későbbi alapjait, és formálja MTA elnökségének, valamint a kiegyezés utáni miniszterségének programját.

Az MTA-nak a természettudományok fejlődésében játszott szerepét is ahhoz a struktúraváltáshoz köthetjük, amelyet Eötvös és Arany Akadémiája jelent 1866-tól, és amelynek legjelentősebb alkotása az MTA 1869-ben elfogadott és – néhány módosítástól eltekintve – 1945-ig érvényben maradt új alapszabálya volt.²²² Dessewffy halálával a centralisták csoportja mind szellemi, mind intézményi befolyás szempontjából teljesen birtokba veszik az MTA-t. Politikai szerepvállalásuk már az 1865-ös országgyűlés megnyitásától világos, amelynek képviselőházában 1865. december 10-től, ismét mindhárom dualizmus kori MTA elnök ott ül, és aktív vitázói a Magyar Nemzeti Múzeum dísztermi üléseinek.²²³ Csengery Antal – akinek jegyzői és, Szalay halála után, titoknoki feladataiért 1865 januárjában Deák javaslatára nyilvánít írásos köszönetet az Akadémia – a következőket írja naplójába az országgyűlés megnyitója után: „Azt hívók, hogy az országgyűlésen, mely előttünk áll, mi, az úgynevezett Deák-párt²²⁴, két szélső párt között

²²² Eötvös már Széchenyi 1842-es beszéde után egyértelműen azok közé tartozik, aki a Tudós Társaság természettudományok irányába való nagyobb fokú nyitását, és a „költők akadémiajának” modern tudományos társasággá formálását szorgalmazta. Az Arany, Csengery és Eötvös által kidolgozott új alapszabály az MTA modern tudományos intézménnyé alakítását jelentette. Kónya Sándor írja az alapszabály lényegi elemeit összefoglalva: 120Az alapszabály három tudományos osztályt határoz meg: I. Nyelv és Széptudományi Osztály, II. Bölcsészeti, Társadalmi és Történeti Tudományok Osztálya, III. Matematikai és Természettudományok Osztálya. Az Igazgatótanács szerepe, összetétele jelentősen megváltozott. Hatáskörében az Akadémia vagyonával való gazdálkodás, az Akadémia pénzügyeinek intézése maradt. Az elnök, alelnök, a főtitkár mellett 24 tagja volt.” KÓNYA Sándor: *A Magyar Tudományos Akadémia Történetéből 1825–1996*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999, 22. Az alapszabály részletes ismertetését és változásait lásd: VÖRÖS Antal: *Az új alapszabályok*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 143–148.

²²³ A képviselőház – a felsőházhoz hasonlóan – ekkor még szintén a Nemzeti Múzeumban kezdi meg munkáját, és csak a következő évben költözik át a rekordgyorsasággal, nyolc hónap alatt felépített Sándor utcai (ma Bródy Sándor utca) képviselőházba.

²²⁴ A Deák-párt valójában csak 1866 végén jött létre. Deák halogatta a párttá alakulást, azért, hogy a kiegyezést minél kevesebb politikai megosztottsággal fogadja el a képviselőház. Hívei követelésére novemberben mégis „párt”-ként definiálja magát Deák és köre.

foglalandunk állást. Egyik szélsőség lesz, mely semmi áron, másik, mely minden áron ki akar egyezkedni.”²²⁵

A kiegyezés – Ferenczi László megnevezésével – „aranytartaléka”, így áll a határozati, ’48-as párt és a konzervatívok között. Az Eötvös által vezetett Akadémia és a Deák-párt közötti „átjárás”-t jól tükrözi a Deák-párt klubhelyének megválasztása. A honorácior, és képviselői pártok ekkor – az országgyűlésen kívül – klubokban politizáltak. Nem párttagság, hanem klubtagság döntötte el, hogy ki melyik tömörüléshez tartozik.

Előszeretettel választottak klubhelységeket szállóban, vgy nevesebb belvárosi épületekben..²²⁶ A Deák-párt klubja viszont közvetlenül az MTA épületével szemben, a mai Roosevelttéren, az egykori Lloyd-palotában volt. Talán a két épület közötti – szó szerinti – átjárhatóság is döntő szerepet játszhatott a klub helyének kiválasztásában. Amikor 1866-ban a képviselőház az Ybl Miklós tervezte egyemeletes országházba költözik, Deák közvetlen környezetét szintén az MTA centralistái, a „beksicsi” tudós-politikusok adják. A patkó alakú, meglehetősen zsúfolt padsorokban már politikai csoportosulások szerint, de kötött ülésrend nélkül ülnek a képviselők. A képviselőháznak ekkor ugyanis még nincs mai értelemben vett ülésrendje, ezért is értékesek Estók János ez irányú kutatásai, mely szerint: „A jobb oldali padsorok szélén a konzervatív politikusok, Deák Ferenc helye a harmadik pad végén, a padsorok közötti átjárónál volt. Körülötte közeli barátai ültek: Eötvös József, Kemény Gábor, Csengery Antal és Klauzál Gábor. A bal oldali padok szélén, de már a bejáratú túloldalán, a „balközépen” Nyáry Pál foglalt helyet.”²²⁷ Nem tudjuk pontosan, hogy Trefort hol ült, de nagy valószínűséggel Eötvös mellett, vagy közvetlen közelében. Lónyayról sincs ülésrendi adat, azonban közismert tény, hogy az országot újjáteremtő országgyűlésen már befolyásos közgazdászként tevékenykedik és Deáknak, – ahogy naplójában és baráti levelezésében nevezte, „az öreg”-

²²⁵ Idézi Estók János. ESTÓK János: *Magyarország története 1849–1914*, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999, 95.

²²⁶ A legnagyobb ellenzéki tömörülésnek – a pártfúzió előtt – a balközépnek a Nádor utcában a Tigris Szállóban volt a klubja, ezért „tigrisek”-nek is nevezték őket. Az utca 5. számú épületének homlokzatán ma is látható a tigris szobor.

²²⁷ ESTÓK János: *Magyarország története 1849–1914*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 1999, 95. Fontos megjegyezni, hogy Estók János az ülésrend leírásának forrását nem jelölte meg munkájában. Valószínű, hogy sajtókutatásokból vette leírását. Az Országgyűlési Könyvtár is gyűjti az 1892 előtti ülésrendekre vonatkozó adatokat, ám vezetője, Jónás Károly szerint csupán minimális korabeli sajtóinformációkból lehet a parlamenti patkó ülésrendjének egy részét feltérképezni. Ez egyébként fontos mutatója a pártformációk laza hálószerűségének, amely tényre eddig egy politikatörténeti munka sem hívta fel a figyelmet.

nek²²⁸ – valamint Andrassy Gyulának volt a gazdasági és pénzügyi tanácsadója, majd a duális állammodell gazdasági rendszerének lesz a főtárgyalója magyar részről.

Míg a reformnemzedék politikusainak egy jelentős része az 1867 évi. XII. törvénycikk, a kiegyezési törvény elfogadását tartotta pályája beteljesedésének, addig a politikai aréna ellenzéki része nemzeti tragédiaként értékelte ezt. A Deák-párti tudós-politikusok pedig a teóriák tettekké formálásának lehetőségét látták benne.

Az MTA dualizmus kori elnökei közül ketten is tagjai lettek Andrassy Gyula 1867. február 19-én megalakuló kormányának. Eötvös József már elnököl az Akadémián, amikor megfellebbezhetetlen tekintélyként, az egyetlenként, aki az 1848-as Batthyány-kormányak is tagja volt, 19 év után újra vallás- és közoktatásügyi miniszter lesz, Lónyay Menyhért pedig a pénzügyminiszteri tárca élére kerül. A tudós-politikusok MTA-hoz való kötődése kapcsán már jeleztük, hogy az Andrassy-kormány 17 tagjából 10 volt tagja az Eötvös József által vezetett „centralista Akadémiának”.

Eötvös Józsefnek és Lónyay Menyhértnak világos koncepciójuk volt saját szakminisztériumuk vezetésére és célkitűzéseire vonatkozóan. Aktuális politikai nézeteiket, álláspontjaikat pedig – ahogy korábban – ezekben az években is gyakran egyeztetették. Erről tanúskodik mind Eötvös Lónyayval való levelezése,²²⁹ mind Lónyay naplója, vagy korábbi jegyzetei. Lónyay már 1864-ben azt írja, hogy „Eötvössel nyáron sokat beszélgettünk a lehető jövőről – akkor vérmes reményei voltak. A napokban már igen lehangolva voltak azok.”²³⁰ De Eötvös is mindig „Kedves Barátom!” megszólítással, tegező viszonyban, és bizalmasan fordult Lónyayhoz. Gyakran valamit kért tőle leveleiben. Támogatást, tájékoztatást, vagy mint utolsó levelében, akadémiai munkájában való kisegítést.

Eötvös művelődéspolitikai alapvetései már a '40-es években összefonódtak a haza haladásának eszméjével. „(...) szükség, hogy a nép az ipar üzésére képes legyen, s ez csak akkor remélhető, ha az értelmi műveltség egy bizonyos fokán áll. Az iparnak fő eszköze az ember, nem anyagi ereje, mely napjainkban erőművek által pótoltatik, hanem értelmi tehetségei által.”²³¹ – írja 1846-ban. Az *Uralkodó eszmékben* pedig a szabadság fogalmát és értelmezési lehetőségét köti össze a műveltséggel. Mind az egyéni, mind a politikai

²²⁸ Az MTAK Kézirattárban őrzött Lónyay kéziratok számtalan feljegyzése tanúsítja, hogy Lónyay tiszteletből és az elismerés hangján nevezi Deákot „az öreg”-nek.

²²⁹ Eötvös J. levelei Lónyay Menyhérthez. MTAK Kt, Ms 5304/179-186.

²³⁰ Lónyay-jegyzetek. 1864, MTAK Kt, Ms 5306/4.

²³¹ *Pesti Hírlap*. 1846. május 12.

szabadság kiteljesedésének alapfeltételét látja a műveltségben, és így jut el végső következtetéséhez, hogy „Magyarország jövőjének kérdése kultúra kérdés”, amely mondatát talán a legtöbbször leljük fel műveiben, beszédeiben.

Eötvös mindezek, és korábbi miniszteri tapasztalatai alapján lát hozzá az oktatás és a magyar művelődés nagy kérdéseinek rendezéséhez. Lónyay gazdaságtudományi gondolkodása, a számok, az államadósság, a hitelek, a bankügy világában természetesen a reálpolitikus gondolkodását mutatja. Azonban Eötvös oktatásról, vallási toleranciáról, művelődésről és nemzetiségi kérdésekről vallott ideái is igen gyorsan a reálpolitika alapján szerveződtek minisztériumában, és kerültek innen törvényjavaslatként az Országgyűlés Képviselőháza elé. Míg Eötvös a miniszteri kinevezésével a tudóspolitikusi akadémiai munkáját, szakpolitikai aktivitássá alakította, addig Lónyay Menyhért valójában ugyanazt folytatta 1867 februárja után, amit az előtt is csinált 1865-től: a magyar állam érdekeit képviselte az Ausztriával való gazdasági kiegyezés tárgyalásain.

A kormányformában történt kiegyezés még korántsem jelentette a tárgyalás fejezeteinek teljes lezárását. Sőt a legjelentősebb gazdasági kérdések még nyitottak voltak a kormány megalakuláskor. Lónyay legfőbb tárgyalópartnere, Franz Karl Becke, aki március 7-i kinevezését követően osztrák minisztertársa lett Lónyaynak, már az Andrássy-kormány megalakulásának napján a következőket írja Lónyaynak: „Szívből kívánok szerencsét a magyar nemzet tegnapi örömnépe alkalmából. Egy efféle suffrage universale – a szó legjobb értelmében – rögzíti a helyzetet: mátol a kiegyezési alap befejezett tény, amelyet a centralisták szép frázisai többé már nem tudnak megváltoztatni.²³² Épp így őszintén kívánom mindannyiunknak, hogy a nagy feladat második része, a közös érdekű anyagi ügyek rendezése sikerülhessen.”²³³

Lónyay fáradhatatlan, gyakran kétségektől gyötört, de mindenkor a magyarság érdekét szem előtt tartó tárgyalásait csak a legutóbbi időben tárta fel Cieger András *Az alkudozás küzdőterei* című dolgozata, és korábbi, 2003-as Lónyayról szóló doktori értekezésében aprólékos levéltári kutatással tárta fel Lónyay szerepét a gazdasági kiegyezés folyamatában. Eötvös minisztériumi apparátusrendszerén dolgozik, amikor Lónyay az ausztriai Vöslauban és Bécsben képviseli a magyar kormányt. Nemcsak Beckével, hanem a császárral is személyesen tárgyalt az államadósság, a kamatlábak és a

²³² Becke itt az általunk vizsgált tudóspolitikusi kör Eötvös–Trefort vonalára utal, melybe a szövegkörnyezetből következtetve, Lónyayt nem sorolja be. „(...) a centralisták szép frázisai” kifejezés pedig a kiegyezési tárgyalások realista-idealista irányvonalait és ellentétet tükrözik.

²³³ Becke *Lónyay Menyhérthez*, 1867. febr. 19. Idézi: CIEGER András: *Az alkudozás küzdőterei*. Századok, 2006, 6.szám, 1378.

pénzrendszer kérdéseiről. Lónyay mind naplójában²³⁴, mind *A Bankügy* című munkájában részletesen taglalja az 1867-es gazdasági kiegyezés rá nehezedő felelősségét. „Különösen érdekes korszak volt az – írja 1875-ben –, melyet együtt Vöslauban töltöttünk. Báró Becke egészségi állapota kívánta a falusi levegőt, én fiam betegsége folytán nem maradhattam családommal Bécsben. Mindketten Bécsbe bemenve naponként előbb a hivatalos teendőket végzők – minden fontosabb hivatalos irat hozzám Budáról elintézés végett Bécsbe küldetett – aztán este felé Vöslaubára kimenve, kezdődtek a legfontosabb és legkényesebb ügyekben a tárgyalások, melyek többnyire éjjel utánig tartottak.”²³⁵

Cieger András, Lónyay tárgyalási magatartására utalva, idézi a pénzügyminiszter naplóját. „Szegény Becke sokszor felugrott a székéből és fogta a fejét, midőn engedni nem akartam – írja Lónyay –, s miután végre az elvekben a conversió és deficit megszüntetése iránt engedni kénytelen volt, s már be volt végezve az ügy, monda nekem künn a kertben szép holdvilágnál sétálva: bizony nyakas ember vagyok, s talán providentiális ember, ki hivatva lehetek az osztrák pénzügyek rendezésének útját nemcsak kijelölni, de arra a birodalmat kényszeríteni.”²³⁶

Lónyay hosszúra húzódó, és a bankügyet tíz évig megoldani csak részben tudó, tárgyalásait mindig megosztotta Deákkal. Gyakran a „centralista-phalanx” másik akadémikusa, Csengery Antal szolgált javaslatokkal a sikeresebb bizottsági tárgyalásokra, de Eötvös is a politikai teher megosztására buzdította Lónyayt. A pénzügyminiszter szakpolitikai aktivitását jól mutatja az is, hogy az ebben az országgyűlési ciklusban elmondott, kb. 80 képviselőházi felszólalásának és beszédének döntő része az adófajtákról, az államadósságról és a költségvetésről szólt – egyéb politikai kérdésről alig foglalt állást. Trefort Ágoston, szintén elismert közgazdászként általában a képviselőház ülésein támogatta Lónyayt. Az országgyűlési Naplók tanúsága szerint ekkor még nyomát sem leljük a művelődéspolitikus, Eötvös célkitűzéseit folytató és megvalósító Trefortnak. Az egyébként nem túl aktív Trefort, kb. 25 felszólalásának témái szinte mind Lónyay témáit, és az által képviselt irányvonalat követték.

Eötvös József mindeközben – rációfalva idealisztikusságának vádjaira – a lepragmatikusabb minisztériumi apparátusszervezésbe kezdett. Eötvös kiváló

²³⁴ Lónyay Menyhért naplójegyzetei mind az MTA Kézirattárában, mind a Magyar Országos Levéltár Mikrofilmtárában megtalálható. Naplójának részleteit 1860–1861-ből a Századvég Kiadó jelentette meg 2004-ben. A többi, 1881-ig, több mint hétezer irat, máig feldolgozásra vár.

²³⁵ LÓNYAY Menyhért: *A Bankügy*. 1875, 173.

²³⁶ Lónyay-napló 1867. szept. 14, Idézi: CIEGER András: *Az alkudozás küzdőterei*. Századok, 2006, 6. szám, 1378.

humánpolitikai érzékét már előző miniszterségekor és az MTA-n is bizonyította. Közismert, hogy Arany János akadémiai főtitkári pozícióját Eötvösnek köszönhette. Eötvös és Arany régi ismeretségben voltak már, amikor Eötvös a titoknoki székbe emelte. A mély tudósi és baráti kapcsolatnak pedig jó példája az, a levél, amelyet Eötvös még 1854. október 16-án küldött Aranynek, a több kritikát kapott *Toldi estéje* kapcsán. „Ha valaha művet láttam mely minden követelménynek megfelelt Toldi estéje az, 's bár mit mondjon a kritika jelenleg, a jövő bizonyosan osztani fogja véleményemet, amelly szerint e költemény még azoknál is magasbban áll, mellyekkel Ön gazdagítja meg irodalmunkat. Fogadja (öszinte – áthúzva–) köszönetemet azon élvezetért amelyet munkájánál találtam, 's legyen meggyőződve legőszintébb tiszteletemről. Híve B Eötvös József”.²³⁷ Arany, a *Toldi* költője, mint remek közgazdász könnyítette meg Eötvös elnöksége idején az adminisztrációs és gazdasági ügyek vitelét. Az is Eötvös kiváló tudománypolitikai szervezését dicséri, hogy a '40-es évek derekán már jelentkező, de az 1850-es évektől felerősödő reál–humán vitáját az MTA-nak úgy tudta a természettudományok javára eldönteni, hogy ezt a kor legnagyobb tekintélyű költőjének segítségével valósította meg. Vekerdi László szerint a költők akadémiaja és a modern tudósok akadémiaja közötti fordulatot Csengery Antal, az MTA 1860. május 14-i ülésén tett javaslata jelentette, melyben a Matematikai és Természettudományi Bizottság felállítását sürgette.²³⁸ Sötér István szerint az újonnan megválasztott „Arany János 1865-ös titoknoki jelentését az 1850 óta folyó reál–humán vita nyugvópontjának is tekinthetjük.”²³⁹ Eötvös József tudománypolitikai alapkoncepciója az, hogy a XIX. század második felében, a nemzet fennmaradásának már nem pusztán a nyelv művelése és fenntartása a biztosítéka, hanem általában a műveltség szintjének emelése. E felfogását először az MTA intézményi keretein belül valósította meg, hogy majd miniszterként ugyanezt képviselje már az egész ország művelődéspolitikájának irányítójaként.²⁴⁰

²³⁷ Eötvös József levele Arany Jánosnak. MTAK Kt, K513/98.

²³⁸ VEKERDI László: *Természettudományok. A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, 1975. Vekerdi László publikációja jegyzetekkel és kritikai megjegyzésekkel bővített változatban önálló kötetként is megjelent *A tudománynak háza vagyon. Reáliák a Régi Akadémia terveiben és működésében*. Magyar Tudománytörténeti Intézet, Piliscsaba, 1996. Az Akadémia bizottságairól Fekete Gézáné munkája eredményeként külön kötetet is megjelentetett az Akadémiai Könyvtár, míg Szántó György Tibor a bizottságok kiadói tevékenységéről adott hírt ugyancsak a Könyvtár kiadásában megjelent kötetben.

²³⁹ SÖTÉR István: Id. mű 57.

²⁴⁰ Az Akadémia ilyen típusú megreformálására már 1844-ben is születik javaslat. Vállas Antal, az Eötvös köréhez tartozó matematikus-mérnök már ekkor hangsúlyozza, hogy a Tudós Társaság nem szépirodalmi kör, hanem tudományos intézmény, melyben minden tudománynak egyaránt helye kell legyen. Az MTA ez irányú útkeresését, célkitűzéseit és reformjait részletesen SZENTGYÖRGYI Mária dolgozta fel, *Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián 1831–1945* című munkájában.

Míg Eötvösnek az Akadémián 1867-re szilárd bástyája Arany addig a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium kiépítése elsőszámú feladatuként jelentkezett ekkor. Mann Miklós, a dualizmus kori oktatáspolitikai kutatójaként írja Eötvös minisztériumáról: „A minisztérium Budán, az Úri utca 51. számú házban, a korábbi jogelőd Helytartótanács épületében nyert elhelyezést. Az 1870-es évek elején a hivatal Pestre költözött, a Lipótvárosba, az Aldunásor 2. alatti épületbe. A tisztviselők közel fele már a Helytartótanácsban is e területen dolgozott. Melléjük Eötvös a korszak kiváló pedagógiai, illetőleg tudományos szakembereit kérte föl tanácsadónak, vezető munkatársnak. A minisztérium létszáma – a miniszterrel kezdve és a hivatalszolgákkal végezve – nem érte el a 140 főt. 1868-ban az állami költségvetés mindössze 0,8 százalékát kapta a kultusztárca. A szűkös anyagi keretek, a kis létszám ellenére ez a nagy szakértelemmel, hatalmas munkabírással rendelkező tisztviselői kar a következő évtizedekben kiépítette a polgári közoktatás rendszerét.”²⁴¹ Eötvös MTA-ja és minisztériuma között nemcsak a tudománypolitika irányvonal szempontjából volt törvényszerű átjárás, hanem személyi állományban is. Minisztériumának legfontosabb vezető gárdáját kizárólag az Akadémiáról választja, így Tanárky Gedeont, államtitkárát, aki közel két évtizedig vezeti majd a tárca apparátusát, Szász Károly osztálytanácsost, aki előző minisztersége idején volt államtitkára, vagy Gönczy Pált, aki Eötvös tanácsadója pedagógiai ügyekben. Minisztériumi titkárai közül Molnár Aladár, aki a népiskolai törvény előkészítésben vállalt jelentős szerepet, Markusovszky Lajos, aki az egyetemi ügyekkel foglalkozik, és az Orvosi Hetilap szerkesztője, szintén akadémikusok. Mann Miklós kutatásai szerint összesen tíz akadémikus dolgozott közvetlenül Eötvös mellett.

Eötvös miniszterségének részletes bemutatására e helyen nem vállalkozunk, ez nem is feladatunk. Az első jelentős dualizmus kori MTA politikus-elnök karrierútjának azonban egyik legfontosabb állomásaként meg kell említenünk az 1868. december 5-én a képviselőházban, december 6-án a főrendiházban elfogadott, majd 7-én az Országos Törvénytárban megjelent törvényét, az *1868. évi. XXXVIII. törvénycikk, a népiskolai közoktatás tárgyában* címűt. Eötvös József, az MTA elnök és a kiegyezés első kormányának vallás- és közoktatási minisztere ez által a törvény által jutott fel tudós-politikusi karrierútjának csúcsára.

A törvény a magyar oktatás- és művelődéspolitikai modern kori intézményrendszerének megteremtése miatt a század legnagyobb tudós-politikusává tette

²⁴¹ MANN Miklós: *Magyar Oktatáspolitikusok 1848–1998*. Budapest, Oktatásügyi Minisztérium, 2001, 23.

Eötvös Józsefet. Érdeme, hogy liberális és demokratikus módon, európai viszonylatban is élenjáróként, e törvény mondta ki először a 6–12 éves gyerekek tankötelezettségét, amelynek végrehajtásáról az állam köteles gondoskodni. Vallási toleranciája is tükröződik e törvényben, amely az állam mellett elismeri az egyház évszázados szerepvállalását az oktatás és művelődés terén, és fenntartja az iskolaalapítás és fenntartás jogát az egyházaknak. A népiskolákban pedig a vallásoktatást kiemelt fontosságúként kezeli. Ugyanígy a törvény a „testgyakorlat, különös tekintettel a katonai gyakorlatokra” tárgykörét is az iskolai állandó órák körébe sorolja, amelyet a sporttörténészek az első rendszeres testnevelés alapjának tekintenek. A liberális szellemiségű törvény a nemzetiségekre is vonatkozik, azok számára szabad iskolaszervezést és az anyanyelvi oktatás szabadságát mondják ki paragrafusai.²⁴² Eötvös liberális szemléletét jól mutatja az a tény is, hogy reformjának az erdélyi román lakosságra vonatkozó kiterjesztésére, azt a George Barițiu-t kéri fel, aki a kiegyezéskor kíméletlen bírálója volt Erdély uniójának. A tudós-politikusi – és nem machiavellista – magatartás példája az a levél, amelyben Eötvös a kultusztárca vezetőjeként kéri fel Barițiu-t, hogy legyen miniszteri tanácsosa és „feladata a román ifjúság nevelésének vezetése lenne”²⁴³. Az autonómia párti román Barițiu-t a monarchia magyar közoktatási minisztere egyben arról is biztosítja e levélben, hogy e poszt elfogadásával nem várja el tőle korábbi elveinek feladását. Vagyis mint tudós-politikus a tudós-politikussal kívánt együttműködni a műveltség nemzetek feletti terjesztésében.

Ebben az évben a népoktatási törvény kiteljesedésére és a tanítók tanítására megindította a Néptanítók Lapját, amely havi kétszeri megjelenésével, 14 600 példányával és a tanítók számára ingyenes hozzáféréssel kívánta bővíteni a néptanítók korszerű pedagógiai ismereteit. Eötvös liberális felfogását az is bizonyítja, hogy a lap hét nyelven jelent meg, és az ország nemzetiségeinek tanítói szintén anyanyelvükön olvashatták a tanüggyel foglalkozó cikkeket és a legfontosabb oktatásügyi rendeleteket. A beindított reformhoz kapcsolódóan 1870-ben az eötvösi minisztérium három újabb törvényjavaslatot készített el: a kisdédóvásról, a középiskolai oktatásról és az egyetemekről. Eötvös ezekkel irányt mutatott, de a törvénytervezeteket nem tudta elfogadtatni.

²⁴² Az 1868. évi XXXVIII. törvénycikk a népiskolai közoktatás tárgyában kilenc fejezetből és összesen 148 §.-ból áll. A törvény meghatározta a népoktatás intézményi felépítését, az iskolák fenntartóinak kötelezettségét, a népiskola, polgári iskola, tanítóképző szervezetét, az utóbbiak létesítését elrendelte. Meghatározta az oktatás rendjét, tantárgyait, a tanszabadság feltételeit, az egy osztályba felvehető tanulók számát, a hetenkénti óraszámot. Tisztázta a tanítók jogállását, feladatát és fizetését.

²⁴³ GÁL János levele Barițiuhoz 1867. május 25-én. In: *L. George Barițiu magyar levelezése*. S.a.r. I. CHINDRIS-KOVÁCS, Tiszatáj 1. 92-93, 1975.

Javaslati azonban mindvégig tükrözik, hogy Eötvös hisz az intézményekben és abban, hogy a modern polgári államnak élen kell járnia az intézményalapításban, ahogy hisz – lásd MTA – az intézmények javíthatóságában és hatékonyabbá tételében is. Művelődéspolitikájának többi eleme: a József Ipartanoda Műegyetemmé változtatása, a könyvtárügy, a Pesti Műegylet támogatása, a képzőművészeti ösztöndíjai, a sportmozgalom alapjainak letétele, a megreformált Nemzeti Múzeum, a Kisfaludy Társaság és a Magyar Írók Segélyegylete elnökekeként mind a modern, részben professzionalizálódó kultúra alrendszerét és intézményeit hozta létre, egyben kijelölve ezzel az alrendszer strukturális-funkcionális fejlődésének lehetőségeit is. Utolsó nagy tudós-politikusi munkáját egy hónappal halála előtt terjesztette az országgyűlés elé. A *Jelentés a népiskolai közoktatás tárgyában* című előterjesztése a helyzetfelmérés mellett az európai tájékozottságú és látókörű Eötvös programját is adja az utána jövők számára. Betegsége miatt az MTA ügyekben már másodelnök barátjához, Lónyayhoz fordul, hogy helyettesítse az Akadémián.²⁴⁴

Azon a pénteken, amikor 1871. február 3-án a reggeli órákban elhunyt Eötvös József, a lapok délután már egész oldalas gyászjelentésekben tudatták ezt az Osztrák-Magyar Monarchia népével. Lónyay másnap délutánra rendkívüli ülést hívott össze az MTA-n, míg családja részéről, felesége személyesen ment az Eötvös házba részvétet nyilvánítani, ahova Eötvös József többször invitálta pénzügyminiszter barátját és annak családját.²⁴⁵ A másnapi *Reform* így számol be az MTA-beli gyűlésről. „Az akadémia ma délután Lónyay M. elnöklete alatt gyűlést tartott s elhatározta, hogy a gyászoló családnak részvétét fogja kifejezni: a temetésen testületileg fog részt venni: képtára és könyvtára egy hétig zárva marad, ugyanaddig fog az épületen lengeni a fekete zászló. A dicsőült emlékére külön ülést fog tartani, a hétfői ülést pedig elnapolja. Arczképe a képtár számára, mellszobra pedig a kis terembe fog megrendeltetni.”²⁴⁶ Az újságok gyászhírei – pártállásra való tekintet nélkül – mind a legnagyobb tudós-politikust méltatták Eötvös Józsefben.²⁴⁷ Tudós-politikusi mintateremtő alakjának egyben lámpásai azok a politikai és tudományos intézmények, amelyeken halálakor egyszerre lengett gyászlobogó. Ilyen – rögtön a legnagyobbak – az Országház és az MTA, az összes országos párt klubja és az egyetemek,

²⁴⁴ Eötvös J. levelei Lónyay Menyhérthez. MTAK Kt, Ms 5304/186.

²⁴⁵ Id. mű MTAK Kt. Ms 5304/ 179–186.

²⁴⁶ *Reform*, 1871. február 4. 1.

²⁴⁷ Az Akadémia kéziratára külön gyűjteményben őrzi az Eötvös halálakor megjelent újságcikkeket. Lásd: MTAK Kt, Ms 10.710/21 *Eötvös József báróval kapcsolatos újságkivágások*.

az Osztrák, bécsi minisztérium és a Nemzeti Múzeum. És gyászolt az ország összes iskolája, és könyvtára is.

A megüresedett vallás- és közoktatási tárcát a mindig Eötvös mellett munkálkodó, terveit legjobban ismerő sógorának, Trefort Ágostonnak ajánlotta fel Andrássy Gyula. A haláleset közelsége, barátja bálványozása és szomorú levertsége miatt Trefort nem vállalta a miniszteri tárca vezetését. A bársonyszék betöltésének kényszere mellett Deák így egy másik akademikust, Pauler Tivadart javasolta Andrássynak, aki vállalta a feladatot. Pauler Tivadarral szintén olyan politikus kerül a minisztérium élére, aki a tudomány intézményes címeit rangjait, elismeréseit, valamint a politikai szféra befolyását egyaránt bírta. Mint a pesti egyetem tanára, majd dékánja és 1861–1862 között rektora jogászgenerációkat nevelt fel állambölcseleti és büntetőjogi előadásain. A Tudós Társaság 1845-ben választja levelező taggá, majd a megújuló Akadémia rendes tagjává 1858-ban válik. Minisztersége, ahogy majd jó néhány későbbi tudós-politikus társa életében, a kultusztárca vezetésével kezdődött 1871. február 10-én, de majd az igazságügy területén folytatódik még Lónyay Menyhért kormányában, 1872. november 4-től, majd a Szlávy-, Bittó-, és Wenckheim-kormányokban 1875. március 2-ig. Tisza Kálmán kabinetjében pedig 1878. június 30. és 1886. április 30. között vezette az igazságügyi tárcát, s közben az Akadémia másodelnökévé választották 1880-ban, amely tisztségét szintén haláláig, 1886. április 30-ig viselte. Pauler Tivadar államférfiúi és tudósi tekintélyét jól példázza, hogy ő az egyetlen magyar miniszter, akinek a király megjelent betegágyánál és a temetésén.

Lónyay Menyhért politikai pályájának csúcsa és MTA elnöksége szintén összeforrt, akár az elődje esetében, azonban korántsem vált olyan fényessé ez az összeforrás, mint Eötvös karrierútjában. Lónyay, még Eötvös MTA elnöklete mellett, az Akadémia másodelnöke, amikor 1870. május 21-től – Becke jóslatát beteljesítve – a monarchia közös pénzügyminisztere lesz Bécsben. Amikor az udvar Andrássy Gyulát felkéri a dualista állam közös külügyérének, akkor a két régi barát, az udvar és Deák egybehangzó véleménye alapján, váltják egymást Bécsben. Andrássy megy Bécsbe, Lónyay meg jön Pestre. Lónyay, amikor 1871. november 14-én, a kiegyezés második Deák-párti kormányának élére kerül, teljes politikai támogatást élvez pártja oldalán és egyben a honvédelmi tárca is vezetése alá kerül. Eötvöst pedig ő követi az MTA elnöki székben.

A német föderációs kísérletek elbukása és a bismarki Németország győzelme egyben megszilárdította az Osztrák-Magyar Monarchia államstruktúráját, amely komoly belpolitikai változásokat eredményezett Magyarországon is. A változások bomlásnak indították az 1867-től beállt pártpolitikai formációkat és a Deák-párt újjáformálását,

megegyezését Lónyay mint kormányfő kívánta elvégezni. Politikája e cél érdekében erőszakossá vált, és első számú feladatának az ellenzék letörését és a közelgő választásokra való – személyes ambícióit is kielégítő – felkészülést tűzte ki. Ennek alapja egy új választójogi törvényjavaslat volt, amely az 1848-as törvényhez képest korlátozni kívánta a választók számát azáltal, hogy az egyenes adóval hátralékban lévő személyeket kizárta volna a választásokból és az országgyűlési ciklust – számítva saját kormányfői pozíciójára – öt évre akarta felemelni. Az uralkodótól 1871-ben grófi címet kapott Lónyay, ettől kezdve az ellenzék első számú célpontjává vált, de a Deák-pártnak a kapitalista termelésbe még be nem kapcsolódott, gyakran eladósodott rétege is fenntartásokkal volt a politikai népszerűséggel mit sem foglalkozó miniszterelnök iránt.

A tudós-politikus magas önbecsülése és a politikai haszon követése Lónyay népszerűtlenségét eredményezte. Személyi politikája nem híveinek, hanem lekötöztettségének táborából került ki és ez szintén visszatetszést váltott ki.²⁴⁸ A '48-as párt a választójogi törvény módosításának megakadályozására Lónyay ellen alkalmazta először az obstrukció parlamenti fegyverét és „agyonbeszélte” a javaslatot.

Lónyay mindezt azzal viszonzta, hogy a dualizmus legrosszabb politikai eszközéhez, a választások megromlásához folyamodott, amelyhez bevonta a banktőke és az egyház támogatását is. Főispánokat váltott le, nyomást gyakorolt a választói névjegyzékeket összeállító megyei választmányokra, kincstári bérleteket pártpolitikai célokra használt fel, hivatali címekkel, bírói, ügyészi kinevezésekkel és a választások kortes technikáival, a szavazat vásárlással, etetéssel és itatással befolyásolta a választásokat.

Ennek eredményeként az 1872-es választásokon Lónyay 25 mandátummal nyert és több rokonát és lekötöztettségét juttatta mandátumhoz, ami még a Deák-párt Sennyey Pál által vezetett konzervatívjainak sem tetszett. A Balközép párt kiegyezési hajlama a Deák-párttal pedig végképp megpecsételte Lónyay politikai karrierjét.²⁴⁹ Ősszel heves támadásokat kap Lónyay a képviselőházban, és Deák is a választások és a Lónyay hívek pártba áramlása miatt neheztelt Lónyayra. Amikor pedig Csernátorny Lajos korrupcióval, a vasútépítésből húzott haszonnal vádolta meg, Lónyayt már csak saját 74 fős pártja

²⁴⁸ Erre utal Lónyay egyik 1875-ös feljegyzése is, melyben híveinek elpártolásáról ír, különösen „kiket lekötöztettem”. Vagyis a politikai támogatásának megszerzését a lekötöztettség-hálójának bővítésében látta. Lsd. *Lónyay Jegyzetek 1875*, MTA Ms 5306/7.

²⁴⁹ A Balközép párt második embere, Ghyczy Kálmán a választások után veti fel a kiegyezés közjogi elfogadását és a kormányképesség megteremtése végett a „Deák-párt jobb elemeivel” való egyesülést. A Deák-párt és a balközép párt kiegyezésének így Lónyay szintén első számú akadályozójává vált. A fúziót majd az ő távozása után kezdi el szervezni Ghyczy 1873-tól.

támogatta, így Deák is elmozdítását javasolta az uralkodónak. 1872. december 4-én távozik a miniszterelnöki székből, másnap pedig a honvédelmi tárca éléről. A sértődött, bukott politikus Lónyay még kitart néhány évig a politikában. A körülötte csoportosulókat nevezték „vacsora párt”-nak²⁵⁰, ugyanis Lónyay minden héten egy alkalommal együtt vacsorázott a híveivel, és ezen alkalmakkor tárgyalták meg a politikai terveiket. Képviselőként egészen 1881-ig szereplője a politikai életnek és többször tett kísérletet Tisza Kálmán megbuktatására. Mindig szakpolitikai, gazdasági kérdéseket taglalt, ahogyan programjának is e kérdések álltak a középpontjában.²⁵¹

1873-ban jelenik meg a *Közügyeinkről I.* kötete, majd 1875-ben a *Közügyeinkről II.* A *Bankügy* című munkája, amely érdekes adalékokat tartalmaz a kiegyezés folyamatának menetéről, különösen Lónyay szerepéről.²⁵² Naplójában azonban – amelyet eltérő rendszerességgel írt, és sok jegyzete rendszertelenül alkotja – 1875-ben arról panaszkodik, hogy „Jegyzeteim rég elhagytam, mert mélyen megundorított a politika – elkedvetlenített az emberek magaviselete. – Hálátlan lennék ha ezt átalában mondanám az emberekről. – mondták barátaim a vissza vonultságomban is – kik annál jobban ragaszkodtak hozzám, minél nagyobb méltatlansággal viseltettek irányomban, különösen azok: kiket lekötélveztem, ennél fogva kiknek hálával kellett volna irányomba viseltetni. Megkezdettem jegyzeteim. – mert érdekes kezd lenni a korszak – s kár lenne ha az erre vonatkozó benyomásaim nyomtalanul enyészni el.”²⁵³ A csökkenő politikai súly, az Akadémia falai közötti tevékenység, a Széchenyi tisztelet és kutatásai utolsó éveiben a megkeseredett karrierút végét jelzik. Az 1882 –től kezdődő országgyűlésnek már nem tagja. „Csak sikerüljön a [nem olvasható Sz.] hogy nyugalmam legyen, s csendes rendes életben tölthessem [nem olvasható Sz.] korom utolsó idejét.[Sic] – a politikától és a közélettől búcsút vettem az ég? lemondott rólam. – de nincsen kijárva az irodalmi tevékenység.”²⁵⁴ – írja szent-lőrinci birtokán. E feljegyzései a közéletből kiszorult nyilvános szereplést már csak az Akadémián végző Lónyay sokszor csapongó gondolatait tükrözik, aki az angol

²⁵⁰ A „vacsora párt” névsora ismeretlen kézírással megtalálható az MTAK Kt. Ms 5307/28 jelzettel

²⁵¹ MÉREI Gyula *A magyar polgári pártok programjai 1867–1918.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1971. című kötetében a Lónyay-párt programját is ismerteti.

²⁵² Cieger András legutóbbi kutatásaiban arra figyelmeztet, hogy Lónyay ekkor már historizálva és szelektíven emlékszik vissza a történelmi tárgyalásokra. Saját szerepét pedig pozitívabbnak tünteti fel a valóságos eredményekhez képest, amivel politikai befolyását kívánta növelni 1875-ben.

²⁵³ LÓNYAY: *Jegyzetek, Buda 15 febr. 875,* MTAK Kt. Ms 5306/7.

²⁵⁴ LÓNYAY: *Jegyzetek, Sz. Lőrinc 1882. nov23-dec. 20,* MTAK Kt. Ms 5306/8.

politikai mintáról s arról elmélkedik, hogy „A parlamentarismus miért járta s járja le magát(?)”²⁵⁵ Szintén itt írja utolsó munkáit az *Adóreformról* és a *Regale-megváltásról*.

Lónyay, bár utolsó éveiben is rendkívül tevékeny, aktív szereplője és tervezője a gazdasági életnek – angol befektetőkkel tengerészeti bankalapítást tervez, konzorciumot akar létrehozni mezőgazdasági területek láp- és mocsárlecsapolás általi növelésére, erdélyi birtokain vastelepek feltárására – mégis egyre szűkül támogatóinak a köre. Az Akadémián is ezt tapasztalja. A három éves akadémiai ciklus, és 1883-as évi MTA közgyűlési beszédtervezete kapcsán a következőket jegyezte fel egy lapra: „J.h.(jelen hónap) 20 dikán lesz az Akademia ez évi ünnepélyes közülése, megint egy rövid alkalmi beszédet kell elmondanom, – mihez nem tudok. Melynek megírása mindig fejtörést okozott nekem. (...) Rövid lehetek, azon törekvések után, melyet az elnök választás iránt az utóbbi időkben felmerültek. (...) Egyébiránt ha csak kis többség mutatkozik mellettem (...) jobb nekem lassan lassan kiszálnóm minden nyilvános életből, – rendezem ügyeim, – s míg élek Isten segedelmével, az irodalmi tudományos munkásságnak fogom időm szentelni.”²⁵⁶

Lónyay megkeseredve és korántsem akkora tisztelet által övezve, mint elődje, de kétség kívül korának jelentős tudós-politikusaként 1884. november 3-án fejezte be karrierútját. Az MTA életében legjelentősebb eredménye az alapító, Széchenyi István hagyatékának megszerzése volt. Ő az, aki megteremti és kieszközli az Akadémia anyagi forrásait arra, hogy az intézmény megvásárolja Széchenyi volt titkárának örököseitől. Az MTA nem kis összeget, 20 000 forintot fizetett ezért és Lónyay legtöbb idejét kutatásai mellett e hagyaték rendezésének szánta, melyről külön egy száz oldalas füzetet is megjelentetett.

Lónyay Menyhért halála után Trefort Ágoston kultuszminiszter, 1885. május 31-én, mint az intézmény új elnöke mond emlékbeszédet Lónyay felett.

Trefort, Eötvös halála után 20 hónappal, 1872. szeptember 4-én – a Lónyay-kormány átszervezése után – fogadja el a felkérést a Vallás- és Közoktatási tárca vezetésére. 1874-től Lónyay elnökle mellett az MTA Igazgató Tanácsának tagja lesz.

Politikai karrierútja az eötvösi példát követi, és Trefort esetében is a legnagyobb politikai megbecsülése egybe esik legnagyobb tudósi megbecsülésével, és e megbecsülés nem apad el úgy, mint ahogy Lónyay karrierútján ez bekövetkezett.

²⁵⁵ LÓNYAY: Id. mű

²⁵⁶ LÓNYAY: *Feljegyzés egy akadémiai beszédtervezetről 1883. V. 9*, MTAK Kt. Ms 5306/30.

Trefort Ágoston vallás- és közoktatásügyi minisztersége egyedülálló a népképviselőten nyugvó magyar parlamentarizmus történetében. 1848-tól 2007-ig a magyar művelődéspolitikát irányító kultuszminisztérium élén²⁵⁷ összesen 48 politikus állt. A hivatalban töltött évek számában Trefortot még az a négy miniszter – Eötvös József, Apponyi Albert, Zichy János, Hóman Bálint és Magyar Bálint – sem előzik meg az elmúlt közel 160 évben, akik két alkalommal is betöltötték e posztot.²⁵⁸ Trefort – ahogy korábban már jeleztük – 16 éven keresztül, öt kormányban töltötte be a kultuszminiszteri tárcát, s minisztersége utolsó négy évében egyben az MTA elnöke is volt. A magyar művelődéspolitikai irányítójaként végzett munkásságának alapos szakirodalma van, amelyek közül Mann Miklós és Felkai László munkái különösen kiemelkedőek.²⁵⁹

Trefort 1873-ban, a költségvetés tárgyalásakor tartott klasszikus szónoklatában vázolta először az oktatásról és a magyar kultúra kérdéseiről álláspontját, azonban az első jelentős törvény, amely már nevéhez fűződik az 1872. évi XIX. tc.. A magyar felsőoktatás második tudományegyeteme jön létre e törvény által Kolozsváron, amelynek előkészítését Pauler Tivadar minisztériuma végzi, de a Treforté fogadtatja el az országgyűléssel.

Trefort Ágoston 1873-as beszéde nemcsak az oktatás helyzetét elemzi, hanem egyben cselekvési programjának a körvonalát is adta. Leglényegesebb alapállása, hogy a nép-, közép-, és felsőoktatás hármának fejlesztésekor nem kell prioritást választani. Mindegyik terület egyaránt fontos és együttesen hoznak csak eredményt.²⁶⁰ Hangsúlyozza, hogy a kultúra és oktatás befektetést igényel a haza részéről, de ez a legjobb befektetés, amely még pénzügyileg is a legjobban térül meg. Trefort 1876 és 1878 között földművelés-, iparügyi és kereskedelmi miniszter is egyben. Ez idő alatt is fejleszti mindazon

²⁵⁷ A minisztérium hivatalos megnevezése többször változott, de a vallási-, oktatási-, és kulturális ügyek intézése mindig egy minisztérium alá tartozott.

²⁵⁸ Kétszer volt kultuszminiszter: Eötvös József (első minisztersége 1848, második minisztersége 1867–1871), Apponyi Albert (első minisztersége 1906–1910, második minisztersége 1917–1918), Zichy János (első minisztersége 1910–1913, második minisztersége 1918), Hóman Bálint (első minisztersége 1932–1938, második minisztersége 1939–1942), Magyar Bálint (első minisztersége 1996–1998, második minisztersége 2002–2006)

²⁵⁹ Trefort munkásságával foglalkozik FELKAI László: *Trefort útja a miniszterségig* (Pedagógiai Szemle, 1968.), valamint *Trefort Ágoston miniszteri évei*. (Pedagógiai Szemle, 1988.) című írásai és MANN Miklós: *Trefort Ágoston a reformkorban* (Századok, 1974.), *Trefort Ágoston* (Budapest, 1978), *Trefort Ágoston élete és működése*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.), valamint *Kultúrpolitikusok a dualizmus korában*. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 1993.), de fontos KRONSTEIN Gábor két írása is: *Trefort a nemzetgazda művelődéspolitikus* (Szakképzési Szemle, 1991.), *Trefort, a nemzeti liberális művelődéspolitikus és a XX. század* (Új pedagógiai Szemle, 1992.).

²⁶⁰ Eötvös József egyértelműen állást foglalt e kérdésben, és mivel a műveltség széles körű terjesztése volt politikájának kiindulópontja, ő a népoktatásra helyezte a hangsúlyt, hiszen ennek alapintézménye hiányzott. Trefort később elmozdul 1873-as alapállásáról és közép-, illetve a felsőoktatás fejlesztését tartja fontosnak.

intézményeket, amelyek ennek a tárcának a fenntartásba tartoznak, így az ipari tanműhelyeket, szakiskolákat és kereskedelmi iskolákat. Mindig hitet tett amellett, hogy az új, kapitalizálódó, iparosodó társadalomnak a reál és szakoktatás terén kell fejlődést mutatnia. Közgazdasági szemlélete az oktatás fejlesztésben először veszi figyelembe a társadalom munkaerőpiacának fejlődését. E téren talán legnagyobb sikerét az 1880-ban általa alapított Budapesti Állami Középipartanodával érte el. Az intézmény azzal a céllal jött létre, hogy építőmestereket, építőpallérokat, előmunkásokat, művezetőket képezzen. Mann Miklós írja, hogy az intézményalapítást követően még kevesen jelentkeztek az intézménybe, de Trefort „Minisztersége utolsó éveiben 40 ezer fölé emelkedett az iparostanulók száma, sikerült tehát megtennie az első, alapozó lépéseket a szakoktatás hálózatának kiépítésében.”²⁶¹ Az előző év, 1879, szintén fontos állomása a treforti időszaknak. Ekkor vezeti be az új gimnáziumi tantervet, amelyben 70–30%-os arányban rendelik el a humán és a reál tárgyak tanítását, a népiskolákban pedig szorgalmazza a gyakorlati szemlélet érvényesítését a nevelésben.

Trefort sokat hangoztatott, többször elmondott hármasszója az oktatás és művelődés terén a „tudomány, vagyonosság, egészség” volt. A tudomány szférájának az egyetemeket tekintette, a vagyonszerzés alapjának a szakiskolákat és ipartanodákat, az egészségnek feltételét pedig a jó szociális (oktatási) körülményekben és az orvostudomány fejlesztésében látta. Több jelentős építkezése közül – a Műegyetem új épülete, a minisztérium Hold utcai épülete, „mintagimnáziuma”, a pesti egyetem új részei stb. – talán legjelentősebb az üllői úti „klinika negyed”²⁶², amelyben az orvostudományi kar a kor legszínvonalasabb intézményében kutathatott, gyógyíthatott.

Ha azt mondtuk, hogy Eötvös életében a tudós-politikusi karrier beteljesedését az 1868. évi. XXXVIII. tc. a népoktatás tárgyában jelentette, akkor Trefort Ágoston karrierútjában ugyanezt az 1883. évi. XXX. tc. a középiskolák tárgyában jelenti.²⁶³

Trefort az, aki a tanárképzés előmozdítását egy szélesebb műveltséget, és magasabb fokú tudományos képzést adó intézményben képzelte el, és e célra egy internátust kívánt létrehozni. Ennek érdekében kérte fel 1881-ben barátja fiát, az ifjú Eötvöst, aki ekkor már a pesti egyetem tanára, hogy tanulmányozza a francia felsőoktatási rendszert, és figyelmét

²⁶¹ MANN Miklós: id. mű 42.

²⁶² A mai üllői úti „Klinikák” megállójánál lévő épületegyüttes.

²⁶³ E törvényt kell a polgári középfokú oktatás alaptörvényének tekintenünk, amely egységesen nyolc osztályosnak ismerte el a gimnáziumot és a reáliskolákat. Szintén ettől a törvénytől számít az értelmiségi lét alapjának az érettség. Ekkortól válik egységessé a tanítási órák száma is és állami felügyelet ekkor terjedt ki a felekezeti gimnáziumokra is.

a párizsi *École Normale Supérieure*-re irányította. Terve minisztersége idején nem valósult meg, de alapgondolatát adta ezzel az 1894-ben létrejövő *Eötvös-kollégium*nak, amely majd Loránd tudós-politikusi tevékenységének áll a középpontjában. Trefort tanárképzésre vonatkozó elképzeléseit azonban szintén a 1883-as közoktatási törvényébe dolgozta bele. Újjászervezte a tanárvizsgáló bizottságot, tisztázta a tanári képesítés feltételeit és követelményeit, de mindezek mellett növelte a tanítók és tanárok fizetését.

Intézményteremtő munkája is a legnagyobb művelődéspolitikussá teszi Trefort Ágostont. A felsőoktatásban nevéhez fűződik az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia, a Magyar Királyi Országos Mintarajztanoda és Rajztanítónőképezde²⁶⁴, liberális valláspolitikáját jól példázza a rabbiképző intézet megalapítása, a Pesti Egyetem fejlesztése, új tanszékek felállítása, vagy a 600 felekezeti iskola mellett a minisztersége idején létrejött több mint 2500 új közösségi iskola. Kultúrpolitikai tevékenységének fontos lépése Liszt Ferenc és Benczúr Gyula hazahívása. Liszthez ifjúkori személyes szálak is fűzték Trefortot. Önéletrajzi feljegyzéseiben az 1839-es év fontos eseményeként említi Liszt Ferencsel való megismerkedését: „December vége felé Pestre jött Liszt Ferenc, a fiatal zongoravirtuóz, akit rendkívüli lelkesedéssel fogadtunk. Az ünneplés nemcsak a művészetnek szólt, hanem a hazafi a liberális művésznek is, aki George Sand²⁶⁵ és Lammenais²⁶⁶ barátja volt. Én magam nem voltam ott minden koncerten és minden estélyen, ami egyébként is egy rakás pénzbe került volna, de Augusz²⁶⁷ bemutatott neki. Nem is annyira ezért, mint ebből a tényből származó egyéb kapcsolatok miatt volt nekem nagyon fontos Liszt első pest tartózkodása.”²⁶⁸

Lónyay halála után – Trefort minisztersége mellett – az MTA elnökeként tevékenykedett. Trefortot betegsége már első elnöki beszédének megtartásától is távol

²⁶⁴ Trefortnak a nők képzéséről való felfogása konzervatívnak mondható. A nők társadalmi szerepéről való gondoskodásból adódóan nem tartotta őket alkalmasnak ügyvédi-, vagy orvosi pályára, és bár ő hozza létre az első felsőbb leányiskolát az egyetemi tanuláskor kapcsán többször kinyilvánította, hogy „bármennyire óhajtom is a női oktatás emelését – egyetemek a nők számára nem fognak nyitni.” Idézi MANN Miklós: id. mű 43.

²⁶⁵ Francia költő, akinek az igazi neve Amantine Aurore Dudevant (1804–1854).

²⁶⁶ Lammenais, Hughes F. R. (1782–1854) francia teológus, író. Nézetek egész Európában nagy visszhangot váltottak ki, munkái Eötvös könyvtárában is megtalálhatóak voltak.

²⁶⁷ Augusz Antall (1807–1878) híres zenepártfogó, aki az abszolutizmus idején kormánybiztos, majd főispán és a Cs. Kir. Helytartótanács elnöke lett. Szolgálataiért az udvar 1853-ban osztrák, 1857-ben magyar bárói címet adományozott számára.

²⁶⁸ *Trefort Ágoston önéletrajza*: id. mű 13.

tartotta²⁶⁹, de rövid, érdemben három és fél éves elnöklete alatt az Eötvös által már kialakított bizottsági rendszerben zajlott a munka, és valójában már az ifjú Eötvös elnökletének előkészítése folyt ez alatt. Trefort tudós-politikusi nagysága örökös racionalitásában rejlett, ő is erősen hitt az intézményekben és az állam kultúráképző feladatában. Minisztériumi hivatala az eötvösi alapokon nyugodott, amelynek már tanácsosaként Berzeviczy Albert is tagja 1884-től. Trefort felsőoktatási és tanítóképzői reformjai építik ki az 1900-as évek első felének oktatási intézményeit. A középiskolák megerősítése vezet el ahhoz a színvonalhoz, amelynek jellemzésére John Lukacs *Budapest 1900* című munkájában azt állítja, hogy a középiskolai tanárok képzettsége és tudása a legjobb amerikai egyetemek professzoraival vetekedett ezekben az évtizedekben.

Trefort 1888-ban bekövetkezett halála után az Akadémia élére Eötvös Loránd kerül, miniszteri székét pedig Csáky Albin²⁷⁰ veszi át. Berzeviczy Albert ekkor már államtitkárként dolgozik a minisztérium állományában. Államtitkári kinevezését 1887. június 10-én kapta meg még Trefort Ágostontól.

4. Tudós-politikusok az MTA és minisztériumok élén (Eötvös Loránd, Berzeviczy Albert)

Lónyay és Trefort 18 éven át tartó MTA elnökségük és miniszteri munkásságuk alatt biztosították az Akadémia Eötvös József által megreformált intézményi működését, és lefektették a magyar oktatás és tudomány strukturális alapjait. Trefort halálával a centralista hagyomány is kiveszett az MTA falai közül²⁷¹, és Eötvös Loránd egy új korszak kezdetét és a tudomány intézményes világának új céljait meghatározó elnökként került 1889-ben az Akadémia élére. Az előző évek „csendes, munkás idő”²⁷²-i, az akadémiai bizottságokban 1869-től folyó munka gyümölcsei beértek, „a megállapodottság

²⁶⁹ 1885. máj. 31-én tartott ünnepi közgyűlési beszédet Trefort helyett – az MTA szabályzata alapján – Pulszky Ferenc tartotta, mint legrégebbi tiszteleti tag.

²⁷⁰ gr. Csáky Albin (1841–1912) Tisza Kálmán, Szapáry Gyula és Wekerle Sándor első kormányában, 1888-tól 1894-ig vallás- és közoktatási miniszter. Elődjei után ő a kisdédóvást, vagyis az óvodai hálózat és óvónő képző felállításával egészítette ki a magyar gyermekgondozás és oktatás rendszerét.

²⁷¹ A másodelnöki tisztséget viselő két jeles Deák-párti sem volt már jelen az Akadémia vezérkarában. Csengery Antal 1871–1880, Pauler Tivadar pedig 1880–1886 között volt másodelnöke az MTA-nak.

²⁷² Lónyay Menyhért értékelése 1883-ban tartott közgyűlési beszédében. In: *Akadémiai Értesítő, XVII./IV. 1886.*

szemlélete”,²⁷³ immár túlhaladottá vált, a reformkorban kialakított támogatási formák, jutalmak és pályázatok rendre elavult, az újkor az oktatásban elért eredményekre is támaszkodva új Akadémiát kívánt. Ezt a megújult lendületet hozta meg Eötvös Loránd elnöksége. Míg apja az MTA intézményi struktúráját újíttotta meg, addig fia e téren nehéznek s talán megoldhatatlannak tartotta az 1890-es években az MTA szerkezeti átalakítását.²⁷⁴ Ugyanakkor tudományszervezői tevékenysége, a felsőoktatás ügyének fellendítése, a középiskolai tanári képzés színvonalának emelése visszahatottak az Akadémiára és hozzájárultak ahhoz, amit még Toldy Ferenc tűzött ki célul, hogy az MTA az első számú tekintély legyen a magyar tudományos életben. Sötér írja Eötvös Loránd akadémiai szerepéről: „Ha Eötvös Loránd feleslegesnek, sőt kilátástalannak tekintette az Akadémia reformját, az Eötvös-kollégium megalapításával és az egyetemi oktatás színvonalának emelésével az Akadémia tartalmát reformálta meg.”²⁷⁵ Eötvös Loránd az 1880-as évektől miniszter nagybátyja mellett és megbízásából foglalkozott az oktatással mint szakpolitikai kérdéssel. A később megvalósuló Eötvös-kollégium is közös tervük volt még az 1881–1882-es évekből. Az ifjabb Eötvös első átfogó oktatáspolitikai írása 1887-ben jelent meg. Trefort Ágostonhoz írt nyílt levelében²⁷⁶ hangsúlyozza, hogy a tudományos oktatás alapja, az, hogy az oktatók tudósok legyenek, és ne csak a felsőoktatásban, hanem a középiskolákban is. A magyar oktatás –John Lukacs által is figyelemre méltónak tartott– színvonala részben ennek a szemléletnek köszönhető.

Berzeviczy szintén ebben az évben, 1887-ben kerül a Vallás- és Közoktatási Minisztérium (VKM) államtitkári székébe. Trefort halála után a Szapáry-kormányban²⁷⁷ is miniszterként működő Csáky Albin lesz az, aki miniszterségének negyedik évében a kor legnagyobb oktatáspolitikusaival közös megbeszélést szervez a magyar középiskolai oktatás irányának megvitatására. Az 1892 februárjában létrejött találkozón ott ül a dualizmus korának utolsó két MTA elnök-politikusa, politikus-elnöke is. Jelen van az éppen aktuális akadémiai elnök, ekkorra már a pesti egyetem rektori székét is elfoglaló Eötvös Loránd és a minisztérium részéről a már 1881-től képviselő, 1884-től miniszteri

²⁷³ VÖRÖS Antal: *Liberalizmus és konzervativizmus küzdelmei*. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 149.

²⁷⁴ Lónyay utolsó elnöki beszédében, 1884-ben, az Akadémia Eötvös által kialakított struktúráját már örök időkre szólónak tartja, amely olyan rendszert hozott az intézmény életébe, amelytől az MTA „Ma többé ezen rendszertől el nem térhet (...).”

²⁷⁵ SÖTÉR István: id. mű 90.

²⁷⁶ EÖTVÖS Loránd: *Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez*, 1887.

²⁷⁷ Szapáry Gyula kormánya 1890. III. 5. és 1892. XI. 19. között volt hivatalban.

tanácsos, 1887-től pedig államtitkár Berzeviczy Albert is. Mindketten Csáky egységes középiskola koncepcióját támogatták, és egyetértettek abban is, hogy a képzésben növelni kell a reáltárgyak számát.²⁷⁸ Csáky Albin hét éves minisztersége után, 1894 nyarán, Wekerle Sándor első kormányának átalakításakor visszavonul a politikától. A tudós Eötvös ekkor a tudományos közélet és oktatásszervezés aktív politikai aktoraként, miniszterként lép be a politikai arénába. Az Akadémia falai között azonban már elnöksége kezdetétől főszereplője annak a politikai vitának, amely a liberálisok és a konzervatívok között bontakozott ki, miután a centralisták befolyása elenyészett.²⁷⁹

A mindenkori MTA és politika kapcsolatának feltárása nem e dolgozat feladata, azonban a tudós-politikus Eötvös Loránd politikai állásfoglalásai közül fontos kiemelni a Kossuth halálakor kibontakozott vitában tanúsított magatartását. Az 1894. március 20-án elhunyt Kossuth halálhírére az MTA-nak is meg kellett szólalnia. Az ifjabb Eötvös március 25-re rendkívüli ülést hívott össze, ahol rövid beszédet mondott, hangsúlyozva, hogy amikor „gyászol a magyar nemzet, gyászol az Akadémia is (...)”, és részben az MTA történettudományi osztályának feladatául szabta, hogy a jövőben tisztázza Kossuth történelmi szerepét *sine ira et studio*. Az ülésen indítványozta az MTA hivatalos részvételét a temetésen, és javasolta, hogy az Akadémia, kegyeletének jeléül a döntésről szóló jegyzőkönyvet küldje el Kossuth fiainak. A forradalmár személyének elutasítása és az MTA temetésen való hivatalos részvétele miatt lemondott Szécsen Antal ókonzervatív igazgatótanácsai tag, és Eötvös Lorándnak ezen az ülésen cáfolnia kellett azokat a sajtóértesüléseket, amely szerint József főherceg is lemond akadémiai tagságáról az MTA Kossuth halála kapcsán tett állásfoglalása miatt. József főherceg nem mondott le, és egészen haláláig tagja maradt az MTA-nak.²⁸⁰ Eötvös Loránd pedig kiállt Kossuth mellett és a nemzet nagy halottjának nevezte.²⁸¹

²⁷⁸ A találkozón jelen volt Kármán Mór (Szeged, 1843. dec. 25-Budapest, 1915. október 14.) pedagógus is, aki Trefort szoros munkatársa, ő készítette el az 1879-es középiskolai tantervet, állítja fel az egyetem mellett működő budapesti gyakorló gimnáziumot, 1873–1883 között az Országos Közoktatási Tanács titkára és a Magyar Tanügy című folyóirat szerkesztője. Ugyancsak a megbeszélés résztvevője a fiatal Beke Manó (Pápa, 1862. ápr. 24.-Budapest, 1946. jún. 27.) matematikus-fizikus, egyetemi tanár, akit majd a Berzeviczy elnöksége alatt működő MTA, 1914-ben választ levelező taggá.

²⁷⁹ Ennek feldolgozását adja VÖRÖS Antal: *A liberalizmus és a konzervativizmus küzdelmei* című írása. In: *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975, 148–155.

²⁸⁰ József főherceget 1881-ben választják az MTA tagjává és halála után fél esztendővel, 1906-ban már az ifjabb József főherceget is taggá emeli a konzervatív irányt vett Akadémia.

²⁸¹ E mozzanatot azért tartottuk fontosnak kiemelni, mert az MTA dualizmus kori történetében Kossuth neve hivatalos fórumokon nem hangzik el. Az 1867–1918 közötti 51 évben az MTA elnökei, közgyűlési beszédekben mindössze két alkalommal – Lónyay 1879-ben és BERZEVICZY 1906-ban – említik a nevét. Lónyay, mint az 1848-as események vezetőjét említi meg, Berzeviczy pedig egy felsorolásban, Széchenyi és

Eötvös Loránd 1894. június 10-én kerül a VKM élére és a következő év elejéig, 1895. január 15-ig vezeti a minisztériumot. Mindössze hét hónapot tölt kormánypozícióban, ám ezzel ő is belép a tudós-politikusok reprezentánsainak sorába. Az ifjabb Eötvös politikusként is elsősorban tudós, és nem állambölcselelő vagy jogász státusférfi, mint apja, Lónyay és Trefort, hanem olyan fizikus, akinek eredményeit már Európa is számon tartja, és aki MTA elnökként és aktív egyetemi tanárként, volt rektorként a tudományos intézmények törvényhozás általi – politikusi – formálására törekszik. 1891-ben tartott rektori székfoglalójában mondta, hogy tudósnek nem azt tekinti, aki sokat tudó, hanem azt, aki a tudomány kutatója, művelője. E tekintetben az ifjú Eötvös a maga terminológiája szerint is tudós-politikussá vált.²⁸²

Rövid minisztersége számunkra mint a tudós-politikusi karrierút állomása fontos, amennyiben Eötvös Loránd is elfoglalja mind a tudomány, mind a politika legmagasabb intézményesült pozícióit, és egyidőben MTA elnök és miniszter. Apja szellemében ő is szabadelvű nézeteket képvisel a nemzetiségek és a vallási felekezetek kérdéseiben. Az anyanyelvi oktatást szintén fontosnak tartja, ahogy a tehetséges nemzetiségi tanulók ösztöndíjak általi támogatását is, és az eötvösi hagyományt folytatva, a vallás szabad gyakorlása mellett szólt már minisztersége első heteiben, amikor 1894. június 26-ai képviselőházi felszólalásában az izraelita vallás recepciója mellett foglalt állást.²⁸³ „Eötvös Loránd rövid ideig tartó minisztersége közel sem volt elegendő arra, hogy elgondolásait csak részben is valóra válthassa. Mégis ebben a kurta kormányzati periódusban is igyekezett javítani a tanítók helyzetén: emelte a jutalmakra és segélyekre fordítható költségvetési összegeket és folyamatba tétette a tanítói illetmények felemelését. Fontos feladatának érezte az iskolák oktatási tevékenységének javítását.” – írja Mann Miklós.²⁸⁴

A tanárképzés színvonalának és egyfajta elitképzés intézményes megvalósításának a szándéka vezérelte a treforti ötlet megvalósításában, az Eötvös-kollégium

Deák között mondja ki a nevét. Rajtuk kívül még egy alkalommal az elnököt helyettesítő Pulszky Ferenc tesz Kossuthról említést 1885-ben, de csak MTA taggá választásának dátuma kapcsán, mely szerint akkor választották taggá (1841), amikor Kossuth vezércikkei országszerte visszhangra találtak. Kossuth akadémiai tagsága pedig soha nem jött szóba az MTA-n.

²⁸² Eötvös Loránd már heidelbergi és königsbergi tanulmányi éve alatt is figyelemmel kísérte – apja levelei is ezt tanúsítják – a politikai közéletet. Alkata és tudományterületének empirikus kutatásai azonban eltántorították a képviselőségtől, és a politika világával csak annyiban érintkezett, amennyiben az befolyással bírt, vagy bírhatott a tudomány intézményes világára. A tudós-politikusok jellegzetes karrierútja így teljesedik ki esetében is a vallás- és közoktatási miniszteri pozíció elfoglalásával.

²⁸³ Apja idején bár kimondják 1867-ben a zsidó emancipációt, de „bevett” felekezetté Eötvös Loránd szorgalmazására utóda, Wlassics Gyula idején válik az izraelita vallás, az 1895. évi XLII. tc. által.

²⁸⁴ MANN Miklós: *Eötvös a kultuszminiszter*, Magyar Tudomány, 1998./7.

megalapításában. Eötvös Loránd a kezdeményező, de az 1895 januárjában lemondott Wekerle-kormány távozásával ő is lemond – képviselői mandátumáról is – és majd utóda, a Bánffy-kormány²⁸⁵ VKM minisztere, Wlassics Gyula²⁸⁶ állítja fel a tudományos tanárképzés ezen új intézményét. Az *Eötvös-kollégiumot* – az *École Normale Supérieure* párizsi mintájára – bentlakásos intézménynek tervezték, amelyben a diákok szaktanárok segítségével önálló tudományos kutatásokat végeznek. Eötvös Loránd, apja emlékére, a középiskolai tanár-képzés színvonalának emelésére létesítette az intézményt, de több lett annál. Az Eötvös-kollégium az 1900-as nemzedék egyik szimbolikus elit, talán tudós-politikus képzőjévé is vált az.

Az első évfolyam 1895. szeptemberében kezdte meg tanulmányait az intézmény keretein belül. Többek között itt tanult Kodály Zoltán is, akinek tudományos intézményi karrierje szintén a Magyar Tudományos Akadémia elnöki székéig emelkedett.²⁸⁷

„... a Kollégium liberális légköre, amely az egykorú sovinszta áramlatoktól oly távol állt, kezdettől fogva lehetővé tette, hogy magyar növendékei a régi Magyarország és általában a Duna-medence soknemzetiségű voltából, a különböző etnikumok együttéléséből adódó problémákra felfigyeljenek.”²⁸⁸ – írja Kosáry Domokos a kollégium jelentőségét méltatva. „Így kerül be például mindjárt az elején, 1895-ben, harmadévesként Bleyer Jakab (1874–1933) német filológus, utóbb egyetemi tanár, és a magyarországi német kisebbségi mozgalmak egyik vezetője, azután 1897-ben az erdélyi szász Wilhelm Deutsch, utóbb segesvári tanár, 1902-ben a klasszikus filológus Nicolae Draganu, utóbb kolozsvári egyetemi tanár Romániában (...).”²⁸⁹

Ugyancsak e kollégium indítja útjára a nagy történészt, Szekfü Gyulát, és Az *elsodort falu* íróját, Szabó Dezsőt is. Ha tudós-politikusokká nem is váltak az Eötvös-kollégium diákjai, de bizonyos, hogy a magyar szellemi élet és közgondolkodás meghatározó alakjai kerültek ki közülük. Eötvös Loránd pedig az intézmény első kurátora lett.

²⁸⁵ Bánffy Dezső kormánya 1895. I. 15 és 1899. II. 26. között volt hivatalban.

²⁸⁶ Wlassics Gyula (Zalaegerszeg, 1852. márc. 17.–Budapest, 1937. márc. 30.), jogtudós, a budapesti egyetem professzora, szabadelvű politikus, 1886-tól az MTA tagja, majd Eötvös Loránd mellett az Akadémia másodelnöke 1898–1901 között. Terminológiánk szerint: tudós-politikus.

²⁸⁷ Kodály Zoltán 1945 és 1949 között az MTA-nak.

²⁸⁸ KOSÁRY Domokos: *Az Eötvös Collegium történetéből, Az első évtizedek: 1895–1927*, In: *Tanulmányok az Eötvös József Kollégium történetéből*. Eötvös Füzetek, Szerk. Szigjártó István, Budapest, Eötvös József Kollégium, 1989, 21.

²⁸⁹ KOSÁRY Domokos: id. mű

Az ifjabb Eötvös tudományszervező munkája során a professzionalizálódást – elődjeihez hasonlóan – az intézményesülésben látta. Nemcsak az Eötvös-kollégium, hanem a Matematikai és Fizikai Társulat megalapításával is ez a szemlélet vezérelte. Az utóbbi intézménynek 1891-es alapításától élete végéig elnöke maradt. Eötvös azonban olyan tudós volt, akinek természettudományos munkássága nem volt összeegyeztethető a közélet zajával.

1905-ben így hiába marasztalják, megválnak az MTA elnöki székétől, hogy az intézményvezetői tevékenység ne vonja el az empirikus kutatás tudományos munkájától. Eötvös Loránd belátja, amit apja korábban mondott neki, hogy a tudomány olyan, mint a féltékeny szerető, csak annak adja csókját homlokára, aki egy életen át vele foglalkozik. Az ifjabb Eötvös – bár az MTA igazgatótanácsának tagja marad – 1919-ig a tudománynak él mind a kutatás, mind az oktatás szempontjából. Jelentős eredményeinek elismerése volt, amikor halálakor Albert Einstein azt nyilatkozta, hogy Eötvös Loránddal „A fizikának egy fejedelme halt meg.”²⁹⁰ És az MTA-nak egy olyan elnöke, aki karrierútjával jellegzetes példájává vált a dualizmus kori politikus karakterek közül a tudós-politikus típusának.

Eötvös Loránd még akadémiai elnök, amikor Wlassics Gyula – közel kilenc évi miniszterség után – visszavonul az egyetemi szférába, és helyét Berzeviczy Albert veszi át Tisza István első kormányában. Berzeviczy ekkor már 22 év aktív politikai szereplést tud maga mögött, így a Herman Ottóval folytatott vitáját még az 1880-as évek első feléből,²⁹¹ a treforti minisztérium költségvetési vitáit a képviselőházban,²⁹² a diákok túlterheléséről, a testi nevelés szükségességéről, a kisdedovásról vagy a tanítók nyugdíjáról²⁹³ szóló szópárbajokat Csáky Albin minisztersége idejéből.

Berzeviczy az Eötvös József által kijelölt művelődési szféra, kulturális alrendszer intézményi világának a továbbépítője és részben a reformerek reformere.²⁹⁴ A testi nevelés fontosságát hangsúlyozó és az iskolai órák közé a sportolást felsorakoztató eötvösi elképzelését Berzeviczy teljesítette ki. 1894-ben írja meg a magyar sportpolitika alapművét

²⁹⁰ Idézi: MANN Miklós: *Magyar Oktatáspolitikusok 1848–1998*. Oktatási Minisztérium, Budapest, 2001, 52.

²⁹¹ Lásd a középiskolai törvényjavaslat tárgyalásáról *Az 1881–1884. évi országgyűlés képviselőházának naplója*, X. kötet 376–383, az 1883. márc. 8-án tartott ülésről.

²⁹² Trefort és Berzeviczy közös eredménye, hogy Eötvös idején az éves költségvetés kultusztárcára jutó 0,8%-os arányát 2%-ra tudták emelni a költségvetési viták során kifejtett tényszerű és okszerű érveikkel.

²⁹³ Lásd *Az 1887–1892. évi országgyűlés képviselőházának naplója*. XV. kötet, 343–346. az 1890. jan. 28-i ülésről, id. mű XXI. Kötet, 278–282. az 1891. jan. 22. ülésről, valamint *Az 1892–1896 évi országgyűlés képviselőházának naplója*, III. kötet, 425–430. az 1892. máj. 30-i ülésről.

²⁹⁴ Az eötvösi népoktatás megreformálására 1891-ben nyújtotta be javaslatát CSÁKY Albinnak a népoktatási törvény revíziójának szükségességéről.

A testi nevelés kérdéséről címmel.²⁹⁵ Az ő nevéhez fűződik a Magyar Olimpiai Bizottság megalapítása is, ugyanis Berzeviczy szorgalmazta először a képviselőházban, hogy Magyarország vegyen részt az 1896. évi athéni olimpián és azt ő is javasolta, hogy a párizsi világkiállítás alkalmából rendezett torna- és sportversenyeken induljon magyar csapat is. E tevékenységének eredményeként a Magyar Olimpiai Bizottság alapító elnöke lesz 1895-től – amely címtől minisztersége idején, 1904-ben válik meg – és a Nemzeti Tornaegylet is elnökévé választja. Amikor 1913-ban létrejön az Országos Testnevelési Tanács Berzeviczyt már mint a magyar sportért legtöbbet tett és legtöbbet küzdött tudóspolitikust választják meg elnökké, és az ezt követő évtizedben az első számú sportpolitikus Magyarországon.²⁹⁶ Jónás Károly *A magyar országgyűlés elnökei* című munkában Berzeviczy Albert életútjának összefoglalásakor összesen 15 egyesületet és társaságot sorol fel – az MTA és az országgyűlési funkcióin kívül – ahol elnökké, alelnökké választották.²⁹⁷

Wlassics Gyula is támogatást kapott Berzeviczytól minisztersége kezdetén. Már nem mint államtitkár, hanem mint képviselőházi másod-, majd első alelnök²⁹⁸ áll ki Wlassics a szabad vallásgyakorlásra vonatkozó elképzelései, és a magyar művelődéspolitikai iránya mellett. Álláspontja mindkét Eötvösével egyező. Wlassics távozása után Berzeviczy, mint korának egyik legtekintélyesebb szabadelvű tudóspolitikusa kerül 1903. XI. 3-án a Vallás- és Közoktatási minisztérium élére.

„(...) a gróf Tisza István elnöklete alatt megalakult magyar kormány (...) az obstrukció jegyében született – írja Berzeviczy visszaemlékezéseiben – és egész, egy évet alig meghaladó parlamenti pályafutása alatt sohasem volt szabad az obstrukció lidércnyomásától.”²⁹⁹ Felkai László is a századelő és Tisza István első kormányának társadalmi elutasítottságát emeli ki annak a képviselőházi esetnek a felidézésével, amely Berzeviczy miniszteri székbe kerülését kísérte. „Amikor ugyanis a képviselőház 1903. november 4-i ülésén felolvasták a kinevezését tartalmazó, az előző napon kelt királyi leiratot, gróf Tisza István és minisztertársai belépését nagy zaj és a baloldal részéről „ki

²⁹⁵ Szintén ebben az évben jelenik meg *Közművelődésünk és a harmadik egyetem* című munkája is.

²⁹⁶ Az Országos Testnevelési Tanácsnak 1913 és 1923 között volt az elnöke.

²⁹⁷ JÓNÁS Károly: *Berzeviczy Albert*. In: JÓNÁS Károly-VILLÁM Judit: *A magyar országgyűlés elnökei*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2002.

²⁹⁸ 1895. jan. 21.–1895. jún. 18. között a képviselőház második alelnöke, 1895. ápr. 2.–1898. okt. 7. között a képviselőház első alelnöke. Képviselőházi elnök 1910. jún. 30 és 1911. nov. 7. között volt.

²⁹⁹ Idézi MANN Miklós: *Magyar oktatáspolitikusok 1848–1998*. Budapest, Oktatási Minisztérium, 2001, 61.

vele” kiáltás kísérte.”³⁰⁰ Miniszteri tevékenysége – Eötvös Lorándéhoz hasonlóan – rövid idejű és politikai viszályokkal terhelt. Programbeszédét is csak 1904. június 30-án, minisztériumának költségvetési tárgyalása során tudta elmondani, amelyben a dualizmus minisztereinek és a tudós-politikusok hagyományaihoz híven a vallás szabad gyakorlását, a nemzetiségek védelmét és az oktatás minden területének fejlesztését hangsúlyozta. Az állam funkciója a társadalom szervezésében játszott szerepe szerint – és ez már az 1900-as évek konzervatív nemzetállami törekvéseit tükrözik – nála hangsúlyosabb, mint elődjénél. Kiemeli beszédében, hogy az egyéni törekvéseknek csak addig van helyük egy társadalomban, és addig számíthatnak állami támogatásra, amíg azok nem ütköznek az állam érdekeibe. Mindezek mellett azonban a szabadelvű tudós-politikus toleranciája tükröződött szavaiból a művelődéspolitikai terén. 1904. október 20-i dátummal pedig egy közel száz paragrafusból álló előterjesztést nyújtott be az országgyűlésnek, amely egyben reformelképzeléseit tartalmazta az eötvösi és treforti népiskolai rendszer átalakításáról.

Ha a törvényhozás terén Eötvös esetében az 1868. évi. XXXVIII. törvényt, Trefort esetében pedig az 1883. évi. XXX. törvényt tartottuk tudós-politikusi karrierjük betetőzésének, akkor Berzeviczy esetében az 1904. október 20-i előterjesztését kell ennek tartanunk. Ahogy Eötvös József utolsó jelentése a népoktatás tárgyában sem kerülhetett érdemi vitára a képviselőházban, úgy Berzeviczy javaslatát is elsodorta a történelem, azonban a művelődéstörténet számára különös jelentőségű munkaként maradt fenn. Elsősorban amiatt, hogy Berzeviczy adja az első jelentős adatszerű összefoglalását az oktatás dualizmus kori alrendszerének – a népoktatási törvény megszületésétől 1904-ig.³⁰¹

Berzeviczy és az Akadémia évtizedekre szóló kapcsolata is rövid minisztersége idején kezdődik. A centralista tudós-politikusok által elindított hagyományt és kialakított gyakorlatot, amely szerint az MTA és a politikai cselekvést biztosító kultuszminisztérium között szoros kapcsolat áll fenn, Eötvös Loránd is folytatta, amikor elnöklete alatt, nagybátyja egykori államtitkárát, a kultuszminisztériumot éppen vezető Berzeviczyt, 1904 májusában az Akadémia tiszteleti, majd decemberében igazgatósági tagjává választja. Berzeviczynek azonban nem adatott meg tudós-politikusi karrierjében, hogy a kultuszpolitika csúcsát jelentő Vallás- és Közoktatási Minisztériumot és a tudomány intézményi piramisának legfelső követ jelentő Akadémiának egyszerre legyen vezetője. Igaz, ettől mindössze néhány hónap választotta el.

³⁰⁰ FELKAI László: *Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus*. Magyar Pedagógia, 1998, 98. évf. 1. szám, 32.

³⁰¹ Több történeti munka – különösen a népoktatás adatszerű bemutatása kapcsán – mindmáig Berzeviczy adatait használja, bár gyakran nem jelölik az eredeti forrást, az 1904. okt. 20-i előterjesztését.

Az 1905. januári választásokon a dualista politikai aréna pártrendszerének hegemon, kormányrendszerének monocentrikus szerkezetét először utasította el a magyar választók többsége a kiegyezés óta. Tisza István bukásával a válságba került politikai rendszer súlyos deficitjei és a monarchia létének közjogi alapkérdései ismét a politika napirendjére kerültek. „Az országos politikának ez az irányváltása megmutatkozott az Akadémia életében is, bár nem oly élesen és látványosan, mint a közvélemény és a „nagypolitika” porondján. Az Akadémia tagjai sorában a Szabadelvű Párttal rokonszenvezők voltak többségben, s a testület autonómiája következtében a koalíciós pártok hívei nem tudták a maguk elvbarátait vezető tisztségekbe ültetni, sőt meg sem kísérelték” – írja a korszakot jellemezve Vörös Antal.³⁰²

Eötvös Loránd az 1905. május 14-én tartott MTA közgyűlés megnyitását már Kautz Gyulának, akadémiai másodelnöknek engedte át, és az ősz során lemondott elnöki tisztségéről. Lemondását az elnöki székben eltöltött hosszú éveivel indokolta. Az MTA történetével és Eötvös Loránd életrajzával fogalakozó szakirodalom Eötvös lemondásában a politikai háttérbe vonulás szándékát látják. Az MTA elnökeként még két évig kellett volna politikai állásfoglalásokat tennie egy olyan politikai kormányzat időszakában, amely nem az általa vallott liberális elveket képviselte. Másfelől a tudományos kutatásainak folytatása is az elnöki terhek letételét kívánták meg. Berzeviczy hivatalosan 1905. június 18-án válik meg miniszteri tárcájától, és politikájának támogatói ekkor már elsősorban az MTA soraiban voltak. Miután sikertelen volt Eötvös Loránd marasztalása az Akadémia elnöki székében,³⁰³ a néhány hónapja még kultuszminiszter, tiszteleti és igazgatósági tag Berzeviczy neve jött szóba az elnöki pozíció betöltésére.

A Magyar Tudományos Akadémián 1905. november 27-én 49-en szavaztak az új elnök személyéről és 35 szavazattal Berzeviczy Albertre esett a választás.³⁰⁴ Ebben – ahogy a korábbi elnökök kiválasztásánál is – nagy jelentősége van politikai befolyásosságának. Berzeviczy nemcsak az elnöki székben töltött idő tekintetében, hanem az elnökségéhez vezető MTA karrier tekintetében is rekorder. Az MTA-nak ugyanis sem előtte sem utána nem volt az olyan elnöke, aki taggá választásától számítva egy éven belül

³⁰² VÖRÖS Antal: *A konzervatív törekvések megerősödése 1905 után és a világháború éveei*. In *A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825–1975*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1975, 180..

³⁰³ Kautz Gyula javaslatára Eötvös Lorándot az osztályelnökökből, az osztályok legidősebb rendes- és legfiatalabb levelező tagjaiból, valamint egy tiszteleti és egy igazgatótanács tagból álló bizottság kereste fel, hogy az MTA teljességét reprezentálva elnöki pozíciójának megtartására kérjék. Álláspontunk szerint Eötvös lemondásának politikai motivációját jól mutatja, hogy ellenáll a nagy tekintélyű tudósok kérésének, és döntését véglegesnek tekinti.

³⁰⁴ Mellette báró Radvánszky Béla 11, Fraknói Vilmos 2, Kautz Gyula pedig 1 szavazatot kapott.

lett igazgató tanácsi tag, majd elnök. Ez a tény is megválasztásának politikai motiváltságát mutatja. Későbbi történetírói munkássága azonban joggal emeli őt a legnagyobb tudósaink sorába. Berzeviczy politikusként talán előbb nyerte el a tudomány intézményesült világának csúcsát jelentő MTA elnöki címet, mint tudósként való megbecsülését. Azonban, ahogy a 22 évesen tiszteleti taggá választott Eötvös meghálálta az Akadémia megelőlegezett bizalmát, úgy Berzeviczy is kivívta történetírói munkásságával az elnöki címhez méltó tudományos presztízst. Berzeviczy magát nem jogtudósként, hanem mindig történetíróként, történészként definiálta az MTA-n.

Kiváló nyelvtudásával – német, olasz, francia, angol – külföldön is mint a levéltári kutatók legnagyobbika szerez hírnevet magának a *Beatrix királyné története* és *Az absolutismus kora Magyarországon* című munkáinak megírása során.³⁰⁵

„Minthogy Berzeviczy a középkori olasz nyelvnek összes tájszólásait is nagyszerűen ismerte, módjában volt az egykorú olasz krónikák mindegyikét is tanulmányozni és felhasználni – mondja 1938-ban Berzeviczy *Beatrix királynőjét* méltatva Balogh Jenő. Majd így folytatja: „Mily hosszú és fáradságos kutatások eredménye a kötet, bizonyítja, hogy a mű mindenütt hivatkozik elsősorban a tárgyra leggazdagabb modenai, majd a nápolyi nemzeti, a milánói és velencei (Szent Márk-) könyvtárban, ezenfelül a bécsi, brüsszeli, drezdai és párizsi könyvtárakban – illetőleg levéltárakban – felkutatott eredeti okiratokra, köztük Beatrixnak több száz sajátkezű levelére. Hazánkban a szerző az Országos Levéltár mellett legtöbb anyagot találta a selmecbányai, azután a kassai, körmöcbányai és pozsonyi levéltárakban.”³⁰⁶ E munkáját pedig francia, olasz, és spanyol nyelvre is lefordítják. Az *absolutizmus kora Magyarországon* című munkájának anyagát még a monarchia fennállásakor kezdi el gyűjteni, amelyhez Tisza István segítségét is kérte. Berzeviczy 1910 után – miként már korábban jeleztük – ismét aktivizálja magát a képviselőházban melynek elnökévé is megválasztják, és ekkorra Tisza legszűkebb köréhez tartozik már, 1917-től pedig a főrendiház tagja lesz.

Ferenc József halála után Berzeviczy az első, aki át akarja tekinteni a bécsi levéltárak anyagát az elmúlt fél évszázadra vonatkozóan. „Az osztrák belügyminisztérium levéltárában kutatás céljából gróf Tisza István miniszterelnök fordult Heynold akkori osztrák belügyminiszterhez, hangsúlyozván, hogy Berzeviczy egyénisége teljes

³⁰⁵ Berzeviczy 1899-ben jelenteti meg *Itália. Útirajzok és tanulmányok* című munkáját, majd a *Beatrix királyné* megjelenéséig több olasz témájú munkát ír (*Beatrice d' Aragona*, Roma, 1900, *Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében*, Budapest, 1903. vagy *A cinquecento festészete és szobrászata (tekintet nélkül Velencére)*, Budapest 1906.

³⁰⁶ BALOGH Jenő: *Berzeviczy Albert emlékezete*, In: *MTA Emlékbeszédek* 23. köt. Budapest, 1938. 144.

biztosítékot nyújt munkájának tudományos színvonalára nézve, tapintata, és discretiója pedig abban a tekintetben, hogy a feltétlenül szabad kutatást számára meg kell engedni.”³⁰⁷ Az engedélyt Berzeviczy 1915. júniusában kapta meg, azonban munkájának első kötetével már csak a monarchia felbomlása után 1922-ben készül el. A mű további kötetei 1926-ban és 1932-ben jelenik meg, a csonkán maradt negyedik kötete³⁰⁸ pedig halála után, 1937-ben, látott napvilágot.

Berzeviczy MTA elnöki, politikai és történettudományi munkássága messze túl halad az általunk vizsgált dualizmus korán, amely időszakkal e munka már nem kíván részletesebben foglalkozni. Azonban Berzeviczy dualizmus kori tudósi és politikusi tevékenysége, valamint a társadalmi alrendszerek intézményes világán belül elfoglalt helye, karrierútja egyértelművé teszi, hogy ő is az Eötvös József-féle a tudós-politikus típusához tartozik, akik a Magyar Tudományos Akadémián és a dualizmus kori kultuszpolitikát irányító Vallás- és Közoktatási Minisztériumon keresztül összekapcsolták a tudomány és politika társadalmi alrendszereit.

Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a tudomány és a politika alrendszerének intézményi és személyi összefonódása a dualizmus időszakában a tudós-politikusok tevékenységének köszönhető. Ők voltak azok, akiket a két alrendszer professzionalizálódó világának egyaránt vezető és szervező alakjaiként tarthatunk számon, akik mindkét szféra intézményesült címeit, rangjait, és hatalmi pozícióit viselték. 1867 és 1918 között az MTA összes elnöke egyben miniszter vagy miniszterelnök is volt, a másodelnökök közül ketten – Pauler Tivadar és Wlassics Gyula – miniszterként töltötték be politikai pozíciót.

A kultuszpolitika terén – ahol az összefonódás a tudomány szakpolitikai kérdéssé válásában jelentkezett – rajtuk kívül még Csáky Albin³⁰⁹, Apponyi Albert³¹⁰, Jankovich Béla³¹¹ is az MTA tagjai voltak. Az egyetem intézményes világának legmagasabb elismerését jelentő professzori címet pedig négyen viselték a kultusztárca irányítói közül: Pauler Tivadar, Eötvös Loránd, Wlassics Gyula és Jankovich Béla. E nevek pedig azt jelzik, hogy a tudós-politikus mint politikus-típus jelenléte a dualizmus politikai arénájában kétség kívül az egyik legfontosabb jellemzője a korszaknak.

³⁰⁷ BALOGH Jenő: id. mű 146.

³⁰⁸ E kötet mindössze 106 lapra terjedő munkát jelent.

³⁰⁹ Csáky Albin 1888. IX. 22. – 1894. VI. 10. között VKM miniszter.

³¹⁰ Apponyi Albert 1906. IV. 8. – 1910. I. 17 között VKM miniszter.

³¹¹ Jankovich Béla 1913. II. 9. – 1917. VI. 15. között VKM miniszter.

III. A tudós-politikus beszédmódjának vázlata a dualizmus korában

A XIX. századi tudós-politikus alakjának általános jellemzése során három szempontot említettünk, amely szerint e politikus típust jellemezni, és leírni lehet. Az első két szempont – a politikus-kiválasztódás, valamint a politika és tudomány intézményes világán belüli karrierút – részletezése után, a harmadik szempontot, a tudós-politikus sajátos politikai nyelvét, szótárát és ennek alapján egy lehetséges politikai beszédmódot vázolunk fel röviden.

Egy beszédmód teljes tudományos igényű feltárása túlmutatna jelen vállalkozásunkon, azonban, ha az MTA elnökök tudós-politikusi beszédeit megvizsgáljuk, kétség kívül jó néhány olyan elemet azonosíthatunk bennük, amelyek egy önálló beszédmód vázlatát adhatják, azonban a tudós-politikus karakterének megrajzolásához feltétlenül elégségesek. E vizsgálódásunk egyben az eszmetörténeti kutatások cambridge-i módszertanára is támaszkodik, amely szerint az eszmetörténészeknek leginkább a politikai beszédmódokkal, és ezek nyelvezetével kell elsődlegesen foglalkozniuk, s vizsgálatuk középpontjában „a doktrínák mitológiájától”, „a koherencia mitológiától”, „a prolépszis mítoszától” és „a parokializmus-mítosztól” megszabadított szövegnek kell állnia.³¹² A tudós-politikusi beszédmód lokalizálásához szükséges szövegeket elsődlegesen az MTA éves közgyűlésein mondott elnöki beszédek adták, ám ezek mellett utalunk az országgyűlésben mondott beszédekre is. A közgyűlési elnöki beszédek azért elsődlegesek, mert ez a megszólalás illeszkedik leginkább a tudós-politikus szerepéhez, vagyis a tudomány és politika világán belül intézményesült pozícióhoz, mindemellett az MTA éves közgyűlései egyszerre a tudomány fellelegvárának ceremoniális seregszemléi és a politika világából a nemzet tanácsadóinak gyűlései. Így az itt elhangzott elnöki beszédek is egyidejűleg a tudomány és a politika világának fontos – vagy kevésbé fontos – megnyilvánulásai.

Az MTA „éves közülés” -einek az új korszakot jelentő 1858-as Dessewffy beszéd ad először jelentős politikai töltetet. Ettől kezdve a dualizmus végéig a politikus-elnökök,

³¹² Quentin Skinner *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*, című munkájában e fogalmakkal írja le mindazon kutatói tévedéseket, amelyek a szöveg jelentését torzítyják a szövegautonómia vagy kontextus vizsgálatok jegyében. Tanulmánya – mint a cambridge-i iskola programatikusan írása – a két vizsgálati módszer ötvözése mellett a beszélői „szándék” vizsgálatát tartja fontosnak. Lásd: Quentin SKINNER: *Jelentés és megértés az eszmetörténetben*. In: *A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe*. Szerk.: HORKAY HÖRCHER Ferenc, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997.

elnök-politikusok mindig nagy hangsúlyt fektettek közgyűlési beszédeikre,³¹³ és ezek vizsgálataiból rendre az derül ki, hogy az elnökök, vagyis a beszélők, szándékuk szerint e megszólalásaikat diszkurzív környezetükben politikai beszédeknek szánták.³¹⁴

Mielőtt azonban megvizsgáljuk ezeket politikai nyelvük, szótáruk és a belőlük esetlegesen feltárható beszédmód szerint, fontos tisztázni, hogy politikai beszédmodok nem születnek és tűnnek el előzmények nélkül, így azok a szótárak sem, amelyekből építkeznek. Takács József írja, hogy „A politikai beszédmód nem csupán fogalmakat, „szótárakat” jelent, hanem viszonylag állandó témákat is, mintákat, amelyekhez viszonyítva a nyelv használója, érveléseket és értékeket, továbbá előfeltevéseket és hiteket, amelyek lehetővé teszik az érveléseket.”³¹⁵

Ennek alapján röviden vázolnunk kell mindazokat a részben lokalizált politikai beszédmodokat, de legalábbis ezek nyelvét és szótárát, amelyekhez igazodva, vagy belőlük levezetve a tudós-politikus politikai nyelvéhez és esetlegesen körvonalazható beszédmódjához juthatunk.

Az utóbbi években több jelentős kutatás vizsgálta a XIX. századi politikai beszédmodokat. Ennek során született meg Debreczeni Attila, Takács József, Kiss Endre néhány tanulmánya, azonban S. Varga Pál és Porkoláb Tibor munkáiban is fontos utalásokat találunk a korszak politikai nyelvére, identitására és beszédmodjaira.

E fejezetben először általában foglalkozunk a XIX. század politikai beszédmodjaival, hogy aztán az MTA politikus-elnökeinek, elnök-politikusainak közgyűlési beszédeiből – parlamenti beszédeikre is utalva – a tudós-politikus kategóriának harmadik meghatározó jellemzőjét tárjuk fel.

Módszertani tekintetben pedig a skinneri alapállásra helyezkedünk, és a cambridge-iek szövegvizsgálati módszere szerint tartózkodunk attól, hogy azt feltételezzük tudós-politikusainkról, hogy minden jelentős kérdésben állást foglaltak, ahogy nem kívánunk elszánt exegeták sem lenni, akik mindenáron rendet kívánnak teremteni a szövegben és annak új, korszerű jelentést kívánnak adni. Figyelembe vesszük Leo Strauss intelmeit is,³¹⁶ azonban csak ott keresünk sorok közötti közlést, ahol annak valószínűsége fennáll, és

³¹³ Természetesen ez a hagyomány a dualizmus után is folytatódik Berzeviczy révén.

³¹⁴ E tényre és a beszédek önálló és egységes eszmetörténeti vizsgálatának lehetőségére Gazda István hívta fel figyelmemet.

³¹⁵ TAKÁCS József: *Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején*. In: *Mesterek, tanítványok*, Budapest, Magvető, 1999, 224.

³¹⁶ LEO STRAUSS: *Az üldöztetés és az írás művészete*. Budapest, Atlantisz, 1994.

vizsgálódásunk során fenntartjuk a lehetőséget a beszélő saját álláspontjának megváltoztathatóságára.³¹⁷

Mindemellett a prolépszis-mítoszát is igyekszünk kiküszöbölni, nehogy olyan téves értelmezést adjunk egy-egy szövegnek, amely a beszélő számára korántsem jelenthette azt, amit utólag az elemző hozzá fűz, vagy hozzá fűzhet. Végezetül pedig igyekszünk túllátni saját parókiánkon, s nem keresünk mindig ismerőst és ismertre visszavezethetőt a sajátos, egyedi – ismeretlen – megnyilvánulásokban.

A tudós-politikus nyelvének és beszédmódjának vázolásakor mindig a szövegre koncentrálnunk, még akkor is, ha a tágabb kategória jellemzőit szűkebb terjedelmű szövegmennyiség elemzése alapján adjuk meg. Egyszerre fordítunk hangsúlyt a szöveg autonómiájára és diszkurzív környezetére, tágabb kontextusára, miközben a politikus-kiválasztódás és karrierút bemutatása után a beszélő szándékára is koncentrálnunk a historizálás hibájának elkövetése nélkül.

A tudós-politikus dualizmus kori politikai nyelvének és beszédmódjának későbbi kutatásai jelen vázlatunk megállapításait veheti górcső alá, bővítve a vizsgált szövegek mennyiségét, talán újabb alkategóriákat megállapítva e politikai nyelvnek és lehetséges beszédmódnak. Azonban előbb vizsgáljuk meg mi az a szótár és nyelv, amely kiindulópontját adhatta e beszédmódnak.

³¹⁷ Skinner kritikaként fogalmazza meg Straussal szemben, hogy ezzel a lehetőséggel nem számol a szöveg értelmezése kapcsán, hanem ő is a koherencia-mítosz hibájába esik. E hibát leginkább Berzeviczy Albert beszédei kapcsán követheti el az elemző, különös tekintettel Berzeviczynek az 1880-as és az 1900-as években képviselt eltérő „nation-building” felfogása miatt.

1. Politikai beszédmodok a XIX. századból

Amikor a XIX. századi politikai beszédmodok eltérő megközelítési módjait kívánjuk röviden összegezni, nélkülözhetetlen néhány fogalmi tisztázás és módszertani alapvetés. Miként a hazai szakirodalom meghatározó része, a beszédmod fogalmát skinneri és így általában a cambridge-i eszmetörténészek értelmezése szerint használjuk. Elfogadjuk azt az alapállást, amely szerint a beszédmodok vizsgálata során „Az eszmetörténész kutatása arra irányul, hogy megértse és elbeszélhetővé tegye, mit jelentettek az egyes fogalmak használói és befogadói számára, hogyan, milyen „logika” szerint keveredtek a használat során az egyes politikai beszédmodok „szótárai”, hogyan rendeződnek időnként át e „szótárak”, milyen „vitához” szólnak hozzá a szövegek, amikor egyes témákat érintenek vagy érvelési módokat választanak, mit jelentettek a minták, hogyan tűnnek el vagy fel a politika nyelvén, hogyan reflektáltak e szótárhasználatokra mint szótárhasználatokra, mintákra mint mintákra maguk a beszélők és a szövegek kortárs befogadói”.³¹⁸

A XIX. századi politikai beszédmodok vizsgálatai Magyarországon többségében literátori műhelyek keretében, irodalmárok köréből kerültek ki. E vizsgálatok nagyobbik része a XIX. század első felének politikai beszédmodjaival foglalkozik, és a dualizmus időszakát csak mint ezen beszédmodok vagy politikai nyelvek, szótárak részleges továbbéléseként említik, de külön ritkán tipizálnak a kiegyezés utáni időszakban. Azt azonban szintén általában minden e témával foglalkozó tanulmány – leggyakrabban Takáts Józsefre hivatkozva – leírja, hogy a XIX. századi magyar eszmetörténetben a politikai nyelv és ennek szótára két időszakban rendeződik át jelentős mértékben. Először az 1830–1840-es években, majd másodjára Tisza Kálmán kormányzati időszakában, az 1880-as években. Az első időszak politikai beszédmodjának átfogó tipológiáját Takáts József négy politikai nyelv- és beszédmod kategóriában írta le.

Az első a „republikánus nyelv”³¹⁹, amelynek központi fogalma a szabadság. A szabadság azonban a republikánus szótárban a a liberálisok értelmezéstől eltérően nem az egyéni autonómiát, hanem a kormányzásban való részvétel (állam) polgári lehetőségét, kötelességét és jogát jelenti. A honpolgárok – fogalmaz Takáts – e beszédmod

³¹⁸ TAKÁTS József: id. mű

³¹⁹ TAKÁTS József: uo, 225. A republikánus politikai nyelv és beszédmod jegyeit Q. Skinner tárta fel több tanulmányában, Magyarországon pedig Horkay Hörcher Ferenc foglalkozott részletesen e beszédmoddal.

felfogásában, nemcsak részt vehetnek a közéletben, annak tevőleges alakítói lehetnek, hanem egyben át kell legyenek hatva a közszellemtől „a haza megvédésére a zsarnok vagy a hódítók ellen”.³²⁰ A közszellemet pedig úgy értelmezi, mint a közjó primátusát az egyéni vagy családi érdekekkel szemben. E beszédmód állandó mintája a római köztársasági erények és a *vir bonus*, s elsősorban az a kérdés foglalkoztatja, hogy mi az oka a nemzetek felemelkedésének és bukásának, amelyre Róma történelme a válasz: a felemelkedés az erkölcsök, műveltség és tudás függvényei, míg a bukás az ősi erkölcsök elhagyásával, a széthúzással és az egyéni érdek közösségi érdek fölé helyezésével magyarázható.

E nyelvvel részben összefonódott a XIX. század első felének a második nagy politikai beszédmódja, amelyet mind Takáts, mind Debreczeni Attila³²¹ „az ősi alkotmányra hivatkozás nyelvének” neveznek. Az ősi alkotmányra hivatkozás politikai nyelve a magyar politikai élet legelterjedtebb és leggyakrabban használt nyelve volt közel egy évszázadig. Debreczeni kimutatja, hogy már a XVIII. század végén is a nemesség szokásjogi alapú politikai gondolkodását tükrözi az ezer éves alkotmányra való hivatkozás. E politikai nyelv érvrendszerét mindig a történeti alkotmány állandóságára alapozta, amely szerint a constitutiót az élő nemzedék örökségként kapta, s mint ilyet tovább adni szintén köteles a következő nemzedéknek. A politikai *corpus*t ebben a szótárban csak a nemesség jelenti, ahogyan a nemzetfelfogása is a politikai nemzet kategóriájához köthető, gyökerei pedig Werbőczy Tripartitumáig nyúlik vissza.³²²

A reformkortól a kiegyezésig e politikai beszédmód végigkíséri a század jelentős politikai vitáit az 1830-1840-es évek municipalizmus kontra centralizmus vitától a kiegyezés választójogi törvényéig. Alapvető dilemmája a változáshoz való viszony, amelyben a lassú, szerves fejlődés mellett érvel a történelem irányát kémlelő s így mindig újítni akarókkal szemben.

Ez utóbbi politikai beszédmódnak a XIX. század eleji változatát nevezi Takáts a „felvilágosult kormányzás” nyelvének, amelynek három alappillére van. Az első a természetjogi alapvetés, amely szerint minden embernek vannak veleszületett jogai,

³²⁰ Id. mű

³²¹ DEBRECZENI Attila: *Nemzet és identitás a 18. század második felében*. Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/5–6. (Fontos megjegyezni, hogy Debreczeni – Takáts József kritikáit figyelembe véve – átdolgozta e tanulmányát és *Beszédmód és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában* címmel 2005-ben már bizonyos módosításokkal tette közzé újra tanulmányát. In: *Nemzet – identitás – irodalom*, Csokonai Könyvtár, Debrecen, 2005, 260–292.

³²² SZÜCS Jenő *Nemzet és történelem* című munkájában részletesen elemzi a *populus romanus* alapján felfogott politikai nemzet nemesi képzetét, amelynek első teoretikus megalapozását Anonymus és Kézai Gestájában látta.

amelyek elidegeníthetetlenek tőle, és amelyekről ő maga sem mondhat le. E jogai pedig megelőzik a pozitív jogot, amely által lehetővé válik, hogy egy társadalomban racionálisan legyenek elrendezve a jogok. Az ily módon létrejött jogrendben pedig létrejöhet az egyéni érdek és a közérdek, a közjó összhangja.³²³

A második pillére e beszédmódnak a hit, mégpedig a társadalmi intézményekbe és ezek javíthatóságába vett hit, amely egyben azt is magában hordozza, hogy a társadalom – a felvilágosodás racionalizmusának értelmezésében – ésszerűen berendezhető a közjó és közboldogság megteremtésére. A politika legfőbb célja pedig nem más, mint az ésszerű állam megteremtése. Ez utóbbi pedig a felvilágosult kormányzás politikai beszédmódjának harmadik pillére.

Az állam e politikai nyelvben a felvilágosítás és a műveltség terjesztője, az állampolgárok nevelője, s e nevelés eredménye az új típusú nemzet- és állampolgárság felfogás kialakulása. „A természetjogi kiindulópontnak köszönhetően e beszédmód egalitárius, s egyben nagy hangsúlyt helyez arra, hogy a közérdek, ami ez esetben gyakran államérdekként jelenik meg, megelőzze az egyéni vagy csoport érdekeket.”³²⁴

A negyedik jelentős politikai beszédmódot Takáts „a kulturális nacionalizmus politikai nyelvének” nevezi, amely abban a történelmi pillanatban születik, amikor a republikanizmus nyelve átalakul a nacionalizmus nyelvévé. Ez az a politikai beszédmód, amelynek középpontjában a nemzet fogalmának újradefiniálása és a Gellner által kiemelt kulturális homogenitás hangsúlyozása áll.³²⁵ E felfogásban a nemzet gyakran mint organikus egész jelenik meg³²⁶ és a nemzeti sajátosságok nem csupán a népiességben fellelhető jegyeket – szokást, viseletet, életmódot – jelentik, hanem olyan karakterjegyeket, amelyek absztrakt jellemvonásokban konstituálódnak. E jellemzőkön kívül a kulturális nacionalizmus beszédmódjához kötődik a nemzeti nevelés kérdésének tárgyalása, valamint

³²³ Takáts a liberalizmus nyelvét és a centralista narratívát is – részben a természetjogi megalapozottsága miatt – e politikai beszédmód kapcsán említi meg.

³²⁴ TAKÁTS József: id. mű 233.

³²⁵ Ernest GELLNER: *A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája*, ford. SZANYI Imre, Bretter – Deák, 1995.

³²⁶ Spencer organikus társadalom képe és ennek szuperorganizmusként való leírása tudományos alapot adott e felfogásoknak, és Spencerre Beksics Gusztáv is, mint releváns teoretikusra hivatkozik a *Magyar doctrairek*-ben.

a XIX. századi európai nacionalizmusok egyik fontos modernizációs problémája, a „nation-building”³²⁷, a nemzetépítés lehetőségeiről, ennek irányáról szóló vita.

Ennek kapcsán pedig Takáts a kulturális nacionalizmus beszédmódjának két eltérő, egy „liberális” és egy „konzervatív” „alváltozatát”³²⁸ különbözteti meg. A liberális felfogás alapvetően Geertz-i értelemben vett epochalista jegyeket mutat³²⁹, míg a konzervatív változata jellegzetesen elutasítja „a jövőt konstruáló” politikai felfogásokat és a modernizációban – érvelése szerint – a nemzeti sajátosságok pusztulását látja.

E négy beszédmód tehát alapvetően határozta meg a XIX. század első felének politikai nyelvét és szótárait, amelyek áttekintése nélkül nem lokalizálhatóak egy új megközelítésben értelmezett politikai beszédmód alapjai, a tudós-politikusi szótár és nyelv.³³⁰

„Politikai beszédmódok nem tűnnek el nyomtalanul és egyik napról a másikra, mint ahogyan nem is jelennek meg így.”³³¹ Vagyis, mind a már felsorolt, mind az általunk elemezni kívánt narratíváknak van, mert kell legyen olyan előzetesen ismert politikai beszédmódja, szótára, nyelve, amely, vagy amelyek megalapozzák a későbbi politikai beszédmódot, szótárát, nyelvet. Így a tudós-politikus dualizmus kori nyelvének, szótárának is volt alapja, amelyből építkezett és amely kiinduló pontként értelmezhető.

Ezt az előzetesen feltárt, és a tudós-politikus beszédmód alapját képező nyelvet és szótárát Debreczeni Attila „tudós hazafiság” beszédmódjának leírásában találtuk meg.³³² Debreczeni a XVIII. század végének magyar irodalmából tárja fel azt a beszédmódot, amelyet a „tudós Hazafi” hangjának vél. „A tudós hazafi nem immanens narratív hang,

³²⁷ KISS Endre a *Tizenkilencedik századi nemzetkonceptiók tipológiája* című írásában fontos tipizálást végez a XIX. századi magyar „nation-building” eltérő koncepcióinak feltárása során, amelyek kapcsán a politikai nyelvek és szótárak szempontjából is lényeges megállapításokra jut.

³²⁸ PORKOLÁB Tibor: *„Nagyjainknak pantheonja épül” Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd.* Budapest, Anonymus Kiadó, 2005,9.

³²⁹ Alaptételei: 1. az idő szelleméhez való igazodás, 2. prekonceptiója, hogy a történelemnek van felismerhető iránya, és 3. hangsúlyozza a magántulajdon szentségét.

³³⁰ Sem Takáts, sem Debreczeni nem különítik el definíciószerűen a „beszédmód” fogalmát, a „politikai nyelv” és „politikai szótár” fogalmaitól. Ezeket felváltva, egymás szinonimáiként használják és a fentebbi összefoglalásban mi is ekként használtuk e fogalmakat. Álláspontunk szerint azonban egy beszédmód leírásához csupán alapfeltétel a sajátos nyelv és a sajátos szótár megléte, amelyek szükséges, de nem elégséges feltételei egy beszédmód feltárásának. Ezért különítjük el a „tudós-politikus beszédmód” és a „tudós-politikus szótár és nyelv” fogalmait, amelyek közül, ha már az utóbbi kimutatása és feltárása sikerül, akkor igazoltnak véljük a tudós-politikus beszédmódjának részletesebb feltárási lehetőségét.

³³¹ TAKÁTS József: id. mű 237.

³³² Debreczeni Attila a „tudós hazafiság” érvelés- és beszédmódja mellett, a XVIII–XIX. század fordulóján további három beszédmódot különít el, részben Takáts Józseffel összhangban: a „republikánizmust”, „az ősi alkotmányra hivatkozást” és a „dinasztikus heroizmust”.

hanem egyfajta azonosságtudat szimbóluma, s nem annyira a textusban magukban, mint inkább a paratextusokban képződik meg. Szövegek implikált szerzője és olvasója egyszerre, s mint ilyen, közösségképző erejű. A tudós Hazafiak közössége virtuális, s azért az, mert valójában közösségtudatként létezik, teoretikus szövegekbe írva (mintegy paratextusként).”³³³

E beszédmod annak a rendi nemességnek adja a politikai nyelvét és szótárát, amelyik a patriotizmus és nacionalizmus jegyében majd eltérő narratívákkal jelentkezik a reformkorban, s változik meg – részben továbbélve – a már ismertett politikai beszédmodokká. A tudós hazafiság beszédmodjának része a „Kard és penna” általi haza szolgálata, és e szemlélete egyben értékállítást is magában hordozza, amely szerint a tudós hazafi feladata, hogy erényeivel és tudásával a nemzet és a haza felemelkedését szolgálja.³³⁴

Szintén fontos elemként jelenik meg a nemzet fenyegetettsége, netán a nemzethalál gondolata e nyelvben, amelynek elkerülését és a nemzet sorsának jobbra fordulását a nyelv és a nyelvben megjelenő műveltség és tudás biztosíthatja csak, amely összefonódik a tudós hazafiak beszédmodjának másik állandó elemével, a nyugat-európai mintákhoz való viszonyítással. E két elem szoros kapcsolatára találó példaként idézi Debreczeni Szaitz Mária Leót, aki már 1788-ban az írja, hogy „ébredjünk-fel hosszas álmunkból, ’s azon emberkedjünk, hogy nyelvünk előmozdításában ’s fel-magasztalásában más Nemzeteket kövessünk, vagy meg is előzzünk”.³³⁵ A mintakövetés, mint egyben a nemzetek közötti vetélkedés lehetősége a tudós hazafi számára nem öncél, hanem a hasznosság problematikájaként jelentkezik.

E beszédmod következetesen a fokozatosságot – a „Haza és haladás” eszméjét a „fontolva haladás”-sal párosítva – tartja a sikeres felemelkedés zálogának. Ugyanígy az irodalmat, a poézist is a magasabb tudományokhoz vezető – fokozatos – útnak vélték, ami az irodalom haszonelvű felfogását mutatja e beszédmodban.³³⁶ Az irodalom és a nyelv természetszerű összefonódása kapcsán Debreczeni megállapítja, hogy „A nyelv mint

³³³ DEBRECZENI Attila: „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmod a XVIII. század végének magyar irodalmából*). Irodalomtörténet, 2001/4. 487.

³³⁴ Bessenyeire, Batsányira, valamint Báróczi Sándor *A védelmezett magyar nyelv* című 1790-es röpiratára hivatkozva teszi Debreczeni ezeket a megállapításokat.

³³⁵ SZAITZ Mária Leó: *Kis magyar frazeológia*, Pozsony, 1788.

³³⁶ Eötvös József 1830-as, 1840-es évekbeli irodalmi munkássága kifejezetten e haszonelvű felfogásban születik, amelyet Taxner-Tóth már idézett munkája alaposan igazol. Emellett sok bizonyítást azon állításunk sem igényel, amely szerint az ifjú Eötvös József, Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért a tudós hazafi beszédmodjának liberális narratíváit sajátították el a XIX. század első évtizedeiben.

adottság, mint eszköz, jel és közeg válik tehát fontossá az irodalom számára, ezen vonatkozásai képeznek sajátos kontextust értelmezéséhez.”³³⁷ A tudós hazafi beszédmód nem kötelezi el magát abban a kérdésben, hogy a nyelv a közösség és irodalma számára adottság, vagy a nemzet kommunikációs eszköze. Ahogy találunk olyan értelmezést is, amely a nyelvet az etnikai létezés kifejező jelként értelmezi, vagy olyan anyagszerű közegként, amely formálható, csiszolható és a gondolkodás lenyomataként jelenik meg.³³⁸ E nyelvfelfogások – vagyis a nyelv mint adottság, jel, eszköz, és közeg – a XVIII. század végén, a XIX. század elején keverednek a tudós hazafi nyelvében. Konkurrálnak, vagy éppen kiegészítik egymást, „referenciájuk azonban feltűnően közös: a latin nyelv.”³³⁹

A latin és a magyar nyelv primátusának kérdése több szinten is megmutatkozik a tudós hazafi beszédmód érvelésében. Alapdilemmája – amely egyben adekvát politikai kérdés is –, hogy milyen hatással lesz a referencia nyelv, a tudomány nemzetközi nyelvének lecserélése a nemzeti nyelvre.³⁴⁰ A tudós hazafi beszédmód nyelvfelfogása nem az organikus nemzetkonceptiót követő, hanem racionalista nyelvszemléletet képvisel. Ennek megfelelően nem hisz a nyelv és a gondolat elválaszthatatlanságában, álláspontja szerint „a nyelv »öltözet« amelyet meg lehet szokni.”³⁴¹ A magyar nyelv e felfogás szerint, a hatékonyabb tanulás eszköze, amelyen a műveltség és kultúra gyorsabban terjedhet, s így hamarabb járulhat hozzá a nemzet felemelkedéséhez. A XIX. század elejének államnyelvi küzdelmei azonban egy másik narratívát is létrehoznak a latin nyelv kapcsán, amelyet Debreczeni kontrasztív alapállásnak nevez, s amely nem referencia nyelvnek, hanem az idegenség szimbólumának tekinti latint.

³³⁷ DEBRECZENI Attila: „Tudós hazafiság” (*Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmából*). Irodalomtörténet, 2001/4. 496.

³³⁸ E megközelítéseket részletezi BÍRÓ Ferenc *Nemzet, nyelv, irodalom* című munkája. Lásd BÍRÓ Ferenc: *Nemzet, nyelv, irodalom*, ItK, 1984. 571.

³³⁹ DEBRECZENI: id. mű

³⁴⁰ E dilemma tudománytörténeti jelentőségét jól mutatja Bolyai János Appendix című munkájának akadémiai sorsa. Az ifjabb BOLYAI abszolút térelméletét -az APPENDIX-et az Akadémia azért nem tekintette méltó műnek Bolyai akadémiai rendes tagságához, mert– a ma már világhírű művét, amelyet nemrég az UNESCO a Memory of the World-be is regisztrált – latin nyelven írta. Ide máig mindössze három magyar szellemi termék került fel. Világossá vált, hogy a latin nyelvnek köszönhetően értette meg a tudós világ a forradalmat jelentő új geometriát. Francia, itáliai, angol, német matematikusoknak köszönhetően a kötet Bordeauxtól Tókióig, Texastól Zaragozáig, négy nyelvre lefordítva felbukkanásától számítva rövid idő alatt ismertté vált szinte minden kontinensen. Mára már oroszra, szerbre, románra is lefordították. Megjelenésétől számított csak hatvan öt év múlva, világviszonylatban ötödik nyelvként és tízedik kiadásként jelent meg magyar nyelven is. Lásd: OLÁH Anna – ZÁRUG Péter Farkas: *Itáliai matematikusok erőfeszítései a Bolyai - kéziratok kiadása érdekében*. In: *A magyar művelődés és a kereszténység*, Szerk.: JANKOVICS-MONOK-NYERGES-SÁRKÖZY, MNFT, Budapest-Szeged, 1998.

³⁴¹ DEBRECZENI: id. mű 499.

A tudós hazafiság beszédmodja elsősorban az irodalom és tudományok terén jellemző beszédmod. A politika világához eszméi, közösségi ethosza, és nyelvfelfogása által kapcsolódik, valamint az által a virtuális közösség által, amely mint literátori és tudós közösség definiálja magát, ám társadalmi helyzetéből adódóan egyben a politikai nemzetnek is része. A XIX. század elején a társadalmi struktúra rendi tagoltsága, valamint e struktúrában jelentkező új liberális eszmeáramlat igen sokszínűvé tette a tudós hazafiság beszédmodját,³⁴² mégis az említett jegyek – eltérő politikai nézetek mellett is – önálló beszédmodként lokalizálhatóak a XIX. század első évtizedeiben.

A tudós-politikusok karrierútjának elemzésekor utaltunk rá, hogy Eötvös József, Trefort Ágoston és Lónyay Menyhért egyaránt e patriotizmustól fűtött, irodalmi indíttatású közösségből merítik nyelvüket, szótárukat, és tudatosan készültek arra, hogy a tudós hazafiak tényleges táborának oszlopos tagjaivá váljanak, miközben nyugati példaképek mintájára a kardot és az irodalom pennáját, a politikai cselekvésekre és a tudomány pennájára cserélték. A XIX. század második felére, és különösen a dualizmus időszakára, létrejön a politikai nyelveknek, szótáraknak az a sajátos változata, amelyet a dualizmus évtizedeiben a politikai és tudósi pályájuk csúcsára érkezett tudós-politikusok beszélnek és örökítenek át az MTA intézményi világában. E politikai nyelv és szótár talán megalapoz egy önálló beszédmodot is a dualizmus korából: a tudós-politikusi beszédmodot.

A következő, és egyben záró fejezetünkben – részlegesen lokalizálva – e nyelvet és szótárát mint e beszédmod lehetséges alapját próbáljuk feltárni, az MTA politikus-elnökeinek, elnök-politikusainak akadémiai közgyűlési beszédei alapján.

Az elnökök közel ötven beszédének egységes vizsgálatát eddig még nem végezte el senki, pedig a beszédek az egyes tudós-politikusok életmű feldolgozásaiban külön-külön mind jól ismertek.³⁴³

Az akadémiai közgyűlési beszédek a dualizmus korában sajátos eszmetörténeti szövegtörzst adnak, s e szövegek egységes elemzése egyszerre teszi lehetővé egy sajátos politikai nyelv és szótár feltárását, egy beszédmod esetleges megalapozását és szolgál adalékul az egyébként jól ismert tudós-politikusok eszmetörténeti megértéséhez.

³⁴² Nem a társadalom-struktúra szempontjából, de Debreczeni Attila is fontosnak tartja leszögezni, hogy a tudós hazafiság beszédmodja „sajátosan diffúz egységet képez”, amelyben úgy fogalmazódnak meg eltérő – leggyakrabban politikai – álláspontok, hogy közben „a közösségvállalás ethosza nem sérül”. DEBRECZENI : id. mű 488.

³⁴³ E tényre szintén Gazda István hívta fel a figyelmet, s ez egyben e munka egyik legfontosabb kiindulópontját adta.

2. Tudós-politikusi szótár és nyelv az MTA elnökök beszédeiben

Az előző fejezetben tisztáztuk – s karrierútjuk rövid áttekintése is bizonyítja –, hogy az általunk vizsgált tudós-politikusok azon a politikai beszédmódon nevelkedtek, amelyet Debreczeni a „tudós Hazafiság” beszédmódjának nevezett, és amely egyben mindazon értékek és érvelések foglatát is adta, amelyet az első politikai reformnemzedék koruk literátor nagyjaitól tanultak. Ez pedig alapvetően fonódott össze azzal a „nation-building” felfogással, amelyet később a dualizmus során a tudós-politikusok, a „helyes gyakorlat” követésének jegyében, kultusztárca– vezetői, miniszterelnöki és MTA elnöki székükben képviseltek. Beszédeik mindezek alapján sajátos toposzkészlettel is bírtak, amelyek egyébként egymásra is reagáltak e beszédekben, és viszonylag állandó referenciák ismétlődnek bennük. Mindezek együttesen pedig olyan identitásjegyeket mutatnak e beszédekben, amelyek a tudós-politikusi közösség öndefinícióját és programatikus feladatát határozták meg.

Amikor az MTA elnökeinek az Akadémia éves közgyűlésén mondott, formalizált, ceremoniális, és sajátosan adekvát diszkurzív környezetben elhangzó beszédeinek nyelvét és szótárát vesszük górcső alá, akkor feltétlenül vázolnunk kell azokat a szempontokat, amelyek egyben a tudós-politikusi beszédmód elemeinek lokalizálásához szükségesek.

Ezek a fentebbiek alapján a következők: 1. a beszédekben megjelenő értékek, érvelések rendszere, 2. az ezekre épülő toposzkészlet, 3. a beszédekből feltárt „nation-building” felfogás, 4. a beszédek referenciakészlete, 5. a tudós-politikus identitásjegyei.

3. a) Érvelések és toposzkészlet

Ha az értékek és érvelések rendszerének *sine qua non*ját keressük az MTA tudós-politikusainak elnöki megnyilatkozásaiban, akkor az nem más, mint a tudóst és racionális politikust egyaránt jellemző „*sine ira et studio*” tacitusi eszménye. Ez a tartalmi, szemantikai és gyakran retorikai alapállás a „tudós Hazafiság” nyelvéből, szótárából is következik. Dávidházi Péter *Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása* című művében írja, hogy Toldy „(...) az 1820-as években már megkülönböztetett tisztelettel olvasta [Tacitus] műveit, amelyeket az előző század végén számos magyar író tanulmányozott, 1795-ben (ahogy majd Világos után is) feltűnően sok elítélt tartott

magánál vigasztaló társként, és a reformkor ifjúságát nevelő nagy öregek egyöntetűen csodáltak.”³⁴⁴

A Pesti Egyetem professzorai és a reform ifjak által közösen tisztelt szellemóriások, mint Kazinczy, Horvát István, Virág Benedek és Kölcsey, nemcsak Toldynak, hanem Eötvösnek, Trefortnak, Lónyaynak, Madáchnak és egész generációjuknak Tacitus – életpálya mottóként is szolgáló – posztulátumát közvetítették.³⁴⁵ A tudomány legmagasabb honi grádicsának tartott MTA-n, először Dessewffy Emil, majd utána Eötvös József teremtette meg azt a beszélői alapállást, amely a *sine ira et studio* eszméjét két módon is érvényesítette a beszédekben. Egyfelől az aktuál politikai események szinte teljes mellőzésével, másfelől pedig a tárgyilagos, komparatív jellegű nemzeti önértékelésekkel.

A tudós-politikus *sine ira et studio* alapállása jól megmutatkozik abban a tényben, hogy Dessewffy Emiltől egészen Eötvös Lorándig aktuálpolitikai, de még az egész Európára, vagy a Magyarországra vonatkozó jelentős eseményeket sem említették fel, vagy csak érintőlegesen beszéltek róluk. Így Dessewffy nem tesz említést a saját maga által szerkesztett Októberi Diplomáról, ahogy Eötvös sem taglalja a kiegyezés felé vezető utat, és 1868-as beszédében az Osztrák–Magyar Monarchia létrejöttét is csak szűkszavúan konstatálja. „Mióta e helyen utolszor találkozánk, hazánk nagy átalakuláson ment keresztül. Törvényes önállása, melyet követelénk, elismertetett (...).”³⁴⁶ A népoktatási törvényt pedig, mint a tudomány szempontjából fontos eseményt említi, amely alapja a műveltség honi elterjedésének, és nem utal a törvény megszületésének országgyűlési körülményeire, politikai vonzatára. Csakis mint nemzeti teljesítményt tartja fontosnak, miközben saját szerepéről a törvény megalkotása kapcsán egy szót sem szól. „Ezen nézetek vezették törvényhozásunkat is midőn annyi teendői között, melyek sürgetőbbeknek látszottak, mindenekelőtt a nemzet szellemi fejlődésére fordítá figyelmét, s arra törekedett, hogy népoktatási törvényében mindenekelőtt a nemzet mivelődésének biztos alapját rakja le, mert belátta, hogy jólétünk emelésére irányzott egész törekvésünk a közigazgatás és igazságszolgáltatás körében célzott minden javításaink, sőt, még polgári szabadság és

³⁴⁴ DÁVIDHÁZI Péter: „*Sine ira et studio*” Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása, Irodalomtörténeti Közlemények, CVI. Évfolyam 1–2.szám, 2002, 26.

³⁴⁵ Kabdebó Lóránt és Ferenczi László egyaránt arra hívta fel a figyelmemet, hogy e témával legkimerítőbben Borzsák István Tacitus szemináriumán és Tacitus emlékelőadásán találkoztak az 1950-es években. Borzsák több tanulmányában utal a reformkorban és a Világos után tovább élő tacitusi eszményre, amelyet a történetírás feladatával kapcsolt össze. „A történetírás legfőbb feladata az, hogy a virtus tettei ne hallgattassanak el, és hogy a hitványságnak félnie kelljen az utókor megbélyegzésétől” TACITUS: *Annales*, III. 65. Még lásd BORZSÁK István: *Dragma. Válogatott tanulmányok. I–VI.*, Budapest, 1994–2003.

³⁴⁶ EÖTVÖS József: *Elnök Bárány Eötvös József beszéde 1868.* MTA Évkönyv IX. kötet, XI. 4.

jogegyenlőség megalapítására alkotott törvények is, meddő kísérletek fognak maradni mindaddig, míg a nemzet cultura viszonyai politikai institúcióinak nem felelnek meg.”³⁴⁷

Ugyanez igaz Lónyay Menyhértre is, aki az egész Európát átalakító német- és olasz egység tényét is áttételesen említi meg 1872 december 15-én mondott elnöki beszédében, amikor a magyar államiság fennmaradása kapcsán megjegyezte, hogy „körülöttünk a számban bennünket sokszorosán túlhaladó népek mindinkább nagy államokká tömörülnek...”³⁴⁸ Trefort is követi elődjeit és beszédeiben nem enged teret aktuál politikai elemzéseknek. Aktuális társadalmi jelenségről is csak szüksézáván nyilatkozik. A „socialistikus” jelenségekről a jelentős tudósok államra gyakorolt hatása kapcsán jegyzi meg: „És legújabb időben a socialistikus törekvésekről elmondhatjuk, hogy nem azok idézték elő a socialistikus irodalmat, de a socialistikus sajtó idézte elő a socialistikus mozgalmat.”³⁴⁹

Eötvös Loránd a millenniumi évfordulót és a közvélemény és a közélet Akadémiától való elfordulását, kisebb fokú érdeklődését kritizálja, mint aktuális helyzetet, egyéb napi politikai tényezőket gondosan kerül.³⁵⁰

A a tudós-politikusok és MTA elnökök *sine ira et studio* beszélői alapállását programatikusan Eötvös József fogalmazta meg 1867-ben Dessewffy fölött mondott emlékbeszédében. „A politika mezején különböző oldalon álltunk”³⁵¹ – mondja Eötvös – ám az MTA elnöki széke azt a feltevést követeli meg a tudós közösségen belül, hogy aki a közügyek kapcsán nem a maga hasznát, hanem a közösség üdvét kereste – mindegy milyen eszmék mentén – az a hazát szolgálta, így Dessewffy is. A tudósi következetesség és állhatatosság hosszú távon feloldja az eltérő pártállásokat, amennyiben a haza műveltségének emelése, mint cél, közös. A hideg ész és a belőle fakadó, közösséget építő tett emeli fel a nemzetet, amelynek felemelkedéséhez Dessewffy is nagymértékben hozzá járult.³⁵²

Berzeviczy Albert már egy megváltozó korszak politikus-elnöke, aki több tekintetben is eltér XIX. századi elődeitől. Azonban történészi munkássága a *sine ira et*

³⁴⁷ EÖTVÖS József: *Elnök Báró Eötvös József beszéde 1868*. MTA Évkönyv XIII. kötet, II. 4.

³⁴⁸ LÓNYAY Menyhért: *Elnöki Megnyitó beszéd 1872*. MTA Évkönyv XIV. kötet, I. 7.

³⁴⁹ TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd 1886*. MTA Évkönyv XVII. kötet, IV.2–3.

³⁵⁰ Lásd Eötvös Loránd 1895, 1899-es beszédeit.

³⁵¹ EÖTVÖS József: *Elnök Báró Eötvös József beszéde 1867*. MTA Évkönyv IX. kötet, VII, 5.

³⁵² Eötvös József e beszéde kijelöli mindazon tartalmi, szemantikai és stílári mezsgyéket, amelyeket a későbbi elnökök mind figyelembe vesznek beszédeik kapcsán, több esetben idézve is Eötvös gondolatait.

studio eszméjének másik megjelenítési formájához kapcsolódik, az elnöki beszédek tárgyszerű, komparatív önértékeléseihez. Berzeviczy első közgyűlési beszédében sorra veszi elődei tudományos és politikusi munkáját, méltatja jelentőségüket és megvizsgálja azt a kérdést, amelyet Eötvös Loránd is többször panaszolt, hogy miért csökkent a közérdeklődés az Akadémia munkája iránt. Az elemzését a tacitusi eszmény kinyilvánításával kezdi: „Tárgyilagosan és elfogulatlanul akarom vizsgálni a kérdést.”³⁵³

A nemzeti önértékelés szinte mindegyik elnöki beszéd alapelemét képezi, és a tudós-politikus elnökök ezt összekapcsolták a nemzet műveltségi helyzetének, és tudományos intézményeinek a kérdésével. Ez utóbbiakat pedig a nemzeti felemelkedés és versenyképesség kiindulópontjának tartották.

A *sine ira et studio* norma- és érvrendszer mellett a beszédek egy ezt kiegészítő előfeltevéssel is élnek, amelyet a *tudomány panteonizációjának* nevezhetünk.

Az a törekvés ugyanis, amely a XIX. századi literátori közösségek által szorgalmazott panteonizációbann nyilvánul meg, s amely Porkoláb Tibor definíciója szerint az irodalom világában a Panteonba történő bebocsátás procedúráját jelöli, valamint ennek nyelvi és nem nyelvi szertartásainak rendszerét és ceremóniális kommunikációját jelenti, szintén jelen van az MTA tudós-politikus elnökeinek beszédeiben.³⁵⁴ Csak míg a panteon-funkció meghatározását Porkoláb a „a csoportemlékezet tisztét betöltő, bárdköltészeti szerepfelfogást aktualizáló, a költészetnek momentum-funkciót tulajdonító, a literátori önreprezentáció toposzrendszerét kidolgozó poézis közreműködésével”³⁵⁵ a „dicsőség temploma” figurációhoz³⁵⁶ köti, addig a *tudomány panteonizációja* alatt mi a tudománynak – az emlékezetközösségként felfogott – nemzet Panteonjába való bevezetését értjük.³⁵⁷ Eszerint az elnökök a „dicsőség templomaként” értelmezett tudomány világába való bevezetetről kétféleképpen beszéltek. Egyfelől, mint a nemzetnek a műveltség világába történő bevezetéséről, másfelől pedig mint a magyar tudós és a magyar tudományos eredmények egyetemes tudományba való bevezetéséről. A beszédek a „tudomány

³⁵³ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd 1906*, Akadémiai Értesítő, XVII. kötet, 4. füzet, 224.

³⁵⁴ PORKOLÁB Tibor „*Nagyjainknak pantheonja épül*” című munkája mint a közösségi emlékezet alappillért fogalmazza meg a panteonizáció fogalmát, amelynek jegyeit alaposan tárja fel elsősorban a XIX. századi emlékbeszédekből. PORKOLÁB Tibor: „*Nagyjainknak pantheonja épül*”. Anonymus Kiadó, Budapest, 2005.

³⁵⁵ PORKOLÁB: id. mű 6.

³⁵⁶ Id. mű

³⁵⁷ E téren a panteonizációt kiterjesztőleg értelmezzük és egy absztraktabb jelentéssel elszakítjuk e fogalmat annak perszonális és funerációs tartalmától, ahogy szigorú műfaji és literátori meghatározásától is. Ilyen értelemben nem követünk el hibát, ha a porkolábi tartalom túl, de hasonló ceremóniális, tartalmi, és nyelvi jelenség kapcsán a „tudomány panteonizációjáról” beszélünk.

temploma” panteon-funkciójához önálló toposzrendszert is kialakított, amely már a második szempontját adja az elnöki beszédek vizsgálatának.

Bitskei István mondta akadémiai székfoglalójában³⁵⁸, hogy „A toposzok tömör, jelzésszerű szöveges megjelenítései egy-egy fikciónak, sűrítményei egy-egy gondolatmenetnek, a szövegegységek mögött narratívák, interpretációk állnak, ha pedig ezek rendszerré szerveződnek, egy korszak eszmevilágát, önértelmezését jelenítik meg, vagy legalábbis azt jelentős mértékben alakítani tudják.”³⁵⁹

Az elnöki és egyben tudós-politikusi beszédek toposzkészlete mind ugyanabból a tömör, jelzésszerű fikcióból indul ki: „a tudomány hatalom” toposzából. Ez az, ami majd rendszerré szerveződik a szövegegységek mögötti narratívákban és interpretációkban, miközben maguk is újabb sűrítményeit hozzák létre egy-egy gondolatmenetnek.

A „XIX. század a tudomány százada”, „a tudomány a nemzeti megmaradás záloga”, „a haladás”, „közjó”, „jólét”, „munka”, „magántulajdon”, „cultura”, „az Akadémia, a nemzet megmaradásának záloga”, „Széchenyi példája”, „a polgárisodás”, „a nyugati civilisatio”, „a haza haladása” „a kor kíváncsúi”, „a hazaszeretet”, „nemzeti műveltség” stb. mind ugyanabból a feltevésből indul ki, és rá vezethető vissza, hogy a tudomány hatalom, és csak művelt nemzet bírhat e hatalommal.

Dessewffy Emil 1865-ös – betegsége miatt Vay Miklós báró, igazgatói tag által felolvasott – beszédében írja először, hogy „Értelmi és tudományos haladások szülik az anyagi virágzást és ruházzák fel súllyal a nemzeteket, s így lesz a tudomány hatalommá.” Eötvös József pedig Bacon büszke szavát, „hogy a tudomány hatalom”, amelyet mindegyik akadémiai és több országgyűlési beszédében hangsúlyozott, az MTA tudós-politikus elnökeinek topikus alapállásává tette.³⁶⁰ Lónyay Menyhért is már első közgyűlési beszédében átveszi a „tudomány hatalom” nyelvi fordulátát, gondolatiságát és a hozzájuk fűződő toposzrendszert, és az MTA ötven éves évfordulójának ünnepi közgyűlésén mondott beszéde szintén visszatér ehhez az alapmotívumhoz.³⁶¹

³⁵⁸ Elhangzott az MTA székházában 2004. október 11-én.

³⁵⁹ BITSKEI István: *A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban*. In: *Nemzet-identitás-irodalom*. Csokonai Könyvtár, Debrecen, 2005, 31.

³⁶⁰ Lásd Eötvös József elnöki megnyitó beszéd 1867. In: MTA Évkönyvei XI. kötet, VIII. 5.

³⁶¹ Lásd Lónyay Menyhért 1872-es, 1875-ös beszédeit. In: MTA Évkönyvei XIII. kötet, X. 4, és MTA Évkönyvei XIV. kötet, VI. 9.

Trefort mindjárt első elnöki beszédének elején – a Bahtyin által „játékos imitációk”-nak nevezett retorika mentén³⁶² – azt kérdezi közönségétől, hogy „vajjon csakugyan hatalom-e a tudomány?”³⁶³, és „ellenérveket hoz föl maga ellen, hogy aztán maga vissza is verje őket”.³⁶⁴ Eötvös Loránd is felsorakozik nagy elődeihez, és „a tudomány hatalom” koncepciójára teszi ő is a hangsúlyt az Akadémia ötvenedik közgyűlésén tartott beszédében: „ (...) mert mint igaz az, hogy a tudomány hatalom, mely nélkül Európában ma egy nemzet sem élhet, úgy bizonyos az is, hogy a tudományban haladni csak az tud, ki az igazságot magáért az igazságért és nem mellékérdekből teszi”.³⁶⁵ Tételes kimondás nélkül Berzeviczy Albert gondolatmenetei ugyancsak a tudomány hatalmát hirdették, gyakran dicső elődeire hivatkozva, amelyekről legátfogóbb módon az 1906. március 25-én tartott beszéde tanúskodik.³⁶⁶ Berzeviczy első elnöki közgyűlési beszédében hosszan idézi elődeinek mindazon álláspontját, amelyet magára nézve is érvényesnek tart és sajátos tudós-politikusi koherenciát alkot e nézetek között.³⁶⁷ Az, hogy Berzeviczy *a tudomány hatalom* koncepcióját szintén magáénak tudta, abból a vallomásából is kitűnik, amely szerint a legnagyobb hatással rá Eötvös József 1868-as beszéde volt.³⁶⁸ Eötvös ebben a beszédében is a *baconi* gondolatot kapcsolta össze a magyar nyelvű oktatás és a nemzeti műveltség ügyével.³⁶⁹

Az MTA elnökök által mondott tudós-politikusi beszédek érv- és értékrendszerének egy másik meghatározó eleme – a *geertzi* értelemben vett – *epochalizmus*.³⁷⁰

A *epochalista liberalizmus* legfőbb jellemzője, hogy hisz abban, hogy a történelem mozgásának van felismerhető iránya, amelyet a „*korszellem*”, „*korkívánalmak*” és az „*idő*

³⁶² E retorikai elem gyakran felelhet az elnökök beszédeiben, akár az MTA feladataival, akár Magyarország közállapotaival, akár az intézmények elégséges, netán elégtelen működésével kapcsolatban.

³⁶³ TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd*. 1886, MTA Évkönyvei XVII. kötet, IV. 1.

³⁶⁴ BAHTYIN M.: *A beszéd műfajai*, In: BAHTYIN: *A beszéd és a valóság*, Gondolat, Budapest, 1986, 378.

³⁶⁵ EÖTVÖS Loránd: *Elnöki megnyitó beszéd, 1890*. Akadémiai Értesítő, I. kötet, 6. füzet.

³⁶⁶ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd, 1906*. Akadémiai Értesítő, XVII. kötet, 4. füzet.

³⁶⁷ Itt jegyezzük meg, hogy a közel ötven közgyűlési beszéd egységes szövegkorpuszként való elemzése egy felől azért is lehetséges, mert a beszélők rendre utalnak arra, hogy ismerik elődeik felszólalásait, azok gondolatiságát – több esetben maguk is jelen voltak azok elhangzásakor. Másfelől az elnökök saját korábbi közgyűlési beszédeiket is gyakran idézni szokták, nyíltan jelezve ezzel a beszélői következetességét, és ezáltal egyben sajátos kohéziót is teremtenek a beszédek között.

³⁶⁸ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd, 1906*. Akadémiai Értesítő, XVII. kötet, 4. füzet. 222.

³⁶⁹ Berzeviczy számára azért is a legjelentősebb hatású ez a beszéd, mert 1868-ban, 15 éves diákként ő is jelen volt a díszteremben, amikor Eötvös József azt elmondta. Berzeviczy – aki az összes korábbi elnök beszédét kiválóan ismerte – az 1868-as beszédet többször is újraolvasta, részben a beszéd gondolatiságának, részben személyes élményének felidézése végett.

³⁷⁰ Lásd Geertz meghatározását az epochalizmusról és esszencializmusról, GEERTZ, 1994. 110–111.

szelleme” fogalmai mutatnak. Ezek mellett „egyik legfontosabb axiómája az, hogy az idő szelleméhez, a korkívánalmakhoz kell igazítani a törvényeket és a politikai teendőket.”³⁷¹

Dessewffy Emil is már ennek szellemében írja utolsó akadémiai beszédében, azt, hogy „A ki azon tért, melyre a gondviselés rendelte, lefoglalni és sajátjává tenni, azon ösvényen, melyen a kor halad, őt illető helyét megtalálni, a súlyt, melyekre képesítve van, kifejteni és érvényesíteni, a munkát, mely reá mérve van, végezni, a hivatást, melyet sorsa és helyzete reá parancsoltak, betölteni nem bírja: annak számára a kor nem hágy fel sem tért, sem helyet!”³⁷²

Eötvös József pedig, az MTA alapító, Széchenyi egyik fő érdemét abban látta, „hogy törekvéseinek következéseit másoknál tisztábban fogta fel, s belátá, miként az anyagi és szellemi kifejlődés szükségkép a socialis és politikai viszonyok átalakulását vonja maga után”³⁷³ De talán a tudós-politikus liberális epochalizmusát Eötvös 1869-es beszédében foglalja össze legjobban: „E vigasztaló tapasztalás, melyet a történetből meríthetünk, egyszersmind azon meggyőződéshez vezet: hogy miután minden egyes népnek állása azon befolyástól függ, melyet az emberiség közös céljának előmozdítására gyakorol, azon iránynyal, melyet az emberiség különböző korszakokban követ, változnia kell azon irányának is, melyben az egyes nép nemzeti nagyságának megalapításán dolgozik, és be kellene húyni szemünket az iránt, mi körülöttünk történik, ha azon tanúságról megfeledeznénk, melyet ebből meríthetünk.”³⁷⁴

Lónyay Menyhért, az MTA első korszakolását adó, 1871. május 20-án tartott elnöki megnyitójában a nemzet és az Akadémia sorsának, útjának, irányának történeti összefonódását hangsúlyozta, s korszak lehatárolásai mind az epochalizmus jegyeit mutatják.³⁷⁵ Eötvös Loránd 1890-ben, az Akadémia ötvenedik közgyűlésén mondott beszédében ugyancsak a korszakolást állítja mondandója középpontjába: „(...) új korszak új teendőkkel következik”.³⁷⁶ Eötvös Loránd epochalista felfogását sajátos

³⁷¹ TAKÁTS József: *Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején*. In: *Mesterek, tanítványok*, Budapest, Magvető, 1999, 238.

³⁷² *Gróf Dessewffy Emil Akad. Elnök üdvözlő szózata, 1865*. MTA Évkönyv XI. kötet, V. 5.

³⁷³ EÖTVÖS József: *Elnök Bárá Eötvös József beszéde 1867*. MTA Évkönyv IX. kötet, VII, 5.

³⁷⁴ EÖTVÖS József: *Elnök Bárá Eötvös József beszéde 1869*. MTA Évkönyv XIII. kötet, II, 4.

³⁷⁵ E korszakolásra is igaz Kulcsár Szabó Zoltán megállapítása, amely szerint „A korszakok, korszakhatárok felépülése és lebomlása, ezek mindenkor interpretációja sokkal inkább az időben önmagát meghatározó (elhatároló) szemlélő retorikájának az eredménye. A korszakok – retorikailag – tulajdonképpen az idő retorikájaként foghatók fel.” KULCSÁR SZABÓ Zoltán: *Az olvasás lehetőségei*. József Attila Kör, Kijárat Kiadó, 1997. 34.

³⁷⁶ EÖTVÖS Loránd: *Elnöki megnyitó beszéd, 1890*. Akadémiai Értesítő, I. kötet, 6. füzet. 1.

természettudományi analógiák mentén – Thales, Galilei, Newton, Pasteur és Galvani munkásságát felidézve – fejt ki e beszédében.

A „korszellem”, „a korkívánalmak”, és az „idők szavának” megértését a tudós-politikus elnökök érveléseikben mindig a társadalmi elit és a nemzet műveltségének mértékéhez kötötték. Ebből következett, hogy olyan korban, amikor a tudomány hatalom, az a nemzet halad a korszellemmel, amelyik művelt, és az az elit teljesíti feladatát, amelyik a tudomány művelése által a kultúra magasabb szintjére emeli nemzetét. Trefort éppen a *tudomány hatalom* felfogásának elemzésekor mondja: „Azon népek éltek s tartották magokat legtovább fenn, a melyeknek legtöbb culturájuk volt, s a népek elvesztek, mikor a culturában nem tudtak haladni.”³⁷⁷ A képzetet, amely szerint az időnek meghatározott történeti mozgása van, s ennek felismerésén nyugszik a fejlődés Berzeviczynél „a tudományos stíl” történeti elemzése kapcsán fogalmazódik meg. 1907-es beszédének összegzéseként mondja: „A stíl is fejlődik és halad a korrall (...)”.³⁷⁸

Az epochalista liberalizmus másik fontos jegye a tudós-politikusoknál a polgári jogegyenlőségből következő művelődéshez való jog deklarálása, amelyhez az állam hathatós közreműködése szükséges, s amelynek terjesztéséhez az Akadémia eredeti célkitűzéseinek követésével, a magyar nyelv- és tudomány művelésével járul hozzá. Takáts írja az epochalista liberalizmus kapcsán, hogy: „A demokrácia fogalma a liberális beszédmódban nem politikai technikák és intézmények együttesét jelentette, hanem mindenekelőtt jogegyenlőséget, s az átalakulás liberális leírására szolgáló leggyakrabban használt fogalom, a polgárosodás is főként erre vonatkozott (...)”.³⁷⁹

Eötvös József e nyelv és szótár klasszikus alkalmazója. 1867 és 1871 közötti elnöki megnyitó beszédeinek topikus politikai fogalmai: *demokrácia*, *emberi jogok*, *magántulajdon*³⁸⁰, *polgári szabadság*, *jólét és haladás*, „*polgárisodás*”, „*nyugati civilizatio*”, „*törvényes önállás*”, *alkotmány*, mind az epochalizmus jegyeit mutatják, ahogy a szabadság birtokba vételével is a köteleességek növekedését hangsúlyozta.³⁸¹ Ez adja majd kiindulópontját mindazon referenciakészletnek, amelyet ő és utódai egyaránt mint a magyar nemzet, és a tudós társadalom számára követendő modelleket és példákat hoznak

³⁷⁷ TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd, 1886*. MTA Évkönyv XVII. kötet, IV, 3.

³⁷⁸ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd, 1907*. Akadémiai Értesítő, XVIII. kötet. 6–7 füzet.

³⁷⁹ TAKÁTS: id. mű

³⁸⁰ Az epochalista liberalizmus fontos fogalom, amelyet Eötvös „a haladás nagy emeltyűjeként” határozott meg.

³⁸¹ 1867-es beszédében mondja, hogy „a szabadsággal, melynek birtokába jutottunk, egyszersmind nőttek köteleességeink is.” MTA Évkönyv, XIII. kötet.

fel.³⁸² Az 1880-as években végbement nagy szótármegújulás a közösségi célokat követő, erős, cselekvő és szervező állam koncepcióját mutatta. Trefort Ágoston, de leginkább Berzeviczy Albert már egyértelműen e megváltozott nyelv és szótár képviseli.³⁸³

Az epochalizmusnak, végezetül, van egy mindegyik tudós-politikust jellemző konstitutív tényezője. Ez pedig az, hogy hisz a társadalom javíthatóságában, amelyet a jó törvényekkel, és a „korszellemhez” igazított, megreformált intézményekkel lehet elérni. Dessewffy MTA székházának kezdeményezése, az MTA Eötvös általi intézményi reformja, és a népoktatási törvény, Trefort intézményalapításai, Eötvös Loránd egyetemi reformja, és Berzeviczy törvénytervezetei, és összes társadalmi szervezetbeli címe, rangja, valamint az általuk irányított MTA és minisztériumok intézményei által fogatosított „haladó irány”, az országgyűlési Naplók tanúsága szerint („az országgyűlés képviselőházi és főrendházi naplóinak szöveganyaga 1865-től³⁸⁴) egyértelműen mind az epochalista liberalizmus képviselését tükrözik.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az MTA elnökök tudós-politikusi megszólalásainak érték- és érvrendszere, a reformkori Tacitus eszmény – *sine ira et studio* – alapján a tudomány panteonizációjával fonódik össze retorikailag, miközben önálló topszrendszert hoznak létre „a tudomány hatalom” baconi jelszava mentén. Mindezt pedig teszi a liberális epochalizmus előfeltevései és eszméi jegyében úgy, hogy közben a XIX. századi „nation-building” felfogása is világossá válik használt nyelve és szótára által. Ez utóbbi adja vizsgáldásunk harmadik szempontját, amely egyben szorosán összefonódott a tudós-politikusi nyelv és szótár referenciakészletével.

³⁸² E referencia készlettel szintén külön foglalkozunk majd.

³⁸³ A „nation-building” felfogás Tiszák alatti megváltozása kapcsán erre részletesebben is kitérünk.

³⁸⁴ Lásd különösen Országgyűlési Napló 1865–1868 IV. kötet 311, VII. kötet 160, 322, VIII. kötet 127, X. kötet 347, 348, 454, 355. Eötvös József felszólalásai a zsidó jogegyenlőség, az erdélyi egyetem, az egyházak és iskolák segélyezéséről és a népiskolák ügyében. Trefort a népiskolai törvény indítványról X. kötet 32. Országgyűlési Napló 1869–1872 VII. kötet 388. Eötvös József felszólalása a kolozsvári egyetem felállításáról. 1870. április 7-én beterjesztett javaslatai a középiskolákról, a pesti egyetem újjászervezéséről, a kolozsvári egyetem felállításáról, és a József műegyetem szervezéséről. Trefort 1873-as és 1875-ös évre vonatkozó költségvetés vitájában történt felszólalásai, Országgyűlési Napló 1872–1875 V. kötet 161, 162, 186, 187, 217, 218, 219 és XV. kötet 138–142. Ugyanígy Trefort középiskolák állapotáról való felszólalásai Országgyűlési Napló 1875–1878. I kötet, 363, VIII. 284, XIV. 191. vagy a gimnáziumi és reáliskolák oktatásáról II. kötet 163. De a későbbiekben is a költségvetési vitákban mondott beszédek, vagy a törvény beterjesztések kapcsán mondtak ezt igazolják.

3. b) „Nation-building”-felfogás és referenciák

„A nemzetnek részt kell venni a nagy küzdelemben, melynek célja a polgári szabadságnak a nyugati civilisációnak Európa ezen részében megállapítása, s Akadémiánknak részt kell venni a nagy munkában, mely Európaszerte a tudományok körében a népek szellemi felszabadulásáért folyik, sőt a nemzet csak annyiban oldhatja meg nehéz feladatát, a mennyiben mi ezen kötelességünknek eleget teszünk.”³⁸⁵ – mondja Eötvös József 1868. március 21-én a modern államalapítási műként értékelt kiegészítés utáni első közgyűlési beszédében. A magyar társadalmi modernizáció új korszaka a haza „törvényes önállás”-sából és „nemzetünk megváltozott helyzete”³⁸⁶ kapcsán nyílik meg a tudós-politikusok előtt. S bár a kiegészítés nyújtotta lehetőség új arra, hogy a társadalmi modernizáció és az államépítés szervesen összefonódjon, a beksicsi *doctrinaire phalanx* számára, mint régi koncepciójuk megvalósulásának történelmi esélyét látják benne.

A modernizációs kényszer és az államalapítás feladatához kapcsolódóan a XIX. században különböző „nation-building” felfogások fogalmazódtak meg.³⁸⁷ Kiss Endre terminológiájával élve Eötvös József 1868-as és 1869-es beszédei a kiegészítés által kínált *struktúramodernizáló* „nation-building” koncepció szinte ideáltipikus programját adják, amelynek középpontjában a nemzet tudomány általi felemelkedésének lehetősége, valamint a tudós-politikusok és az Akadémia ezzel kapcsolatos feladatai állnak. „(...) a legnagyobb veszély, mely országot vagy nemzetet fenyegethet, az, ha fennmaradása az emberiség érdekében közönyössé válik. Végkép nem a szám s a geographiai helyzet, s nem a szerencse adományai, hanem a képesség s erény jelölik ki mindenkinek helyét (...)”³⁸⁸ Álláspontja szerint a nemzet fejlődését nem autopoietikus energiák és a múlt adja, hanem a korszerű minták követése: „(...) azon iránnyal, melyet az emberiség különböző korszakokban követ, változnia kell azon iránynak is, melyben az egyes nép nemzeti

³⁸⁵ EÖTVÖS József: *Elnök Bárá Eötvös József beszéde*. 1868, MTA Évkönyvei XI. kötet, IX. darab, 5.

³⁸⁶ Id. mű: 4.

³⁸⁷ KISS Endre a *Tizenkilencedik század nemzetkonceptiók tipológiája* című munkájában a magyar „nation-building” három nagy koncepcióját különíti el: az elsőt a struktúramodernizálónak, a másodikat a romantikus-autopoietikusnak, a harmadikat pedig etatista-pozícióvédőnek tekinti. KISS Endre: *Tizenkilencedik század nemzetkonceptiók tipológiája*. In: *Magyarságkutatás 1995–96*, Szerk.: DIÓSZEGI László, Budapest, 1996.

³⁸⁸ EÖTVÖS József: *Elnök Bárá Eötvös József beszéde*, 1868, MTA Évkönyvei XIII. kötet, II. darab, 3.

nagyságának megalapításán dolgozik, és be kellene húyni szemünket az iránt, mi körülöttünk történik, ha azon tanulságról megfeledkeznénk, melyet ebből meríthetünk.”³⁸⁹

A magyar társadalom modernizációra való alkalmassá tételét³⁹⁰ Eötvös – az általa megalkotott – népoktatási törvényben látta. A törvényhozást azért méltatja, mert, „(...) hogy a népoktatási törvényben mindenekelőtt a nemzet művelésének biztos alapját rakja le, mert belátá, hogy jólétünk emelésére irányzott egész törekvésünk a közigazgatás és igazságszolgáltatás körében célzott minden javításaink, sőt még a polgári szabadság és jogegyenlőség megalapítására alkotott törvények is, meddő kísérletek fognak maradni mindaddig, míg a nemzet cultura-viszonyai politikai institutióinak nem felelnek meg.”³⁹¹

A *struktúramodernizáló* „nation-building” felfogás Lónyay, Trefort és Eötvös Loránd beszédeiben is jól tetten érhető. Lónyay 1872. májusában szintén a népoktatási törvényt méltatva szól az oktatásiintézmények fejlesztésének fontosságáról: „Megkezdett a nemzet legfontosabb teendője: a népoktatás, az általános műveltség terjesztésének műve, habár nem gyorsan, amint óhajtanók, mert hogy oktathassunk, előbb elő kell teremtenünk azokat akik tanítani képesek. A magasabb tanintézetek ügyében is már több czélszerű intézkedés történt, s bizonyára még több történik rövid időn.”³⁹² Az oktatás és fejlődés szoros kapcsolatát fogalmazza meg, amikor azt mondja: „Boldog nemzet, mely bir bölcsességgel és előrelátással, idejében felfogni a kor irányát és uralkodó eszméit, mely versenyre kel a haladó népekkel és kész megküzdeni minden nehézséggel, mely fennmaradását kétségessé teszi.”³⁹³ 1874 május 31-én mondott beszédében pedig azt kéri, hogy a nemzetgazdasági tudományok fejlődését mozdítsa elő az Akadémia, mert ezen ismeretek hiányossága okozta az államélet utóbbi időben általa tapasztalt bajait s az új alkotmányos rend új gazdasági ismereteket követel a nemzet számára. „Ott, hol nem létezik alkotmányosság, elég, ha azok kik kormányoznak jártasak a nemzetgazdaság tudományában, de alkotmányos országban, hol a közvélemény hatalma és befolyása nagy, hol a nemzet jövője a törvényhozás megállapodásától függ, s felelős kormányzati rendszer létezik, ezen tudomány ismeretének általánosnak és alaposnak kell lennie.”³⁹⁴ Az Akadémia alapításának 50. évfordulója alkalmából rendezett közgyűlésen Lónyay az

³⁸⁹ Id. mű: 4.

³⁹⁰ Ezt KISS Endre a struktúramodernizáló „nation-building” alapvető elgondolásának tartja.

³⁹¹ Id. mű

³⁹² LÓNYAY Menyhért: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1872. május 26, MTA Évkönyvei XIII. kötet, X. darab, 5–6.

³⁹³ LÓNYAY Menyhért: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1872. december 15, MTA Évkönyvei XVI. kötet, I. darab, 3.

³⁹⁴ LÓNYAY Menyhért: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1874, MTA Évkönyvei XVI. kötet, III. darab, 8.

alapítót, Széchenyit állítja örök példaképnek, aki képes volt „a századokon át változatlan és megszokott ősi intézmények körén túllépni”³⁹⁵ és ezzel a *struktúramodernizálók* szimbólumává vált.³⁹⁶

Lónyay 1877-es Deák emlékezetének szánt, és az 1879-es Eötvös Józsefet méltató elnöki beszédek középpontjában is a kor helyes irányát felismerő, a helyes gyakorlatot követő és az ősi intézmények helyett az európai civilizáció új intézményeit meghonosító tudós-politikusokat méltatta. Lónyay ezen beszédében Eötvös József már Széchenyi mellé kerül az intézmény alapításai, akadémiai reformja miatt, amelyet oly tökéletesnek vélt, hogy azt az MTA örök időkre szóló struktúrájának mondotta. Lónyay *struktúramodernizáló* „nation-building” felfogását utolsó beszédeiből is kiolvashatjuk. Az MTA első közgyűlésének 50. évfordulóján, 1881. május 22-én tartott beszédében ugyancsak azt hangsúlyozza, hogy „(...) a tudomány hatalom, s ez igaz, de nagyhatalommá csak akkor válik, ha az a nép tulajdonává lett. A jövő félszázadban az Akadémia van hivatva ez iránynak élére állni(...)” Utolsó előtti akadémiai beszédében pedig elmondja, hogy az ő feladata Eötvös Józseftől kapott feladat, amely által arra volt hivatva, hogy „csendes, munkás” korszakba vigye át az Akadémia intézményi működését.

Trefort is követi elődeit és a *struktúramodernizálás* paradigmáját rögtön első beszédében – a jól ismert toposz – „a tudomány hatalom” alapvetéséből fejt ki: „De ha a tudomány csakugyan hatalom, mely különösen nyugati Európában már érvényre is jutott, kérdés, vajon hazánkban a tudomány bírja-e már a hatalom kellékeit, s ha nem bírja, mit kell tenni, hogy megszerezze, és így az ország normális fejlődés útjára jusson.”³⁹⁷

A „*cultura*” fogalmát is a modern európai nemzetek állami és társadalmi struktúrájából vezeti le, amely szerint „a mérvadó nemzetek” – angol, francia, német – számára a „*cultura* nemcsak esztétikai s irodalmi, hanem kiterjedt az emberi erő minden nyilatkozatára – az egészségre, a vagyonra, a politikai s polgári szabadságra – s a védelemre ki- és befelé. A *cultura* tehát: vagyon, erő, egészség, erkölcsiség, értelmiség.”³⁹⁸ A *struktúramodernizálás* történelmi törvényszerűségét is megfogalmazza Trefort: „Az,

³⁹⁵ LÓNYAY Menyhért: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1875, MTA Évkönyvei XIII. kötet, VI. darab, 3.

³⁹⁶ LÓNYAY Menyhért: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1881, MTA Évkönyvei XVI. kötet, VII. darab, 12.

³⁹⁷ TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1886, MTA Évkönyv XVII. kötet, IV. darab, 3.

³⁹⁸ TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd*, 1887, MTA Évkönyv XVII. kötet, V. darab, 3.

hogy miután a gondviselés vagy a fátum úgy hozta magával, hogy mi a nyugati Európa áramlatában éljünk: nekünk ezen áramlattal kell fejlődünk s haladnunk,(...)”³⁹⁹

A centralistákhoz sorolt elnökök mindvégig következetesen a *struktúramodernizáló* „nation-building” felfogást képviselték, amely felfogás szorosan kötődik a nyugati mintákhoz, az angol, francia és német nemzethez, mint referenciákhoz. A hit, hogy jó törvényekkel a helyes struktúra átültethető a magyar társadalmi viszonyokra mindvégig áthatja a politikus elnököket, s parlamenti tevékenységük és felszólalásaik a helyes gyakorlat követését és az intézmények javíthatóságába vetett hitet tükrözik. Mindeközben a tudós-politikusnak állandó kihívást jelent a teória és a praxis egyeztetése, ami Berzeviczy szerint a tudós és a politikus örökös alkudozását jelenti. 1914-ben Eötvös József munkásságát elemezve mondja: „A tudós és gyakorlati államférfiú néhol alkudozni látszanak egymással, amaz nem akarja a tudományos igazságokat a politikai szükségszerűségnek egészen fölládozni, emez nem akarja a tudományos tétel következményeit a gyakorlati viszonyokra ráerőszakolni.”⁴⁰⁰

Mielőtt a beszédek „nation-building” felfogáshoz kapcsolódó viszonylag állandó referencia készletet is felsorakoztatnánk, fontos jeleznünk azt a változást, amely a struktúra modernizáló felfogás háttérbe kerülését hozta az etatista-pozícióvédő nacionalizmussal szemben az 1880-as évektől. Kiss Endre írja, hogy: „A nacionalizmus már korántsem kerete a struktúraváltó modernizációnak, nem romantikus-autopoetikus elv, ami a maga módján »mindent megoldó« (és ezen a szálon modernizáló) alap-princípium, de egy (konkrét) vonásokkal rendelkező olyan politikai status quo fenntartásának ideológiája, amelynek természetesen voltak releváns »nemzeti« vonatkozásai. Az etatista-pozícióvédő nacionalizmus eltávolodása a *struktúramodernizáló* nacionalizmustól a magyar politikai életben teljes világossággal rajzolódik ki a Deák-féle liberalizmusnak a Tisza fémjelezte liberalizmussá való átmenetében.”⁴⁰¹ A megváltozott politikai közegben a struktúramodernizáló modellt továbbra is képviselték a tudós-politikus MTA elnökök, azonban az Eötvös Loránd elnöksége idején elkezdődött liberális-konzervatív vita az addigi egységesnek mondható akadémiai álláspont felbomlását jelzi. Eötvös Loránd azonban továbbra is az elődök által képviselt irányt követi és több beszédében óvja az Akadémiát attól, hogy a nacionalizmus új szelleme eluralkodjon rajta. 1895-ben a, „*milleneumi*” *nacionalizmus* lázában égő ország és az Akadémia kritikájaként mondja Eötvös Loránd, hogy: „Egy nehéz akadály áll itt utunkban, bizonyos elzárkózottság a világ tudományától, melyben élünk, s a mi ennél még veszedelmesebb, az a tetszelgés ez elzárkózottságunkban, a mely különösen napjainkban, nemzeti feladataink egyoldalú felfogása folytán közvéleményünkben majdnem népszerűvé vált.”⁴⁰²

³⁹⁹ TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd* 1887. MTA Évkönyv XVII. kötet, V. darab, 5.

⁴⁰⁰ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd* 1914. Akadémiai Értesítő, XXV. kötet, 6–7. füzet, 391.

⁴⁰¹ KISS Endre: *Tizenkilencedik század nemzetkonceptiók tipológiája*. In: *Magyarságkutatás 1995–96*, Szerk.: DIÓSZEGI László, Budapest, 1996, 32.

⁴⁰² EÖTVÖS Loránd: *Elnöki megnyitó beszéd* 1895, Akadémiai Értesítő, VI. kötet. 6. füzet, 321.

A magyarosítás és a magyar nyelv ügyének téves értelmezését látja az uralkodó nézetekben amikor gondolatát folytatva azt mondja, hogy „nem csökkenni, hanem még növekedni látszik napjainkban azoknak száma, kik bár a diadalt óhajtják, az idegen iránt való ellenszenvből visszautasítják mind az arra segítő eszközöket, s inkább abban a boldogító, de egyszersmind elaltató hitben ámítyják magukat, hogy a világon csak egy nyelv van, csak egy irodalom és csak egy műveltség, s ez a magyar, a magyar felett pedig csak egy jogosult bíró, maga a magyar.”⁴⁰³ A *struktúra-modernizálók* alapállását helyezi szembe az új nacionalizmussal, akkor is, amikor kijelenti: „Egy nemzet nem alázza meg magát, mikor más nemzetektől tanul. A büszke francia pirulás nélkül mutathat az idegen mesterekre, kiket akadémiájának alapításakor megnyerhetni szerencsés volt, s a németnek tudományos babérját nem csúfítja el az a tudat, hogy gyökereit a Nagy Frigyes által Berlinbe hívott francziák ültették el.”⁴⁰⁴ Eötvös Loránd az 1895-ös beszéde⁴⁰⁵ végén is az MTA mindenkor nyitott szemléletet hangsúlyozza, mert ahogy korábban is, ez szüli meg azokat a hősokeket, amelyek a tudomány világában országot hódítanak a magyarságnak. „Ezredéves ünnepünkre készülünk s azon multunk pompájában fogjuk magunkat a világnak bemutatni, hiszem hogy a bókok nem fognak elmaradni, de ne elégedjünk meg azokkal, ne nyugodjunk addig, míg a műveltségünkben nagy nemzetek mindennapi köntösünkben is nem tekintenek az emberiség nagy eszményi feladatainak megoldásában velük egyenrangú tényezőkné. Majd akkor tartunk igazán diadalünnepe!”⁴⁰⁶ A megváltozott politikai arénát jól tükrözi az is, hogy míg a magyar nyelv ügyét az első reformnemzedék nagy tudós-politikusainál, mint a nemzet civilizálódásának feltételeként tekintik, és mint ilyen összhangban van a struktúramodernizációval, addig a az 1880-as évek második felétől a duális állam bukásáig a magyar nyelvűséghez való ragaszkodás mind az Akadémia, mind a közélet terén már szembe megy a modernizáció új követelményeivel. Nem véletlen, hogy Eötvös Loránd – elődeitől eltérően – már az idegen nyelvű közlést tarja fontosnak a világ tudományos életébe való bekapcsolódásra, az új eredmények megismerésére. A hazát már ez szolgálja, nem a nyelvi bezárkózás. „Nem dobog-e szívének a nemzeti büszkeség lelkesedésében, a mikor a tudományos világ már-

⁴⁰³ Id. mű: 322.

⁴⁰⁴ Id. mű

⁴⁰⁵ Ez Eötvös Loránd minisztersége után az első akadémiai közgyűlési beszéde – és már az előző évben is Szász Károly másodelnök tartotta helyette a megnyitó beszédet. Eötvös e beszédének jellege – tőle nem megszokott módon – inkább politikai természetű és tükrözi a miniszteri székben és az Országgyűlésben eltöltött néhány hónapjának politikai tapasztalatait.

⁴⁰⁶ Id. mű: 325.

már feledésbe menő sírjaikból hívja elő a két Bolyait, hogy homlokukra a halhatatlanság koszorúját helyezze, vagy a mikor az angolok szobrot emelnek a mi Semmelweissünknek mint ezer és ezer szenvedő nő élete megmentőjének és a párisi akadémia korunk egyik legcsudálatosabb felfedezésének alapvetőjeként a magyar Lénárd Fülöpöt nagy díjjal tünteti ki. E fajta diadalokra bizony csak úgy számíthatunk, ha gondoskodunk róla, hogy szakszerű tudományos munkásságunk eredményeihez hozzáférhessen a világ és valljuk be önámítás nélkül, ezt azoknak idegen nyelvű közlése nélkül alig érhetnők el.”⁴⁰⁷ Mindez a struktúra-modernizáló modell sajátos követését jelenti a döntően pozícióvédő-etatista felfogást képviselő politikai arénával szemben.

Berzeviczy Albert megítélése e téren nehezebb, hiszen hosszú tudományos és politikai pályája során folyamatos eltolódás figyelhető meg az első reformnemzedék nagyjai, politikus-elnök, elnök-politikus elődei által képviselt struktúra-modernizáló modelltől a XX. század eleji etatista-pozícióvédő „nation-building” felfogás irányába. Ez leginkább Berzeviczy nemzetiségekkel kapcsolatos felfogásában mutatkozik meg szembetűnően. Berzeviczy 1913-as, „Báró Eötvös József, mint culturpolitikus” és 1914-es elnöki megnyitó beszédében nemcsak méltatja az eötvösi művet a tudomány, az alkotmányosság és a művelődés terén elért eredményeiért, hanem először árnyaltan, majd nyíltan bírálta Eötvös liberális felfogását a nemzetiségi kérdés kapcsán. 1913-ban az oktatás területéről – saját későbbi államtitkári munkáját is igazolva – hoz példát Eötvös bírálatára: „képzeltető volna-e a nemzetiségi ifjak részéről a főiskolai tanulmányokhoz szükséges mértéke a magyar nyelv bírásának, ha az 1868 utáni törvények a magyar nyelvnek az összes nép- és középiskolákban való tanítását hathatósabb rendszabályokkal nem biztosították volna?”⁴⁰⁸ Berzeviczy etatista-pozícióvédő álláspontja a nemzetiségi politika terén világossá válik, amikor folytatja gondolatát a következő év közgyűlési beszédében,⁴⁰⁹ és egyenesen Eötvös két nagy tévedéséről beszél a nemzetiségi politika terén, „melyek egyike abban állott, hogy a nemzetiségi törekvéseket és ellentéteket csökkenőben lévőknak, elsímulóknak tekintette, mint újabban a híres angol tudós, Bryce is, a másik – még nagyobb – pedig abban, hogy ő az egységes keresztény civilisatio és a népek közötti béke egyik zálogát látta abban, hogy rokonfajok különböző szomszéd

⁴⁰⁷ EÖTVÖS Loránd: *Elnöki megnyitó beszéd 1898*, Akadémiai Értesítő, IX. kötet, 6.füzet, 271.

⁴⁰⁸ BERZEVICZY Albert: *Báró Eötvös József mint culturpolitikus 1913*. Akadémiai Értesítő, XXIV. kötet, 10. füzet, 547.

⁴⁰⁹ Berzeviczyre különösen jellemző, hogy sajátos kohéziót akar teremteni elnöki beszédei között, amelyet rendre jelez is közönségének. Visszaul a korábbi beszédére, majd folytat egy gondolatot és ehhez fűzi új mondanóját.

országokban lévén elhelyezkedve, ezek között összekötő kapcsokul szolgálnak, holott inkább az ellenkező hatásnak vagyunk mindennapi szemtanúi.”⁴¹⁰

Noha a struktúramodernizáló „nation-building” koncepció az I. világháború időszakára már kiszorult az Akadémia falai közül, a tudós-politikus elnökök beszédeinek referenciakészlete nem változott jelentősen. A referenciák igazodnak a struktúra-modernizálók mintáihoz, amelyeket ők is követendő példaként állítanak a magyar nemzet és a tudós-politikusok elé.

A nemzet előtt álló állandó példák: az *angol*, a *francia* és a *német* fejlődésminta, valamint a „*nyugati Európa*”, amely mint a civilizált világ példája áll Magyarország előtt. A tudós társadalom referenciájaként pedig leggyakrabban, az Akadémiát alapító *Széchenyit*, mint intézményteremtő tudós, gyakorlati államférfi és nemzetét felemelni akaró hazafi példáját emlegetik. A „dicső elődök” pantheonjába a dualista Akadémia tudós-politikusainak elnökei közül elsőként Eötvös József kerül, akinek személyét, Lónyay 1879-es beszéde után, a Széchenyiével együtt említik az utódok. Mindkettőjük múlhatatlan érdeme az intézményi munkálkodás lehetőségének megteremtése. Széchenyi érdeme az intézmény megalapítása, *Eötvösé* pedig az intézményi struktúra modernizálása, aminek köszönhetően elkezdődhetett az Akadémia életében a „csendes, munkás” időszak. 1876 után *Deák* és *Toldy* is felsorakoznak a tudós-politikus társadalom példaképei közé.⁴¹¹

Az európai tudós társadalom köréből is körvonalazódik egy csoport, amelyre újból és újból hivatkoznak az elnökök. Ilyen a „tudomány hatalom” topikus elem idézésekor *Bacon*, a nagy francia példakép *Thiers*, a természettudományok területéről *Newton*, *Galilei* és *Kepler*, vagy az irodalmárok közül *Goethe* és *Shakespeare*.⁴¹²

A struktúra-modernizáló „nation-building” felfogás, amelyet az Akadémia politikus-elnökei, elnök-politikusai képviseltek, szorosan összefonódott beszédek nyugati példákat idéző referencia készletével, azonban korántsem foglalt el olyan jelentős politikai teret a dualista politikai arénában, mint a rendre fölé kerekedő etatista-pozícióvédő nacionalizmus. És bár a tudós-politikus elnökök 1858-tól mindig a nyugati fejlődés irányvonalát hangsúlyozták, „Ha lett volna valóban klasszikus és oly sokszor verbálisan

⁴¹⁰ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd 1914*. Akadémiai Értesítő, XXV. kötet, 6–7. füzet, 394.

⁴¹¹ Lónyay ekkor Kemény Zsigmondot is örök szimbólumnak nevezi, róla szólt a legtöbbet beszédében, nem titkolva Keményhez fűződő szoros barátságát.

⁴¹² Shakespeare neve nemcsak mint az angol irodalom példaképe jelenik meg a beszédekben, hanem mint a „tudomány hatalom” toposz másik megfogalmazója is. Trefort Bacon mellett említi és idézi Shakespeare-t: „Knowledge is the wing with which we fly to haven.” Lásd: TREFORT Ágoston: *Elnöki megnyitó beszéd 1886*. Magyar Tudományos Akadémia Évkönyvei, XVII. kötet, IV. darab, 1.

idézett európai fejlődés, a pozícióvédő-etatisztikus nacionalizmusnak egyenletesen el kellett volna tűnnie a politika színpadáról. Éppen ennek a modernizációs folyamatnak az ellentmondásai, visszaesései, politikai, szociális, imperiális reziduumaik éltették az etatista-pozícióvédő nacionalizmust – ideológiai síkon – egészen a huszadik századig.”⁴¹³ Mindezek mellett a beszédek érvelési rendszere, ezek toposzkészlete, valamint a struktúra-modernizáló „nation-building” felfogás és az ezekhez kapcsolódó referenciakészlet adják a tudós-politikus sajátos identitásjegyeit is. Ezek alapján különíti el magát és feladatát a tudós-politikus a politika és közélet összes többi szereplőjétől, és válik önálló entitássá a dualista politikai arénában.

3. c) Identitás és patriotizmus

A tudós-politikusi identitás kialakulása szorosan kapcsolódik egyfelől az intézményesülés szintjéhez, amelyet a tudomány szférája az Akadémia és később az egyetemi szféra keretében elért, másfelől pedig ahhoz a tevékenységhez, amelyet a tudomány emberei folytattak a dualizmus-kori politikában.

A *tudós-politikus communitas* és az Akadémia intézménye közötti összefonódás pedig abból a sajátos történelmi helyzetből és intézményi státuszból következett, amelyben a Tudós Társaságot Széchenyi életre hívta, s amelyhez a reformkor nagyjai politikai alapállásuktól függetlenül, a nemzet felemelkedését programszerűen vallva kivétel nélkül csatlakoztak.

A tudós-politikusi identitás is a „tudós Hazafi” identitásának alapjaiból építkezik, csak míg ez utóbbit, mint virtuális közösségtudatot határoz meg Debreczeni a 18. század végének irodalmi nyilvánosságában⁴¹⁴, addig a tudós-politikus XIX. századi identitása már intézményesült tagságokban, címekben, rangokban is konstituálódik, miközben nem veszíti el az előzőtől átörökölt szimbolikus jelleget. A *tudós-politikusi communitas* eszméje a dualizmus korára a századelő „*res publica litteraria*” közösségéből egy tényleges *res publica scientifica* közösséggé fejlődött, s e közösséghez tartozás intézményes formája az akadémiai tagság lesz.

⁴¹³ KISS Endre: *Tizenkilencedik század nemzetkonceptiók tipológiája*, In: *Magyarságkutatás 1995–96*, Szerk.: DIÓSZEGI László, Budapest, 1996, 32.

⁴¹⁴ DEBRECZENI Attila: *Beszédmod és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában*, In: *Nemzet – identitás – irodalom*, Szerk.: BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 2005, 260.

Az Akadémia mint „*a tudományok köztársasága*” képzet Teleki Józsefnél jelenik meg először, és a dualizmus korában ugyancsak e meghatározással találkozunk az akadémiai éves közgyűléseken – igaz, nem az elnökök által elmondott – beszédekben.⁴¹⁵ 1878-ban Csengery Antal másodelnök mondja, hogy az Akadémia „(...) talál módokat bevonni munkássága körébe azon tudományos erőket is, a kiket még nem vett föl kebelébe. *S a tudományok eme köztársaságát*, mint gróf Teleki József megjegyezte már, a szabadság eleveníti. Teljes biztosíték a vélemények elnyomása ellen, a melyek itt egymást kölcsönösen ellenőrzik.”⁴¹⁶ Pulszky Ferenc tiszteleti tag pedig 1885-ös elnöki beszédében kapcsolódik e gondolathoz, amikor – Csengeryhez hasonlóan – az Akadémia szabad légkörét méltatja: „A szabadság volt mindig éltető szelleme, érezte, hogy nem lehet egyéb, mint oly közművelődési intézet, mely az összes magyar irodalom képviselőit, a mennyire lehet magába foglalja, el nem zárkózik semmi iránytól, s így alkotja meg *a magyar irodalmi köztársaságot*, melynek folytonos kifejlődését igyekszik előmozdítani, de korlátokat nem állít fel, midőn a tudományosság haladására és terjesztésére fordítja azon eszközöket, melyeket a közönség hazafisága rendelkezésére bocsátott.”⁴¹⁷ A „tudós Hazafi” virtuális communitasa tényleges communitasszá alakult az akadémiai tagság – s Csengery nyomán látjuk, hogy az egyéb tudományos címek – és a politikai szerepvállalások révén. Ezen communitas kohéziós eszméje az – ami már a „tudós Hazafiságot” is jellemezte –, hogy az akadémiai közösség „tagjai születési előjogoktól függetlenül egyenlőek, a belső kiválasztódásban az egyéni érdemek a meghatározóak, a hierarchia nem örök és öröklötten tekintélyelvű”.⁴¹⁸ A megreformált Magyar Tudományos Akadémia szervezeti szabályzata ezt az előjogoktól mentes, „polgáriasult” egyenjogúságot teszi közösségi ethoszává.

⁴¹⁵ A dualizmus kori Akadémián összesen tíz alkalommal fordult elő, hogy betegség, az elnök halála, miniszteri kinevezés, vagy másodelnököknek átengedett lehetőségként nem az MTA elnöke mondta az éves közgyűlési beszédet. Így: 1878-ban Csengery Antal, 1885-ben Pulszky Ferenc, 1894-ben Szász Károly, 1889-ben Sztoczek József megírt beszédét Pulszky Ferenc olvasta fel, 1902-ben Gr. Kuun Géza, 1905-ben Kautz Gyula, 1909-ben Wartha Vincze, 1912-ben Beöthy Zsolt, 1915-ben Plósz Sándor, és 1918-ban Ilosvay Lajos mondták a megnyitó beszédet. Pulszky kivételével a beszélőknek másodelnöki tisztjük alapján volt joguk az elnöki megnyitó elmondására. Pulszky mint legidősebb tiszteleti tag tartott beszédet a másodelnök betegsége miatt 1885-ben, s szintén e jogon olvasta fel 1889-ben Sztoczek másodelnöki levelét/beszédét.

⁴¹⁶ CSENERGY Antal: *Elnöki megnyitó beszéd 1878*. MTA Évkönyv XVI. kötet, III. darab, 12.

⁴¹⁷ PULSZKY FERENC: *Elnöki megnyitó beszéd 1885*. MTA Évkönyv XVII. kötet, III. darab, 4.

⁴¹⁸ DEBRECZENI Attila *Beszédmód és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában* című munkájában ebben látja a „tudós Hazafiság” communitas eszményét, amelyet res publica litteraria-nak nevez. In: *Nemzet – identitás – irodalom*, Szerk.: BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 2005, 267.

Így válik a XIX. század második felére ez a közösség a „szájhazafiak” népes táborától elkülönülő, a tudományok és politika terén egyaránt aktívan tevékenykedő „tethazafiak” közösségévé.⁴¹⁹

Az Akadémia tagjai már az alapító szándéka szerint is egyszerre kaptak tudományos és politikai feladatot. A tudományok minél magasabb szintű művelése összekapcsolódott a politikai feladattal, a magyar nyelv művelésének ügyével. És e kettő együttes feladata egyfajta messianisztikus tudattal társult az MTA közösségén belül, amelyre az elnökök mindig fel is hívták akadémikus társaik figyelmét.

Az Akadémia tehát egyszerre rendeltetett tudományos és politikai célokra, s tagjainak egyszerre kellett megfelelniük ezen elvárásoknak.⁴²⁰ Ez az, ami egyszersmind sajátosan magyar nemzeti intézménnyé tette a Tudós Társaságból kinőtt Magyar Tudományos Akadémiát. Dessewffy Emil mondja 1860-as elnöki megnyitó beszédében: „Mi tekintetes Akadémia, kegyeltjei vagyunk a hazának. Sokat tett az értünk, de tőlünk sokat is vár. Ne lankadjunk azért soha megélénkült tevékenységünkben, ne felejtjük soha, hogy azon zászlón, melyet halhatatlan alkotónk oly dicsően vitt a nemzet előtt, így hangzott a felírás: Előbbre, előbbre! (...) Izgassunk mindnyájan azon célból, hogy minél többször és többet menjünk meríteni a szépnek és magasztosnak azon forrásából, mely egyedül az emberiség génuszainak, a régibb és újabb kor, és saját magunk remekíróinak műveiben található fel! Legyünk izgatók ezen célból, tisztelt Gyülekezet: így leszünk bizonyosan egyszersmind civilisátorok.”⁴²¹ Utolsó elnöki beszédében – amelyet Vay Miklós olvasott fel, és amelynek gondolatait a dualista Akadémián oly sokszor idézték – arra inti az Akadémia népes tagságát, hogy „ne feledjék soha, hogy ők nem tudósok csupán, hanem a legmagasabb magyar szellemi érdekek őrkatonái”⁴²² is. A tudós-politikus és az akadémia sajátos nemzeti feladatai, a nemzet felemelkedésében, civilizálódásában és a nemzet megmaradásában játszott szerepük állandó témája az elnöki beszédeknek.

A tudós-politikusok és az Akadémia összefonódását legátfogóbban azonban Lónyay Menyhért elemzi 1882-ben. Álláspontja szerint az MTA nemcsak tagjai, nyelve,

⁴¹⁹ Dessewffy Emil 1860-as beszédében idézte fel, hogy Széchenyi volt „az ki a szájhazafikat a tethazafiaktól oly élesen szerette megkülönböztetni (...)” és az MTA-t az utóbbiak gyülekezetének tartotta.

⁴²⁰ Amikor az Akadémia politikai célú rendeltetéséről beszélünk, fontos hangsúlyozni, hogy ez nem a napi politikai állásfoglalások feladatát jelenti. Ettől ugyanis az Akadémia megalakulásától fogva távol tartotta magát, és a tudós társadalomhoz tartozás egyben a napi politikai harcokon való felülemelkedés képességét is jelentette. Az Akadémia falain belül Eötvös József elnökletétől ez elvárassá is vált.

⁴²¹ DESSEWFFY Emil: *Elnöki megnyitó beszéd 1860*. MTA Évkönyv..... kötet, darab, 7–8.

⁴²² DESSEWFFY Emil: *Elnöki megnyitó beszéd 1865*. MTA Évkönyv, XI. kötet, V. darab, 7.

székhelye és működése szerint, hanem mint intézmény is unikálisan magyar. Az MTA – mondja Lónyay – nem kizárólag tudósokból és kiváló írókból álló Akadémia, „hanem megalakulása kezdetétől fogva a mai napig az Akadémia igazgató tanácsában és tiszteleti tagjai sorában látjuk hazánk legkitűnőbb férfiain (..) azokat is, kik a közéletben az elsők sorába emelkedtek s nemzeti történetünkben nevüket megörökíték, adván nekik befolyást az Akadémia ügyeinek vezetésében. Kitünteti őket a megválasztás által, hogy az Akadémia dísze emelkedjék, hatása gyarapodjék, s nehéz időkben a tudósok szerény köre kellő támogatást találjon.”⁴²³

Vagyis az Akadémia ötven évnyi fejlődés után⁴²⁴ maga is formálójá lesz a *tudós-politikus communitas*nak és e *communitas* identitásának. Intézményi érdeke szerint bővíti tagságát a politikai szféra jelentős politikusaival, miközben professzionalizálódásának újabb jele, hogy tagságának egy másik része elfordul a zajosnak tartott politikai közélettől, és éli a tudós „csendes, munkás” életét.

Lónyay halálával Eötvös Loránd elnökké választásával – Sztoczek József szavait idézve – valóban „A M. Tud. Akadémiának új aerája kezdődik!”⁴²⁵, amely az Akadémia békés, tudományos munkálkodásának korszakát jelenti, bár a politikai viták is feltűnnek az Akadémia falai között. Eötvös Loránd elnöklete alatt, mintha a „tudós Hazafiság” XVIII. század végi, XIX. század eleji identitása jönne elő ismét a tudós közösségben, mely szerint a „hazafiság a tudósságban áll, a tudós pedig ab ovo hazafi”⁴²⁶, vagyis a tudományos munkálkodásnak nem kell feltétlen társulnia a politikai közéletben történő aktív részvétellel. Csakhogy a hagyományt, amelyet a centralista államférfi elnökök, Eötvös József, Lónyay Menyhért és Trefort Ágoston meghonosítottak az Akadémián, a természettudós professzort, Eötvös Lorándot is beemeli a politikai közéletbe, még ha rövid ideig is. Bár igaz, hogy a békés tudományos munkálkodást előrébb valónak tartja a hangos közéletnél, ő is azt vallja, hogy az akadémikus kötelezően tudós-politikus is. A gróf Andrassy Gyula emlékének szánt 1891-es ünnepi ülésen a tudós-politikus identitását igen tömören fogalmazza meg, amikor azt mondja, hogy az Akadémia „büszke lehet arra, hogy gróf Andrassy Gyula akadémikus volt – nem mondtam eleget – magyar akadémikus volt. »Magyar akadémikus«, ez a cím hosszas fejtegetéseknél jobban kifejezi azt, ki volt ő körülünkben, s kifejezi még azt is, kik vagyunk mi magunk.”⁴²⁷ Vagyis a tudósnak és aktív államférfinak, a hazafi miniszterelnöknek és a dualista monarchia külügyminiszterének legpontosabb és mindezeket magába foglaló személyiségrajzát Eötvös Loránd a „magyar akadémikus volt” tömondatba sűrítette. Andrassy akadémikusi minősége pedig feltételezi azt az életpályát, amely egyben rámutat arra is, hogy mit is jelent akadémikusnak lenni, „kifejezi még azt is, kik vagyunk mi magunk”. Minisztersége idején közvetlenül tapasztalja, hogy a patriotizmus, amely a haza tudomány általi képviselését, a nemzet

⁴²³ LÓNYAY Menyhért: *Elnöki megnyitó beszéd 1882*. MTA Évkönyvei XVI. kötet, VIII. darab, 3–4.

⁴²⁴ Az Akadémia első nagygyűlését 1831-ben tartotta, így az ötven éves évfordulóra emlékeztek 1881-ben.

⁴²⁵ SZTOCZEK József: *Elnöki megnyitó 1889*. MTA Évkönyvei XVII. kötet, VII. darab, 3.

⁴²⁶ DEBRECZENI: id. mű 268.

⁴²⁷ EÖTVÖS Loránd: *Elnöki megnyitó beszéd 1891*. Akadémiai Értesítő, II. kötete, 6. füzet, 322.

műveltségének felemelését, a civilizátori, a magyar szellemi értékek fölötti örkatonai szerepfelfogást jelenti a tudós-politikus számára, gyökeresen eltér a politikai arénában jelentkező nacionalizmustól. Az 1889-es beszéde végén mondja, hogy a derék államférfiak többségének helyébe a tudós munkások derék hada lépett az Akadémián, és a dicső elődök nemzeti igazságkeresését, felváltotta a szerényebbnek tűnő út, amelyen a tudós munkássereg „a tudomány rejtett igazságait”⁴²⁸ keresi. „Nem kincset gyűjt-e, mely majdan a nemzet ékessége lesz, nem magot ültet-e, melyből irodalmunk terebélyes fája nő, nem azt a kötelességet teljesíti-e, melyet a munkafelosztás kora, mint neki valót, neki tűzött feladatul és vajjon nem válnék-e feleslegessé, sőt nevetségessé éppen akkor, ha az új időben a régiek dicsőségére szomjúhozva, abba hagyná ezt a munkáját, hogy Don Quijotte módjára ócska fegyverekkel képzelt ellenségekre törjön. Más idők, más emberek. A derék kora követelményeinek tesz eleget, a derekabb a jövőnek is lerakja alapját.”⁴²⁹ Miközben Eötvös más idők más embereiről beszél, ugyanazon érveket sorakoztatja fel az akadémiai munka mellett: „a kor követelményeit”, „a jövő alapjainak lerakását”.

Berzeviczy Albert ugyanakkor a „régiek dicsőségére szomjuhozva” hosszú közéleti szereplése során a politika és a tudományos intézmények világában is megfordult. Közgyűlési beszédeiben elődeit rendre a tudós-politikus akadémikusok mintájának tartja, de már az etatista-pozícióvédő „nation-building” felfogást követő modern nacionalizmus jegyében. A világháború kitörésekor a nemzetért, annak dicsőségéért, történelmi szerepéért mind Berzeviczy, mind másodelnöke, Plósz Sándor felemelik szavukat. „Bízunk abban, hogy ez a nemzet, mely meg nem tántorodott sem a kísértések, sem az elnyomás veszélyei között, a véres, fegyveres küzdelem önfeláldozó hősiességében is igazolni fogja mindvégig ősi erényei csorbitatlanságát s az ellenünk összeesküdt nemzetek phalanxával szemben is be fogja bizonyítani, hogy »van benne élni, hit, jog és erő«”⁴³⁰ Plósz Sándor⁴³¹ is a háború és jog, a jog mint a béke rendje témáját fejtegeti 1916 szeptemberében, és az Akadémia jog- és államtudományok terén elért nagyjelentőségű munkáját méltatta.

A tudós-politikus szerepe és az Akadémia, mint e *communitas res publica*ja új dimenzióba kerül a trianoni döntéssel és az Akadémia munkájának Tanácsköztársaság idején történt felfüggesztésével.⁴³² A dualizmus 1900-as nemzedékének tudós-politikus identitása, ahogyan összes többi ismérve is, új történelmi dimenzióba kerül. És bár tovább él e politikus típus a XX. századi modern magyar politikai arénában, azok a jegyek, amelyek a dualista rendszerben az Akadémiához kötöttek önálló, bár korántsem homogén identitását adták a tudós-politikusok tényleges és egyszerre szimbólikus közösségének, mindörökre megváltoztak.

⁴²⁸ EÖTVÖS Loránd: *Elnöki megnyitó beszéd 1889*. Akadémiai Értesítő, IX. kötete, 6. füzet, 272.

⁴²⁹ EÖTVÖS Loránd: Id. mű

⁴³⁰ BERZEVICZY Albert: *Elnöki megnyitó beszéd 1915*. Akadémiai Értesítő, XXVI. kötet, 6–7. füzet, 367.

⁴³¹ Plósz Sándor (Pest, 1846. június 10.– Budapest, 1925. május 29.): Tudós-politikus, jogász, egyetemi tanár, 1884. június 5-től az MTA levelező, 1894. május 4-től rendes, 1902. május 9-től tiszteleti, 1906-tól igazgatótanácsi tag, 1913-tól az Akadémia másodelnöke. 1894. július 30-tól igazságügyi államtitkár, 1895-től Baja város országgyűlési képviselője, 1899. február 26-tól 1905. július 18-ig igazságügy miniszter a Széll-, Kuhen-Héderváry- és a Tisza- kormányokban, 1914-től a Főrendiház tagja.

⁴³² Lásd *A Magyar Tudományos Akadémia szózata a művelt világ összes akadémiájához* című 1918. decemberében Berzeviczy elnök, Ilosvay Lajos másodelnök, Heinrich Gusztáv főtitkár és az összes osztály vezetőjének aláírásával jegyzett kiáltványt, valamint BERZEVICZY Albert *Elnöki Jelentését* 1919. augusztus 18-án az MTA működésének felfüggesztéséről.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az *érvelések és értékek*, a hozzájuk kapcsolódó *toposzkészlet*, a sajátos „*nation-building*” és *patriotizmus* felfogás a *res publica scientifica*-hoz tartozás tudata képezik azokat a kiindulópontokat, amelyek alapján az MTA politikus elnökeinek, elnök-politikusainak és tudós-politikus másodelnökeinek akadémiai és bizonyos parlamenti beszédeiből rekonstruálható az a *tudós-politikusi nyelv és szótár*, amely alapja lehet egy önálló dualizmuskori *beszédmód* leírásának. Az általunk feltárt jegyek nem ez utóbbi feltétlen igazolására, hanem – reményeink szerint – a tudós-politikus alakjának az egész dualista rendszeren belüli megragadásához járultak hozzá. A sajátos nyelv és szótár kiegészítette a politikusi kiválasztódás és a sajátos karrierút elemzési szempontjait, amely szempontok együttesen tették lehetővé a dualizmuskori tudós-politikus tipizálásainak azonosítását.

Felhasznált irodalom

- ANTALL József: Eötvös József Politikai Hírlapja és a kiegyezés előkészítése 1865-1866, Századok, 1965.
- BAHTYIN, Mihail.: A beszéd műfajai, in Bahtyin: A beszéd és a valóság, Gondolat, Budapest, 1986.
- BALOGH Jenő: Berzeviczy Albert emlékezete, In: MTA Emlékbeszédek 23. köt. Budapest, 1938.
- BARÎȚ, L. George magyar levelezése, S.a.r.l. Chindris-Kovács, Bukarest, 1975.
- BEKSICS Gusztáv: Magyar doctrinairek. Rudnyánszky A. Könyvnyomdja, Budapest, 1882.,
- BÉNYEI Miklós: Eötvös József könyvei és eszméi, Debrecen, 1996.
- BERZEVICZY Albert önéletrajza 1885, In: JÓNÁS Károly – VILLÁM Judit: A Magyar Országgyűlés elnökei 1848 – 2002, Argumentum Kiadó, 2002.
- BERZEVICZY Albert: A cinquecento festészete és szobrászata (tekintet nélkül Velencére), Budapest 1906.
- BERZEVICZY Albert: A politika és a morál, Eperjes, 1880.
- BERZEVICZY Albert: Elnöki Jelentés. 1919. augusztus 18.
- BERZEVICZY Albert: Báró EÖTVÖS József mint culturpolitikus, Akadémiai Értesítő, XXIV. kötet, 1913, 10. füzet, 547.
- BERZEVICZY Albert: Beatrice d' Aragona, Roma, 1900.
- BERZEVICZY Albert: Beatrix királyné, Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1908.
- BERZEVICZY Albert: Elnöki megnyitó bestéd, Akadémiai Értesítő, XVII. kötet, 1906.
- BERZEVICZY Albert: Itália. Útirajzok és tanulmányok, 1899.
- BERZEVICZY Albert: Közművelődésünk és a harmadik egyetem. Budapest, 1894.
- BERZEVICZY Albert: Magyar utazók Olaszországban a múlt század első felében, Budapest, 1903.
- BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcs magyar történelem, In.: Válogatott tanulmányok, társadalomtörténet – szociológia – társaslélektan, Corvina, Budapest, 2004.
- BÍRÓ Ferenc: Nemzet, nyelv, irodalom, ItK, 1984.
- BITSKEI István: A nemzetsors toposzai a 17. századi magyar irodalomban, In: Nemzet – identitás - irodalom, Csokonai Könyvtár, Debrecen, 2005.
- BÖLÖNY József: Magyarország kormányai 1848-1992, Akadémia Kiadó, Budapest, 1992.
- BORZSÁK István: *Dragma. Válogatott tanulmányok., I-VI.*, Budapest, 1994-2003.
- BUZINKAI-ERÉNYIGERGELY-NÉMETH-VELIKY : A magyar sajtó története II. 1867-1892, Szerk.: KOSÁRY Domokos, NÉMETH G. Béla, Akadémia Kiadó, Budapest, 1985.

- BUZINKAI Géza: Kis magyar sajtótörténet. Haza és Haladás Alapítvány, Budapest, 1993.
- CIEGER András: Az alkudozás küzdőterei, Századunk, 6. szám, 2006.
- CONCHA Győző: Eötvös József és Montalambert barátsága, Budapest, 1918.
- CSENGERY Antal: Magyar szónokok és statusférfiak, Pest, Heckenast Nyomda, 1851.
- CSIZMADIA Ervin: Két liberalizmus Magyarországon, Budapest, 1999.
- DÁVIDHÁZI Péter: „Sine ira et studio” Toldy Ferenc és a tacitusi eszmény meghonosítása, Irodalomtörténeti Közlemények, CVI. Évfolyam 1-2.szám, 2002.
- DEBRECZENI Attila: Beszédmód és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában, In: Nemzet – identitás – irodalom, Szerk.: BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 2005.
- DEBRECZENI Attila: „Tudós hazafiság” (Egy beszédmód a XVIII. század végének magyar irodalmából), Irodalomtörténet, 2001/4.
- DEBRECZENI Attila: Beszédmód és identitás a 18. század végének magyar irodalmi nyilvánosságában, In: Nemzet – identitás – irodalom, Szerk.: BÉNYEI Péter – GÖNCZY Mónika, Debrecen, Csokonai Könyvtár, 2005.
- DEBRECZENI Attila: Nemzet és identitás a 18.század második felében, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/5-6.
- DOBSZAY Tamás – FÓNAGY Zoltán: Magyarország társadalma a 19. század második felében, In: Magyarország története a 19. században, szerk. GERGELY András, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- DURKHEIM, Emil: A társadalmi tények magyarázatához, Budapest, 1978.
- EÖTVÖS József: Elnök Bárá EÖTVÖS József beszéde MTA Évkönyv IX. kötet, VII, 1867.
- EÖTVÖS József: Elnök Bárá Eötvös József beszéde 1869, MTA Évkönyv XIII. kötet, II,
- EÖTVÖS Loránd: Néhány szó az egyetemi tanítás kérdéséhez, 1887.
- ERDEI Ferenc: A magyar társadalomról, Akadémia Kiadó, Budapest, 1980.
- ESTÓK János: Magyarország története 1849-1914, Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1999.
- FELKAI László: Berzeviczy Albert, a művelődéspolitikus, Magyar Pedagógia, 1998, 98. évf. 1. szám.
- FERENCZI Zoltán: Bárá Eötvös József. Budapest, Magyar Történelmi Társult, 1903.
- GELLNER, Ernest: A nacionalizmus és a komplex társadalmak kohéziójának két formája, ford. SZANYI Imre, BRETTER – DEÁK, 1995.
- GRATZ Gusztáv: A dualizmus kora. Magyarország története 1867-1918. 1-2 köt. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1934.
- HANÁK Péter: A dualizmus korának történeti problémái, Tankönyvkiadó, Budapest, 1971..
- HÁRSING László: Pluralizmus és tolerancia, FTE. 9, Demokrácia, pluralizmus, tolerancia, szerk: LENDVAI L. Ferenc, 1996.

- HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló, A második reformnemzedék története (1896-1914), Budapest, 1974.
- HORVÁTH Zoltán: Magyar századforduló, Gondolat, Budapest, 1974.
- IGNOTUS Pál: Olvasás közben, Franklin Társulat, Magyar Irodalmi Intézet és Könyv Nyomda, Budapest, 1906.
- LUKACS, John : Budapest 1900, Európa Kiadó, Budapest, 2004.
- JÓNÁS Károly: Berzeviczy Albert, In: JÓNÁS Károly – VILLÁM Judit: A Magyar Országgyűlés elnökei 1848 – 2002, Argumentum Kiadó, 2002.
- JÓNÁS Károly: Pártpanoptikum Magyarországon 1848-1990, Interart, Budapest, 1990.
- KISS Endre: Tizenkilencedik század nemzetképzések tipológiája, In: Magyarságkutatás 1995-96, Szerk.: DIÓSZEGI László, Budapest, 1996.
- KÓKAY – BUZINKAI - MURÁNYI: A magyar sajtó története, Pécsi Nyomda Rt, 1994.
- KÓNYA Sándor: A Magyar Tudományos Akadémia Történetéből 1825-1996, Akadémia Kiadó, Budapest, 1999.
- KORNIS Gyula: A magyar művelődés eszményei, Budapest, 1927.
- KOSÁRY Domokos: Az Eötvös Collegium történetéből, Az első évtizedek: 1895-1927, In: Tanulmányok az Eötvös József Kollégium történetéből, Eötvös Füzetek, Szerk. SZIJÁRTÓ István, Eötvös József Kollégium, Budapest, 1989.
- KOZÁRI Mónika: A dualista rendszer (1867-1918), Pannonica Kiadó, Budapest, 2005.
- KULCSÁR SZABÓ Zoltán: Az olvasás lehetőségei, JÓZSEF Attila Kör, Kijárat Kiadó, 1997. Akadémiai Értesítő, I.kötet, 1890.
- LENGYEL Géza: Magyar újságmágnások, Akadémia Kiadó, Irodalomtörténeti Füzetek 41.szám, Budapest, 1963.
- LÓNYAI Menyhért: A Bankügy, Athenaeum, 1875.
- Magyar politikusok önéletrajzai, Gr. Lónyai Menyhért 1884, szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Palatinus, Budapest, 2005.
- Magyar politikusok önéletrajzai, Trefort Ágoston 1859. szerk.: CSIFFÁRY Gabriella, Palatinus, Budapest, 2005.
- MANN Miklós: Eötvös a kultuszminiszter, Magyar Tudomány, 1998./7.
- MANN Miklós: Magyar oktatáspolitikusok 1848-1998, Oktatási Minisztérium, Budapest, 2001.
- MÉREI Gyula: A magyar polgári pártok programjai 1867-1918 között, Akadémia Kiadó, Budapest, 1971.
- MILL, John Stuart: A deduktív és induktív logika rendszere mint a megismerés elveinek és a tudományos kutatás módszerének előadása, I.-II.-III. Budapest, Franklin, 1873-77.
- MONTESQUIEU, Charles: A rómaiak nagysága és hanyatlása. Magyar Helikon, Budapest, 1975.
- MONTESQUIEU, Charles: A törvények szelleme. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1962.
- MONTESQUIEU, Charles: Perzsa levelek, Európa, Budapest, 1981.

- OLÁH Anna – ZÁRUG Péter Farkas: Itáliai matematikusok erőfeszítései a BOLYAI - kéziratok kiadása érdekében. In: A magyar művelődés és a kereszténység, Szerk.: JANKOVICS-MONOK-NYERGES-SÁRKÖZY, MNFT, Budapest-Szeged, 1998.
- PEKÁR Gyula: Berzeviczy Albert, Új Idők, XLII. évfolyam, 1936.
- PETHŐ Sándor: Világostól Trianonig, , Enciklopédia R.-T. Kiadása, Budapest, 1925.
- POKOL Béla: A professzionizált intézményrendszerek elmélete, Felsőoktatási Koordinációs Iroda, Budapest, 1991.
- POKOL Béla: Pénz és politika, Aula Kiadó, Budapest, 1993.
- PORKOLÁB Tibor: „Nagyjainknak pantheonja épül” Közösségi emlékezet, panteonizáció, emlékbeszéd, Anonymus Kiadó, Budapest, 2005.
- PULSZKY Ferenc: Életem és korom, Szépirodalmi. Kiadó, Budapest 1958.
- R.VÁRKONYI Ágnes: Törvényen kívüliségben, In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975, Akadémia Kiadó, Budapest, 1975.
- ROMSICS Ignác: Magyarország története a XX. században, Osiris Kiadó, Budapest, 2005.
- SARTORI, Giovanni: Demokrácia Ozirisz Kiadó, Budapest, 1999.
- SCHLETT ISTVÁN: EÖTVÖS JÓZSEF. Gondolat, Budapest, 1987.
- SKINNER, Qentin: Jelentés és megértés az eszmetörténetben, In: A koramodern politikai eszmetörténet cambridge-i látképe, Szerk.: HORKAY Hörcher Ferenc, Tanulmány Kiadó, Pécs, 1997.
- SÖTÉR István: A sas és a serleg, Akadémiai arcképek, Akadémia Kiadó, Budapest, 1975.
- STRAUSS, Leo: Az üldöztetés és az írás művészete, Atlantisz, Budapest, 1994.
- SZAITZ Mária Leó: Kis magyar frazeológia, Pozsony, 1788.
- SZEKFÜ Gyula: Három nemzedék, „Élet” Irodalmi és Nyomda Társaság, Századvég, Budapest, 1922.
- SZENTGYÖRGYI Mária: Célkitűzések és reformtörekvések a Magyar Tudományos Akadémián 1831-1945, Budapest, 1973.
- SZÜCS Jenő: Nemzet és történelem, Tanulmányok, Budapest, 1974.
- SZÜCS Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról , Magvető, Budapest, 1983.
- TAKÁTS József: Magyar politikai beszédmodok a XIX. század elején, In: Mesterek, tanítványok, Magvető, Budapest, 1999.
- TAXNER-TÓTH Ernő: (Köz)vélemény formálás EÖTVÖS regényeiben, Kossuth Egyetemi Kiadó, Debreczeni Egyetem, Debrecen, 2005.
- TOTH, Adalbert: Parteien und Reichstagswahlen in Ungarn 1848-1892, Oldenbourg Verlag München, 1973.
- TREFORT Ágoston önéletírása, Ford.: BARSÍ János, Sátoraljaújhely, KAZINCZY Ferenc Társaság, B.A.Z. Megyei Levéltár, 1991.
- VEKERDI László: Természettudományok, A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975. Budapest, 1975.

- VÖRÖS Antal: A konzervatív törekvések megerősödése 1905 után és a világháború évei, In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975, Akadémia Kiadó, Budapest, 1975.
- VÖRÖS Antal: A liberalizmus és a konzervativizmus küzdelmei című írása. In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975, Akadémia Kiadó, Budapest, 1975.
- VÖRÖS Antal: Az új alapszabályok, In: A Magyar Tudományos Akadémia másfél évszázada 1825-1975, Akadémia Kiadó, Budapest, 1975.
- WEBER, Max: A tudomány és a politika mint hivatás. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1995.
- ZÁRUG Péter Farkas: A magyar médiastruktúra gyökerei és az „átmenet” problémája a média alrendszerében, In: Médiakönyv 2000-2001, szerk.: ENYEDI NAGY Mihály, FARKAS Zoltán, MOLNÁR Adél, SOLTÉNSZKI Tibor, ENAMIKÉ, 2000-2001.

Források

- 1887-1892. évi országgyűlés képviselőházának naplója, XV. XXI. Kötet
1892-1896 évi országgyűlés képviselőházának naplója, III. Kötet
Akadémiai Értesítő, 1886.
Akadémiai Értesítő, IX. kötet, 1889.
Akadémiai Értesítő, I. kötet, 1890.
Akadémiai Értesítő, II. kötet, 1891.
Akadémiai Értesítő, VI. kötet, 1895.
Akadémiai Értesítő, IX. kötet, 1898.
Akadémiai Értesítő, XVII. kötet, 1906.
Akadémiai Értesítő, XVIII. kötet, 1907.
Akadémiai Értesítő, XXV. kötet, 1914.
Akadémiai Értesítő, XXVI. kötet, 1915.
Budapesti Szemle, 1885. XLII. köt. CII. Szám
Corpus Juris Hungarici: XXXIII. Törvény-czikk az 1848:V. törvenyczikk és az erdélyi II. törvenyczikk módosításáról és kiegészítéséről, Franklin Kiadó, Budapest, 1896.
Fővárosi Lapok, 1896 XI. 21. 1-2.
Kelet népe, 1841.
MTA Évkönyvei,..... kötet, 1860.
MTA Évkönyvei, XI. kötet, V. 1865.
MTA Évkönyvei, IX. kötet, VII, 1867.
MTA Évkönyvei, XI. kötet, VIII. 1867.
MTA Évkönyvei, IX. kötet, XI. 1868.
MTA Évkönyvei, XI. kötet, 1868.
MTA Évkönyvei, XIII. kötet, II. 1868.
MTA Évkönyvei, XIII. kötet, II. 1868.
MTA Évkönyvei, XIII. kötet, X. 1872.
MTA Évkönyvei, XIII. kötet, X. 1872.
MTA Évkönyvei, XIV. kötet, I. 1872.
MTA Évkönyvei, XVI. kötet, I. 1872.
MTA Évkönyvei, XIII. kötet, VI. 1875.
MTA Évkönyvei, XIV. kötet, VI. 1875.
MTA Évkönyvei, XVI. kötet, 1878.
MTA Évkönyvei, XVI.. kötet, VII. 1881.
MTA Évkönyvei, XVI. kötet, 1882.
MTA Évkönyvei, XVII. kötet, 1885.
MTA Évkönyvei, XVII. kötet, 1886.
MTA Évkönyvei, XVII. kötet, 1889.
MTA Évkönyvei, XVII. kötet, V. 1887.
MTA Kézirattár, Ms 10.221/b
MTA Kézirattár, Ms 10.221/c
MTA Kézirattár, Ms 10.221/f.
MTA Kézirattár, Ms 10.221/h.
MTA Kézirattár, Ms 10.221/i.
MTA Kézirattár, Ms 10.221/l.
MTA Kézirattár, Ms 10.221/m.
MTA Kézirattár, Ms 10.221/n.
MTAK Kézirattár, Ms 10.710/21
MTAK Kézirattár, Ms 5304/179-186.

MTAK Kézirattár, Ms 5304/186.
MTAK Kézirattár, Ms 5306/4.
MTAK Kézirattár, Ms 5306/7.
MTAK Kézirattár, Ms 5306/8.
MTAK Kézirattár, Ms 5306/30.
MTAK Kézirattár, K513/98.
Országgyűlési Napló, 1861, I. II.
Országgyűlési Napló 1865-1868 IV., VII., VIII., X., kötet
Országgyűlési Napló 1869-1872 VII. kötet
Országgyűlési Napló 1872-1875 V., XV. kötet
Országgyűlési Napló 1875-1878. I., II., VIII., XIV., kötet
Pesti Hírlap, 1846.
Pesti Napló
Reform, 1871.
Szakképzési Szemle, 1991.
Új pedagógiai Szemle, 1992.

NÉVMUTATÓ

A,Á

Andrássy György.....	90
Andrássy Gyula.....	16, 17, 25, 35, 55, 56, 67, 99, 100, 107, 108, 161
Andrássy Manó.....	67
Andrew C. Janos.....	36, 44
Anna Lilien.....	63
Anonymus.....	133
Antall József.....	95
Apponyi.....	112
Apponyi Albert.....	37, 50, 112, 127
Arany János.....	93, 97, 102, 103
Asbóth János.....	27
Augusz Antal.....	115

B

Bacon, Francis.....	157
Bahtyin, Mihail.....	145
Bajza József.....	67, 70, 93
Balogh Jenő.....	127
Bánffy Dezső.....	35, 120
Baricz György.....	57
Baritiu, George.....	58
Barițiu, George.....	57, 58, 105
Báróczi Sándor.....	136
Batsányi János.....	136
Batthyány Ignác.....	53, 77, 78, 99
Becke, Franz Karl.....	100, 101, 108
Békássy Sándor.....	64, 65
Beke Manó.....	117
Beksics Gusztáv.....	3, 51, 52, 53, 62, 73, 74, 94, 134
Bentham, Jeremy.....	73
Bentham, Jeremy.....	73
Bényei Miklós.....	74, 92
Bényei Péter.....	158, 159, 165
Beöthy Pál.....	50
Beöthy Zsolt.....	158
Berend T. Iván.....	37
Berzeviczy.....	85, 126, 130, 148
Berzeviczy Albert.....	6, 7, 51, 57, 61, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 115, 116, 117, 118, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 130, 131, 143, 145, 146, 148, 149, 153, 155, 156, 162
Berzeviczy Tivadar.....	50
Berzeviczy Tivadar.....	83
Bessenyei György.....	136
Bibó István.....	32, 33, 37
Bíró Ferenc.....	137
Bitskei István.....	144
Bittó Ferenc.....	16, 17
Bittó István.....	13, 36, 107
Blackstone, William.....	73
Bleyer Jakab.....	120

Bokányi Dezső.....	40
Bolyai János.....	137
Borzsák István.....	141
Bölöny József.....	35, 36, 37
Bölöny László.....	56
Bretter Zoltán.....	134
Bródy Sándor.....	97
Bryce, James.....	156
Buchinger Manó.....	40

Buzinkay Géza.....	22, 26, 27, 67, 96
--------------------	--------------------

C

Camille Jordan, Marie Ennemond.....	52
Canning, George.....	75
cieger András.....	110
Cieger András.....	101, 102, 110
Comenius, Jan Amos.....	38
Concha Győző.....	85
Czigány Lóránt.....	69

Cs

Csáky Albin.....	56, 115, 117, 122, 127
Csáky Petronella.....	63, 65
Csengery Antal.....	3, 11, 22, 52, 60, 62, 71, 75, 77, 97, 98, 102, 103, 116, 158, 159
Csengery, Antal.....	75
Csernátóny Lajos.....	27, 109
Csiffáry Gabriella.....	63, 64, 65, 66, 68, 72
Csizmadia Ervin.....	28
Csizmadia Sándor.....	40

D

Dávidházi Péter.....	69, 140, 141
De Serre.....	52
Deák Ágnes.....	134
Deák Ferenc.....	11, 17, 23, 24, 27, 49, 52, 53, 55, 56, 67, 70, 72, 75, 77, 94, 95, 97, 98, 99, 107, 108, 109, 118, 152, 154, 157
DEÁK Ferenc.....	98
Deák-párt.....	17, 27, 108, 109
Debreczeni Attila.....	70, 130, 133, 135, 136, 137, 138, 140, 158, 159, 161
Dessewffy Aurél.....	53, 85, 91
Dessewffy Emil.....	22, 53, 55, 57, 72, 75, 80, 91, 92, 93, 94, 95, 97, 129, 141, 142, 143, 144, 146, 149, 159, 160
Diószegi László.....	150, 154, 157
Dobszay Tamás.....	34
Döbrentei Gábor.....	93
Draganu, Nicolae.....	121
Dudevánt, Amantine Aurore.....	115
Dumas, Alexandre.....	67

Durkheim Emil 31

E,É

Eckstein Ágnes 68
Eckstein Ferenc 68
Eckstein Ilona 68
Einstein, Albert 88, 121
Engelmann Pál 40
Enyedi Nagy Mihály 29
Eötvös 106, 115, 120
Eötvös Ignác 63
Eötvös József 3, 6, 11, 16, 22, 23, 24, 42, 43, 45,
47, 50, 52, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65,
66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 75, 76, 77, 78,
79, 80, 82, 83, 84, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94,
95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104,
105, 106, 107, 108, 111, 112, 113, 115, 116,
118, 120, 122, 124, 126, 137, 138, 141, 142,
143, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152,
153, 155, 156, 160, 161
Eötvös Loránd 43, 46, 57, 61, 82, 83, 84, 85, 86,
87, 88, 89, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120,
121, 123, 124, 125, 128, 141, 142, 143, 145,
147, 149, 151, 154, 155, 161, 162, 166
Eötvös-kollégium 120
Erdei Ferenc 6, 13, 19, 33
Erényi Tibor 27
Esterházy Móric 35
Estók János 37, 39, 98

F

Fábián Gábor 73
Falk Miksa 27, 64, 68
Farkas Zoltán 29
Fejér György 22
Fejérváry Géza 17, 35
Fekete Géza 103
Felkai László 112, 123
Ferenc József 11, 16, 34, 35, 126
Ferenczi László 1, 8, 51, 80, 98, 141
Ferenczi Zoltán 64, 65, 68, 70, 80
Festetics György 56
Festeticsek 34
Fónagy Zoltán 34
Fraknói Vilmos 125

G

Gál István 93
Galilei, Galileo 147, 157
Galvani, Luigi 147
Garami Ernő 40
Gazda István 8, 130, 139
Geertz, Clifford 135, 146
Gellner, Ernest 134
Gergely András 27, 34, 35, 37, 39
Ghyczy Kálmán 109
Gladstone, William Ewart 93
Glatz Ferenc 56
Goethe, Johann Wolfgang 157

Goethe, Johann Wolfgang 67
Gorove István 56
Gönczy Mónika 158, 159, 165
Gönczy Pál 104
Gratz Gusztáv 11, 37
Gravén Lajos 66
Guizot, François 52, 67, 73, 92

H

Hanák Péter 15, 37
Hársing László 30
Hayeck, Friedrich 47
Heine, Heinrich 67
Heinrich Gusztáv 162
Hermann Ottó 121
Hóman Bálint 37, 112
Horkay Hörcher Ferenc 129, 132
Horthy Miklós 38
Horvát István 66, 141
Horváth Boldizsár 56
Horváth Zoltán 24, 25, 60, 82
Hubai László 56
Hugo, Victor 57, 67, 70
Hunfalvy János 93

I,Í

Ignotus Pál 29
Ilosvay Lajos 158, 162
Istóczy Győző 39
Istóczy István 18

J

Jankovich Béla 127, 128
Jankovics József 137
Jászi Oszkár 19, 38
Jókai Mór 23, 44, 57, 93
Jónás Károly 8, 14, 37, 39, 47, 50, 85, 88, 98, 122
József főherceg -(Antal János) 118
József főherceg (Károly Lajos), az előbbi
fia 118

K

Kabdebó Lóránt 8, 141
Károly Fülöp 73
Károlyi Mihály 35
Kautz Gyula 125
Kazinczy Ferenc 70, 141
Keleti Gusztáv 83
Keleti Károly 96
Kemény Gábor 56, 98
Kemény Zsigmond 24, 43, 52, 95, 157
Kepler, Johannes 157
Kerkapoly Károly 56
Kézai Simon 133
Khuen-Héderváry Károly 35, 56
Kiss Endre 130, 135, 150, 151, 153, 154, 157
Klauzál Gábor 53, 72, 78, 98
Klauzál Gábor 78

Kodály Zoltán.....	120
Kókay György	22
Kónya Sándor.....	97
Kónyi Manó.....	65
Kornis Gyula	21
Kosáry Domokos	27, 92, 120, 121
Kossuth Lajos....	11, 18, 22, 23, 24, 52, 53, 69, 71, 72, 77, 78, 79, 83, 118, 119
Kozári Monika.....	15, 28, 31,37
Kölcsey Ferenc	52, 69, 70, 71, 76, 141
König Gyula	84
Kronstein Gábor	112
Kuhen-Héderváry Károly.....	35, 56, 162
Kulcsár Szabó Zoltán	147
Kunfi Zsigmond	40

L

La Fayette.....	66
Lamberg, Franz	78
Lammenais, Hughes F. R	115
Lammenais, Jean-Marie de.....	115
Landler Jenő	40
Légrády Testvérek.....	26
Lénárd Fülöp	155
Lendvai L. Ferenc.....	30
Lengyel Géza.....	26, 166
Liszt Ferenc.....	114, 115
Lónyay Menyhért ..	6, 7, 12, 17, 27, 35, 42, 50, 55, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 84, 89, 90, 93, 94, 95, 99, 100, 101, 102, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 115, 116, 118, 119, 137, 138, 141, 142, 145, 147, 151, 152, 157, 160, 161
Lukács László.....	36
Lukács Móric.....	52, 72
Lukacs, John....	15, 37, 39, 44, 45, 60, 82, 115, 117

M

Macaulay, Thomas Babington.....	73, 74, 92
Machiavel, Nicolas	75
Madách Imre	52, 67, 68, 94, 141
Magyar Bálint.....	112
Makó Pál	21
Mann Miklós ...	103, 104, 112, 113, 114, 120, 121, 123, 166
Marcibányi Livius	68
Mária Terézia	21
Markusovszky Lajos.....	104
Martinovics Ignác.....	38
Mérei Gyula.....	38, 41, 110
Mignet, Auguste	67
Miklós Andor	26
Mikó Imre.....	56
Mikszáth Kálmán	57
Mill, J.S.	93
Milton, John	74
Molnár Adél	29
Molnár Aladár	92, 104
Molnár Ferenc	26

Monok István	137
Montalambert, Charles	92
Montesquieu, Charles.....	67, 73
Munkácsy Mihály.....	44
Munteanu Gábor.....	58
Murányi Gábor	22

N

Nagy Fridrik.....	75
Nagy Frigyes	154
Nagyatádi Szabó István.....	19
Németh G. Béla	27
Newton, Isac.....	147, 157

Ny

Nyerges Judit.....	137
--------------------	-----

O,Ó

Oláh Anna	8, 137
-----------------	--------

P

Pasteur, Louis	147
Pauler Tivadar	56, 68, 107, 112, 116, 127, 128
Pekár Dezső.....	88
Pekár Gyula.....	50, 51
Pethő Sándor	17, 37
Plósz Sándor.....	158, 162
Pokol Béla	46, 48, 49, 50, 53, 86
Porkoláb Tibor	130, 135, 143
Pölöskei Ferenc	37
Pruzsinszky Ferenc.....	64, 65
Pulszky Ferenc	52, 85, 118
Pulszky Ferencz	115, 158, 159

R

R. Várkonyi Ágnes.....	90, 91, 92
Radvánszky Béla.....	125
Rákosi Jenő	26
Rát Mátyás	21
Révai Miklós	21
Richellieu, Armand Jean du Plessis de.....	75
Romsics Ignác	14, 18, 24, 34, 36, 37, 39, 40, 44
Rousseau, Jean Jaques.....	67
Royer-Collard, Pierre Paul	52, 73

S

S. Varga Pál.....	130
Sand, George	115
Sárközy Péter	137
Sartori, Giovanni	29
Schedel Ferenc	66, 67
Schiller, Friedrich.....	67
Schlett István.....	37, 76, 79
Semmelweis Ignác.....	155
Sennyey Pál.....	27, 109
Serényi László.....	68
Shakespeare, William.....	157

Simonyi István.....	39
Skinner, Qentin.....	129, 131, 132
Soltészki Tibor	29
Sötér István.....	45, 92, 93, 103, 117
Spencer, Herbert.....	134
Strauss, Leo	130, 131

Sz

Szabó Dániel	31, 37
Szabó Dezső	121
Szabó Ervin	40
Szabó Zoltán.....	83
Szacsavay Sándor.....	21
Szaitz Mária Leó	136
Szalay László.3, 11, 22, 43, 51, 52, 62, 65, 67, 72, 73, 93, 97	
Szántó György Tibor.....	103
Szanyi Imre.....	134
Szapáry Gyula	35, 56, 115, 117
Szapáry Lajos	87
Szász Béla	93
Szász Károly.....	104, 154, 158
Széchenyi István.....22, 53, 59, 69, 72, 91, 97, 110, 111, 118, 144, 146, 152, 156, 157, 158, 159	
Szécsen Antal	118
Szegedy-Maszák Mihály	38
Szekfü Gyula	28, 37, 41, 60, 121, 167
Széll Kálmán	36, 55, 56, 162
Szemere Bertalan.....	53
Szentgyörgyi Mária	103, 167
Szentkirályi Móric	53
Szijártó István.....	120
Szilágyi Dezső.....	56
Szlávy József.....	16, 17, 36, 55, 56, 107
Sztoczek József.....	159, 161
Szücs Jenő	33, 37, 133

T

Tacitus, Cornelius.....	140
Takáts József	130, 133, 134, 135, 146
Tanárky Gedeon	69, 104
Taxner-Tóth Ernő.....	43, 69, 70, 137
Teleki Géza	56
Teleki József.....	22, 90, 93, 158, 159
Tersztyánszki Dániel	21
Teutsch, Wilhelm	120
Thaisz András.....	22
Thali Kálmán.....	57
Thiers, Adolph.....	67, 73, 157
Tisza István16, 35, 56, 87, 121, 123, 124, 126, 127, 154	
Tisza István?.....	12

Tisza Kálmán ..16, 17, 27, 35, 41, 50, 56, 87, 107, 109, 115, 132	
Tocquevill, Alexis de	73, 92
Tocquevill, Alexis de	73
Tocquevill, Alexis de	92
Toldy Ferenc	67, 93, 94, 116, 140, 157
Toth, Adalbert	49, 50
Trefort Ágoston.3, 6, 7, 11, 16, 22, 23, 24, 52, 56, 57, 58, 61, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 82, 87, 89, 90, 94, 95, 96, 99, 101, 102, 107, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 119, 122, 124, 137, 138, 141, 142, 145, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 157, 161	

Ü, Ű

Ürményi József.....	21
---------------------	----

V

Vállas Antal.....	103
Vay Miklós.....	144, 160
Vázsonyi Vilmos	38
Vekerdi László	103
Vekerdi László	8, 92
Veliky János	27, 43
Vészi József.....	26
Villám Judit.....85, 88, 122	
Virág Benedek.....	141
Voltaire, François-Marie Arouet	67
Vörös Antal.....92, 97, 116, 118, 125	
Vörösmarty Mihály	67, 93

W

Wartha Vincze.....	158
Weber, Max.....41, 42, 46	
Wekerle Sándor16, 36, 56, 87, 115, 117, 120	
Weltner Jakab.....	40
Wenckheim Béla	16, 35
Wenckheim Béla	17
Werbőczy István.....	133
Wesselényi Miklós	53, 62, 85
Wlassics Gyula.....119, 120, 121, 123, 127, 128	

Y

Ybl Miklós	98
------------------	----

Z

Zárug Péter Farkas	29, 137
Zichy János.....	112
Zichy-Ferraris Viktor	27